

INHOUD NUMMER VII, 1984

TEN GELEIDE door E. WITTE	I-VII
SOCIALE ASPECTEN	
S. DE SCHAEPPDRIJVER : "Filles au fait du langage du monde" : geregementeerde prostitutie in Brussel (1844-1877) als indicator voor een sociolinguïstische segregatie ?	3-51
ECONOMISCHE ASPECTEN	
D. HEREMANS & E. HEYLEN : De economische toekomst van Brussel in het licht van de gewestvorming.	55-76
POLITIEKE ASPECTEN	
P. VAN DEN BERGHE & L. WILS : De wet van 22 februari 1908 op het taalgebruik in strafzaken, bijzonder in het arrondissement Brussel.	79-96
H. VAN VELTHOVEN : Het gebruik van het Nederlands in strafzaken in het arrondissement Brussel : de taalwet Van der Linden-Renkin (22 februari 1908).	97-104
K. DESCHOUWER : Continuïteit en contradictie : het FDF in de jaren tachtig.	105-130
M. COVELL : The Pearl Harbour Syndrome : The Status of Brussels and Regionalization in Belgium.	131-158
ONDERWIJS	
G. GIELEN & F. LOUCKX : Sociologisch onderzoek naar de herkomst, het taalgedrag en het schoolkeuzegedrag van ouders met kinderen in het nederlandstalig basisonderwijs van de Brusselse agglomeratie.	161-208
COMMUNICATIEVE ASPECTEN	
H. BAETENS BEARDSMORE & H. VAN BEECK : Taal en televisie te Brussel.	211-230
J. DE BROYER, C. DE VRIESE & J. GOUBIN : Twee sensibiliseringscampagnes in en om Brussel. Vlaams bewustzijn als marketing-product ?	231-246
Samenvatting - Résumés - Abstracts	247-258
Samenstelling van het Centrum	259
Inhoud "Taal en Sociale Integratie", delen 1 - 6.	260-262

TEN GELEIDE

Els WITTE

Directeur van het Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek
naar de Brusselse Taaltoestanden

Bij de aanvang van het vorige nummer in deze reeks werd reeds gewezen op de noodzaak om, in deze fase van het onderzoek naar de Brusselse taalsituatie, een voorlopige balans op te stellen en tot een eerste synthese-verslag te komen. In het afgelopen jaar hebben de activiteiten van het Centrum zich daar dan ook op toegespitst. Zo nam het VUB-onderzoeksteam in mei 1983 deel aan een colloquium dat het "Centre International de Recherche sur le Bilinguisme" van de Canadese Laval-universiteit (Québec) inrichtte en waarbij het interdisciplinaire karakter van de projecten van beide centra de hoofdaandacht kreeg. In die optiek werden de resultaten van de research-programma's met elkaar geconfronteerd en vergeleken. Deze wetenschappelijke onderneming bleek niet enkel zeer vruchtbaar te zijn voor de verdere uitwerking van het project "Brussel", maar verplichtte de leden van het Centrum tevens tot de formulering van voorlopige synthese-rapporten, waarin de resultaten van de verschillende deelonderzoeken werden geïntegreerd en de lacunes aangegeven. Deze rapporten werden opgenomen in de Acta van voormeld colloquium, die in de internationaal verspreide reeks van het C.I.R.B. gepubliceerd werden (1).

Deze in het Frans opgestelde bijdragen bleken anderzijds ook een overzichtelijke introductie te vormen op de werkzaamheden en op de door het Centrum "Brussel" geboekte resultaten. De belangstelling die er bij het Franstalige publiek, zowel in het binnenland als in het buitenland, voor het probleem Brussel bestaat, leidde ertoe deze synthese-rapporten ook onder de vorm van een aparte publikatie

(1) Université de Laval. Centre International de Recherche sur le Bilinguisme. Série B., no. 135, 1984.

uit te geven, waarvoor op de medewerking van de Editions de l'U.L.B. kon gerekend worden (2). De behoefte die momenteel op internationaal vlak aanwezig is om beter geïnformeerd te zijn over de evolutie van stedelijke samenlevingen die door een bepaalde vorm van tweetaligheid worden gekenmerkt, stelde het Centrum "Brussel" eveneens in de mogelijkheid een Engelstalige synthese op te stellen. Deze zal volgend jaar verschijnen in een gespecialiseerde reeks met een internationaal karakter (3).

Om ook met het oog op deze tweede synthese over een zo ruim mogelijk aantal deelresultaten te beschikken, werd tegelijkertijd verder gewerkt aan het onderzoek over welbepaalde aspecten. In dit nummer, dat reeds het zevende in de reeks "Taal en Sociale Integratie" vormt, werd een eerste gedeelte van de tot stand gekomen bijdragen opgenomen, terwijl een volgende aflevering reeds volop in voorbereiding is. Een grote diversiteit in de aangesneden onderwerpen, methodologische vernieuwing en een bijzonder hoog actualiteitsgehalte kenmerken ook nu weer dit nummer.

Verschillende artikels sluiten namelijk rechtstreeks aan bij de zeer recente evolutie van het Brusselse probleem. Het akkoord dat in augustus 1980 over de staatshervorming werd bereikt, bepaalde o.m. dat het statuut van Brussel in een latere fase — 1984 werd vooropgesteld — behandeld diende te worden. Welnu, een drietal bijdragen in deze bundel leveren belangrijke informatie met betrekking tot dit specifieke punt. Maureen Covell, een Canadese politologe die zich gespecialiseerd heeft in de problematiek van de Belgische staatshervorming (4), analyseert de rol van Brussel in de post-Egmont-periode. Ze beschrijft de onderhandelingspositie aan de hand van het Deadlock-speltheoretische model, dat de onmacht om tot een overeenkomst te komen tot uitgangspunt neemt. Omdat toegevingen aan de ene partij onduidelbaar gezichtsverlies opleveren voor de andere partij en vice versa, is een compromis uitgesloten. Aan deze analyse, die ons tevens een verhelderend inzicht verschaft in de doelstellingen en de strategie van de betrokken actoren, koppelt de auteur een interessante conclusie vast. De status quo blijkt namelijk aan beide par-

(2) *Le bilinguisme en Belgique. Le cas de Bruxelles*. Bruxelles, Editions de l'U.L.B., 1984.

(3) Multilingual Matters Ltd.; Clifton, Avon (Groot-Brittannië).

(4) Zie o.m. M. COVELL, *Agreeing to Disagree: Elite Bargaining and the Revision of the Belgian Constitution*, in *Canadian Journal of Political Science*, september 1982, pp. 451-469.

tijen de meeste voordelen te bieden. Voor de Vlamingen betekent het dat de grenzen van Brussel ongewijzigd blijven en kan er nagegaan worden hoe de Vlaamse controle in het Brusselse Executief in de praktijk werkt. Voor de Franstaligen bestendigt het hun lokale machtspositie in Brussel-19 en in een aantal faciliteitengemeenten. "The Deadlock outcome for Brussels may also be the mutually acceptable compromise in disguise", voorspelt Covell dan ook.

In zijn analyse van de zeer recente ontwikkeling van het FDF spreekt K. De Schouwer Covells stellingen geenszins tegen. Ook hij laat uitschijnen dat de lokale machtsposities van deze Franstalige partij op de onderhandelingen zullen blijven doorwegen. Het kan weliswaar niet ontkend worden dat het op de voorgrond treden van de sociaal-economische problemen ten nadele van het communautaire conflict het FDF recentelijk voor grote moeilijkheden heeft geplaatst. Afscheuringen en stemmenverlies (-16,5% tijdens de laatste gemeenteverkiezingen) waren er het gevolg van. Wegens de status quo-strategie van de regering ging bovendien ook de periferie als actieterrein ten dele verloren. Maar dat het FDF de sterkste Brusselse partij blijft en tijdens de periode 1982-1988 evenveel burgemeesters- en schepenzetels bezit als voorheen, staat eveneens vast. De partij slaagde er namelijk in zich rond een zuilstructuur als lokale beweging te consolideren. Ze verleende daartoe een grote mate van autonomie aan de gemeentelijke afdelingen die zich alle programmatisch sterk gingen differentiëren en zich aan de specifieke plaatselijke situaties aanpasten. Als lokaal machtselement handhaaft het FDF zich dan ook goeddeels.

Op economisch vlak blijkt Brussel er evenmin belang bij te hebben fundamentele veranderingen in de huidige situatie aan te brengen. D. Heremans en E. Heylen van het KUL-Centrum voor Economische Studies analyseren de economische functies van Brussel en hun conclusies laten aan duidelijkheid niets te wensen over. De hoofdstedelijke functie is zonder meer de belangrijkste. Eén derde van de activiteiten is toe te schrijven aan de overheidsaanwezigheid, de industriële activiteiten hangen er bovendien nauw mee samen, evenals trouwens de commerciële dienstenfunctie in de privé-sector. De bevoorrechte plaats die Brussel in de Belgische economische en monetaire unie bekleedt, samen met haar rol als nationale draaischijf, impliceren dat de hoofdstad niets te winnen heeft bij een verder doorgedreven economische gewestvorming. Haar functie als internationale grootstad kan wel verder gevaloriseerd worden. Twee-

taligheid en meertaligheid zijn in die context ontegensprekelijk de sterkste troef.

Bij het propageren van het Nederlandstalig onderwijs te Brussel speelt de Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse Agglomeratie doelbewust op deze vereisten in. Ze tracht ook Frans-talige ouders ervan te overtuigen dat Nederlandstalige scholen betere waarborgen bieden in het licht van de twee- en meertaligheid. De analyse van de recent gevoerde NCC-campagnes, die ondernomen werd in de richting Voorlichting van de afdeling Communicatiewetenschappen van de V.U.B., brengt deze doelstellingen alleszins aan het licht. De resultaten van het evaluatieonderzoek moeten weliswaar met grote voorzichtigheid gehanteerd worden, maar toch schijnen er afdoende indicaties voor te zijn dat deze professioneel aangepakte en door privé-firma's gevoerde campagnes het beoogde effect sorteren. Het aantal Franstaligen dat voor zijn kinderen een Nederlandstalige school kiest, is zonder meer toegenomen en daar waar vroeger slechts 50% van de kleuters naar het Nederlandstalig lager onderwijs doorstroomden, is dit aandeel nu tot 90% opgelopen. Globaal gezien handhaaft het Nederlandstalig onderwijs zich eveneens vrij goed.

Voor de kennis van de groep waartoe deze NCC-campagnes zich richten, is het uitvoerig en methodologisch bijzonder goed onderbouwd artikel van de sociologen Louckx en Gielen van fundamenteel belang. De auteurs onderwerpen niet enkel het profiel van de ouders die een Nederlandstalige school kiezen aan een grondig onderzoek, maar ze ondernemen tevens een omstandig motivatieonderzoek. Het stelt hen in staat bovenvermelde trends in exactere termen aan te geven. Het aantal Franstalige ouders dat zijn kinderen naar Nederlandstalige scholen stuurt, stijgt inderdaad gevoelig en bedraagt momenteel zelfs 20%. Qua socio-economische status vertonen deze ouders echter geen ander beeld dan de Nederlandstalige. Bij hun kinderen is een duidelijke toename van tweetaligheid te merken. Deze ouders bevestigen dat de campagnes een positieve invloed hebben uitgeoefend op hun schoolkeuze maar vinden anderzijds dat ze nog te weinig geïnformeerd zijn over het Nederlandstalig scholennet. Taal-motivaties zijn voor deze ouders erg belangrijk. Bij Nederlandstalige ouders spelen andere motieven in hogere mate mee, zoals de pedagogische kwaliteiten, de ligging, de opvang, etc. Maar zoals K. Deprez en Y. Persoons in het vorige nummer van "Taal en Sociale Integratie" al aangaven (5), is de geringe aanwezigheid van gastarbeiders-

(5) K. DEPREZ, e.a., Anderstaligen in het Nederlandstalig basisonderwijs. Wie en waarom?, in *Taal en Sociale Integratie*, VI, 1982, pp. 231-263.

kinderen mee keuzebepalend, zowel voor Franstalige, Nederlandstalige als voor taalgemengde gezinnen.

Dat de Vlaamse belangenstrijd sinds de Egmont-fase inderdaad andere vormen aanneemt, ook t.a.v. de zo cruciale randgemeentenproblematiek, blijkt uit weer een andere bijdrage in deze bundel. In het kader van "sociale marketing"-analyses werd de "Waar Vlamingen thuis zijn..."-campagne te Dilbeek onder de loep genomen. Professionalisme en machtsstrategisch denken kenmerkt deze campagne, die voor een groot gedeelte door privé-initiatieven gedragen werd. Erop gericht de Franstaligen te overtuigen van het blijvend Vlaamstalige karakter van de randgemeenten, blijkt deze campagne niet geheel zonder invloed te zijn op de migratie. Vlaamse inwijkelingen voelden er zich door aangetrokken; sommige Franstaligen werden er door afgestoten. Tot de beeldvorming over Dilbeek droeg de campagne ontegensprekelijk bij. Maar terecht wijzen de auteurs erop dat, indien een dergelijke campagne niet in het verlengde van een algemeen beleid ligt, ze toch vooral polariserend werkt.

Een hoog actualiteitsgehalte heeft ten slotte ook het artikel van H. Baetens Beardsmore en H. Van Beeck, waarin naar de invloed van de televisie op de taalverschuiving in Brussel wordt gepeild. De studie toont aan dat Franstaligen enerzijds en Nederlandstaligen en tweetaligen anderzijds een totaal ander taalgebonden kijkgedrag bezitten. Eerstgenoemden opteren overwegend tot bijna exclusief voor TV-stations die in het Frans uitzenden. Franstalige uitzendingen zijn ook populair in taalgemengde gezinnen, waar thuis Frans gesproken wordt. Populaire Franstalige programma's, zoals die van RTL, boeken echter ook hoge scores bij Nederlandstaligen. Wel is de tweede generatie vlugger geneigd ernaar te kijken dan de eerste generatie inwijkelingen. Dat het medium TV in Brussel de tweetaligheid van de Nederlandstaligen stimuleert, komt uit deze bijdrage dan ook naar voor.

De wetenschappelijke discussie over de wijze waarop de taalverschuiving in het verleden is gebeurd, wordt in dit nummer eveneens zinvol voortgezet. Sinds in de eerste aflevering van deze reeks door E. Gubin geponeerd werd dat er reeds in de 19de eeuw sprake zou zijn van een "spontane tweetaligheid" in Brussel, werden er verschillende bijdragen gepubliceerd waarin integendeel aangetoond werd dat de taalbarrière in de vorige eeuw samenviel met de sociale barrière. Migratieonderzoek (Sint-Joost, Anderlecht), gedetailleerd wijkonderzoek (1e en 3de sectie) en analyses van welbepaalde sociale groepen

(de Brusselse armenbevolking) vormden daarbij de invalshoeken. De bijdrage van S. De Schaepdryver over de socio-linguïstische aspecten van de Brusselse prostitutiewereld in de tweede helft van de vorige eeuw, die gebaseerd is op een representatief en statistisch bewerkt databestand, sluit bij deze sociale studies volkomen aan. Ook zij vindt de scheidingslijn-hypothese geheel en al terug in de groep van prostituées en bordeelhoud(st)ers. Het is dan ook niet verwonderlijk te constateren dat de prostitutie, als een exponent van een maatschappelijk marginaal fenomeen, qua recrutering, een overwegend Vlaamse aangelegenheid was. Vlaamsen en autochtone Brusselsen zijn echter niet terug te vinden in de hoogste klassen van deze wereld, maar wel in de lagere. De hoogste regionen waren voor hen zelfs ontoegankelijk en bleven hoofdzakelijk het arbeidsterrein van Franse vrouwen en mannen. Volksbordelen waren vooral in de Nederlandstalige wijken gesitueerd. De geo-linguïstische recrutering correleerde met andere woorden volledig met de sociale groepen binnen de prostitutiewereld. Een sluitend bewijs voor de relatie tussen taal en klasse is met deze studie dus eveneens geleverd.

P. Van den Berghe en L. Wils bestudeerden de wet van 22 februari 1908, die het taalgebruik regelde voor de rechtbanken van het arrondissement Brussel en voor het assisenhof van Brabant. Ze bespreken de aanleiding, de behandeling in het parlement en in de Brusselse en de Gentse pers, evenals de inhoud van de wettekst. In hun besluit betwisten ze sommige inzichten die H. Van Velthoven heeft uitgedrukt in deel 4 van *Taal en Sociale Integratie*, en in zijn doctoraal proefschrift (6). Van Velthoven repliceert daarop in een aanvullende bijdrage over hetzelfde onderwerp.

*
* *

(6) H. VAN VELTHOVEN, *De Vlaamse kwestie, 1830-1914. Macht en onmacht van de Vlaamsgezinden*. Kortrijk-Heule, 1982.

Ten geleide

Deze bundel kon slechts tot stand komen dank zij de medewerking van verschillende zijden. In naam van het Centrum wil ik dan ook niet nalaten alle auteurs te danken, evenals H. Baetens Beardsmore, M. De Metsenaere, S. De Vriendt, P. Van de Craen, G. Vanthemsche en R. McCormick die voor de vertalingen van de abstracts zorgden. De erkentelijkheid van de leden van het Centrum richt zich ook nu weer vooral tot het F.K.F.O. : enkel via de subsidies die deze instelling ter beschikking stelde, kon deze publikatie het licht zien.

Brussel, augustus 1984

SOCIALE ASPECTEN

**"FILLES AU FAIT DU LANGAGE DU MONDE" (*) :
GEREGLEMENTEERDE PROSTITUTIE IN BRUSSEL (1844-
1877) ALS INDICATOR VOOR EEN SOCIOLINGUISTISCHE
SEGREGATIE ?**

door

Sophie DE SCHAEPDRIJVER

Licentiate Geschiedenis, V.U.B.

Vorser aan het Europees Universitair Instituut te Florence

I. INLEIDING

Een dringende vraag bij onderzoek naar Brusselse taaltoestanden in de vorige eeuw is die naar het al of niet bestaan van een situatie van *diglossie zonder tweetaligheid*, d.w.z. een toestand waarin socio-economische caesuren samenlopen, het gebruik van het Nederlands vrij hoog tot hoog correleren zou met het innemen van een lagere plaats op de sociale ladder. In een samenleving gekenmerkt door geringe sociale mobiliteit en, voor de grote massa nagenoeg onbestaande onderwijsmogelijkheden zou de variabele "taal" een onontkoombare invloed hebben uitgeoefend op maatschappelijke rang.

E. Gubin (1) bedient zich van de door Quetelet geleide telling van 1842 om de onhoudbaarheid van deze hypothese te suggereren : het bestaan van Franstalige kernen in behoeftige wijken brengt haar ertoe, de taalsituatie eerder in termen van "spontane tweetaligheid"

(*) J.R. MARINUS, 1857.

(1) E. GUBIN, "La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques", *Taal en Sociale Integratie* nr. 1, V.U.B. 1978, pp. 33-79.

te verklaren, en te besluiten dat Brussel zich door de vaagheid van de taal-klasse-breuklijn van andere in Nederlandstalige provincies gelegen steden onderscheidt.

Studies die verder gaan dan Quetelets resultaten en d.m.v. op microvlak doorgevoerd migratie-onderzoek tot uitspraken trachten te komen over de sociale identiteit van de Nederlandstaligen in Brussel, besluiten echter tot een grotere scherppte van genoemde breuklijn dan uit de telling van 1842 blijken zou. Tenslotte neemt Quetelet in zijn bespreking ervan, gehele straten als eenheid m.a.w. schaaft alle bijbehorende steegjes, beluiken en "bataillons carrés" op één noemer, wat weleens tot het overschatten van de heterogeniteit per straat kan hebben geleid (2). M. De Metsenaere wijst in haar studie over St.-Joosten-Node trouwens op het bestaan van nagenoeg homogeen Nederlandstalige gangen (3).

De spontane-tweetaligheidstheorie schijnt kracht te kunnen putten uit het voorbeeld van sectie I (wijk gelegen tussen Hallepoort en park, door de Hoogstraat begrensd), na de derde en tweede secties die met het hoogste percentage behoeftige gezinnen in 1842 (30), én tegelijkertijd, op de aristocratische zevende sectie na, de minst Nederlandstalige (35.5%) (4). E. Gubin spreekt de verklaring tegen als zou het hoge aandeel Franstaligen hier zijn oorsprong vinden in het bestaan van welgestelde tot rijke buurten — Zavelbuurt, Waterloosesteenweg... — dit door de aandacht te vestigen op duidelijk behoeftige, en toch eerder frankofone straten (5). Al blijft ook hier P. Van Den Eeckhouts opmerking over de onscherpte van Quetelets manier van voorstellen gelden — zo telt de als voorbeeld aangehaalde Ma-

(2) P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten van het negentiende-eeuws sociaal-economisch leven te Brussel. Hun betekenis voor de laagste bevolkingsklassen*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, VUB, 1980, deel II, p. 235.

(3) M. DE METSENAERE, "Migraties in de gemeente St.-Joosten-Node in het midden van de negentiende eeuw : methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie", *Taal en Sociale Integratie* nr. 1, VUB, 1978, p. 138.

(4) A. QUETELET, "Sur le recensement de la population de Bruxelles en 1842", *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique*, I, 1843, p. 133.

(5) E. GUBIN, *op.cit.*, pp. 60-61.

rollenstraat niet minder dan zés gangen (6) — toch kan sectie I inderdaad als argument voor het niet-bestaan van een diglossie-zonder-tweetaligheidssituatie worden gehanteerd. Wat daarom nog helemaal niet in de richting van enigerlei spontane tweetaligheid hoeft te wijzen : R. Bruyninckx en M. De Metsenaere toonden aan (7) dat het hoge percentage Franstaligen in deze sectie veeleer aan de sterke Waalse inwijking kan hebben gelegen, die voor 1803 ruwweg hetzelfde kwantitatieve gewicht vertegenwoordigde als het aantal Franstaligen in 1842, dus een eerder stabiel taalbeeld schiep. Van verfransing hoeft helemaal nog geen sprake te zijn geweest.

Hoewel sectie I inderdaad een geval apart kan vormen door de vaagheid van de sociolinguïstische scheidingslijn (8), toch blijkt deze lijn volgens de telling van 1842, elders in de stad al heelwat duidelijker. Het grote overwicht van mensen uit homogeen Nederlandstalig gebied in de armenlijst van 1833 en de arme-ziekenlijst van 1852 (9) spreekt eveneens het bestaan van een eventuele spontane tweetaligheid tegen : bij de meest behoeftigen zal immers eerder het zgn. bottom-effect hebben gespeeld (10) : mensen die helemaal aan de grond zaten en weinig hoop hadden dat het ooit nog beter gaan zou, zullen zich niet gretig op de studie van het Frans hebben gestort teneinde de een of andere vorm van "respectabiliteit" (11) te verwerven.

Van overheidswege werden waarschijnlijk ook geen stappen in die richting ondernomen, hoe betutteld de armlastige bevolking verder ook moge zijn geweest. De eerste helft van de 19de eeuw kent inderdaad een bloei van het strenggeorganiseerde hulpbedelingswezen, waarbij het doen en laten van de steuntrekkende nauwkeurig werd gevolgd teneinde het "profitariaat" van de "echt hulpbehoevende" bevolking te scheiden. De Engelse Nieuwe Armenwet van 1834 vormt een schitterend voorbeeld van deze "reguleringswoede" die haar allerbelangrijkste reden vond in de noodzaak tot kanalisering

(6) A. QUETELET, *op.cit.*, pp. 86-87, noot 2.

(7) R. BRUYNINCKX en M. DE METSENAERE, "De recrutering van de Brusselse bevolking op basis van de telling van het jaar XI", *Taal en Sociale Integratie* nr. 4, VUB, 1981, pp. 183-197.

(8) *ibid.*, pp. 191-195.

(9) P. VAN DEN EECKHOUT, "De recrutering van de Brusselse armenbevolking in relatie met de afstotingsmechanismen in het gebied van herkomst", *Taal en Sociale Integratie* nr. 4, VUB, 1981, pp. 219-246.

(10) M. DE METSENAERE, *Migraties... op.cit.*, p. 87.

(11) E. GUBIN, *op.cit.*, p. 52.

van sociale onrust. Zoals P. Van den Eeckhout opmerkt (12), heeft de plotse burgerlijke belangstelling voor armoede, bedelarij en werkloosheid minder te maken met eventuele humanitaire bevestigingen — een vluchtige kijk op werkhuisreglementen volstaat om van het tegendeel te worden overtuigd — dan met de vrees voor een ten top stijgen van latente onlustgevoelens.

Regulering van een ander marginaal en als hinderlijk ervaren fenomeen, nl. prostitutie (13), past niet alleen chronologisch in deze reeks Benthamietische initiatieven (14). Ook hier is de stimulus geenszins bij enige sociale betrokkenheid te zoeken, minder nog bij een eventuele breeddenkende reactie op het zondermeer verbieden van prostitutie. Deze vorm van utilitarisme ontsproot veeleer uit een erkennen van de onmogelijkheid van een verbod, meer nog de onwenselijkheid ervan: “Les prostituées sont aussi inévitables, dans une agglomération d’hommes, que les égouts, les voiries et les dépôts d’immondices.” (15). Aldus de geestelijke vader van het regulationisme, de Parijse arts-voorzitter van het Gezondheidscomité Parent-Duchâtelet, in zijn tijd de “Newton of Harlotry” genoemd. Reglementering van prostitutie in de orthodoxe — en meest strenge — vorm (zoals die in de grote Franse en enkele Duitse steden bestond, evenals in Brussel) voorzag gedwongen inschrijving op het register van prostituées voor alle vrouwen die bij, met prostitutie in verband gebrachte handelingen waren betraapt. De ingeschreven publieke vrouw verplichtte zich ertoe, elke week resp. om de andere week in het dispensarium een onderzoek te ondergaan. De wekelijkse inspectie gold de “filles à demeure fixe” d.w.z. vrouwen die in bordelen woonden en werkten en zich aan de dubbele autoriteit van bordeelhoud(st)er en zedenpolitie moesten onderwerpen. De “filles isolées” die om de

(12) P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten... op.cit.*, p. 181.

(13) Zie i.v.m. de gereglementeerde prostitutie in het algemeen en te Brussel, de ligging van de prostitutiecentra en de statistische analyse van de bordeelhouders: S. DE SCHAEPDRIJVER, *De zonde in banen geleid: gereglementeerde prostitutie in Brussel 1844-1877. Onderzoek naar houd(st)ers van getoleerde bordelen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling o.l.v. Prof. E. Witte, VUB, 1983.

(14) *ibid.*, “de gereglementeerde prostitutie als panopticum”, Hfst. I, pp. 20-22.

(15) A. PARENT-DUCHATELET, *De la prostitution dans la ville de Paris considérée sous le rapport de l’hygiène publique, de la morale et de l’administration*, Parijs, 1836, geannoteerde uitgave door A. CORBIN, Parijs, 1981, p. 203.

andere week naar de dokter moesten, woonden apart in de stad en zochten hun klanten op straat om ze dan mee te tronen naar gelegenheidshuizen of "maisons de passe" die per uur of per nacht gemeubelde kamers verhuurden. Werd de vrouw bij één van de inspecties ziek bevonden, dan was ze gehouden zich intern in het St.-Petershospitaal (en nergens anders) te laten verzorgen, behandeling die door de interne regels en de dagindeling meer weg had van een gevangenisstraf. Het drieluik wordt gesloten door de echte gevangenis waar beide categorieën bij overtreding van de gedragsreglementen, zoals het zich tonen aan deuren en vensters van bordelen, dronkenschap op de openbare weg, doktersverzuim etc., korte maar frekwente straffen moesten uitzitten. Schrappen van het register vond plaats wanneer het meisje trouwde met iemand die kon bewijzen dat hij in staat was haar te onderhouden, wanneer ze om leeftijds- of gezondheidsredenen "het leven" moest verlaten, een baan met garanties tegen "terugval" vond... of, wat het meeste voorkwam, gewoon verdween.

Voor het houden van bordeel of gelegenheidshuis diende een "tolérance" te worden verkregen, die alleen werd verleend wanneer aanvraag(st)er en locatie de goedkeuring van de politie konden wegdragen. Het statuut van deze bedrijven was nergens vastgelegd, en ze bestonden uitsluitend bij de gratie van de gemeentelijke overheid die ze naar willekeur en zonder vorm van proces kon doen sluiten.

De analogie met de armenzorg kan verder worden doorgetrokken : in Brussel was het nagenoeg onmogelijk en zelfs gevaarlijk, al te repressieve maatregelen tegen bedelarij in te schakelen (16) omdat de stad geen alternatief te bieden had, daar ze een aldus gecreëerd goedkoop arbeidsleger toch niet kon tewerkstellen. Op precies dezelfde manier kon het kwijnende textielbedrijf niets aanvangen met een extra-contingent vrouwelijke arbeidskrachten. Het alternatief, klandestiene, d.w.z. niet-gereguleerde prostitutie, werd in medische en militaire kringen middels een virulente campagne als oorzaak van de verspreiding van venerische ziekten, sociale desintegratie, morele verwildering enz... afgeschilderd.

Het bestuderen van prostitutie in het licht van de taalproblematiek lijkt verder gezocht dan het is. Als exponent van een maatschappelijke structuur heeft het fenomeen hetzelfde gewicht als, nogmaals,

(16) P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten...* op.cit., p. 164.

het armenprobleem, in die zin dat ook hier een door zichzelf aangestelde elite “classes laborieuses” en “classes dangereuses” door elkaar haalt en structurele problemen van een ad hoc — maar daarom niet minder repressieve — oplossing voorziet. Naast deze bewuste politiek speelt voor beide verschijnselen het conjuncturele mechanisme.

Ook voor deze bevolking — bordeelhoud(st)ers en prostituées — is de geolinguïstische recrutering bijgevolg de moeite van het onderzoeken waard, waarbij moet worden nagegaan in hoeverre deze correleert met klasse binnen de prostitutiewereld. Deze laatste veranderlijke kan ook in verband worden gebracht met het spreidingspatroon van bordelen en “maisons de passe” over Brussel. De vraag is : kàn hier een sociolinguïstisch patroon worden herkend, of moet de aanwezigheid van alle klassen bordelen in straten met uiteenlopend taalprofiel, zonder onderscheid, leiden tot een verwerpen van de scheidingslijn-hypothese ?

Bronnen voor een onderzoek naar gereguleerde prostitutie in Brussel

De voornaamste bron vormt hier uiteraard het politiearchief; dit ongeklasseerde fonds maakt het de onderzoeker bepaald niet gemakkelijk, daar niets bij voorbaat het bestaan van belangrijke seriële data garandeert. De allerbelangrijkste serie, nl. de registers van publieke vrouwen, bleek jammer genoeg onvindbaar — de gemeenten waren ook nooit verplicht deze te bewaren. Een enorm verlies, te meer daar de helft van de kartons ondanks veelbelovende namen slechts geheel verwaarloosbare correspondentie bevatten. We opteerden voor de tenminste volledige en uitgebreide zij het in staat van uiterste chaos verkerende serie aanvragen en vergunningen tot het houden van bordeel of gelegenheidshuis. Als keuzegroep namen we alle personen die in de periode tussen de reglementen van 1844 en 1877 tenminste één vergunning kregen; deze verzameling — 254 mensen — werd voorts doorheen de periode vóór '44 en ná '77 zo goed als mogelijk getraceerd. De aldus verkregen informatie bleek verrassend coherent en liet ons toe, uit de vaak uitgebreide persoonlijke dossiers een gecodeerd datageheel samen te stellen. Verder beschikten we nu over alle wenselijke informatie m.b.t. locatie en duur van bestaan van de verschillende Brusselse rosse buurten. Zo konden we de groep bordeelhoud(st)ers ook op hun “werkadres”

-- bordeeladres -- in de bevolkingsregisters terugvinden en het aantal veranderlijken per persoon tot 188 uitbreiden. Een tweede, in het kader van dit artikel doorgevoerd onderzoek betrof de prostituées : daar we nu de ligging van alle bordelen kenden was het eenvoudig deze groep in de bevolkingsregisters op te sporen en de beschikbare gegevens te coderen. Het dient wel benadrukt, dat we met deze werkmethode niet alle ingeschreven, laat staan alle Brusselse prostituées vatten : kwalitatieve bronnen laten toe te veronderstellen, dat de klandestiene betaalde liefde, die vooral extra muros haar werkterrein vond, even omvangrijk zoniet omvangrijker was dan de effectieven van de ingeschreven prostitutie. Loswonende ingeschreven prostituées konden we al evenmin opsporen, daar -- één enkele lijst van juni 1850 daargelaten -- elk gegeven omtrent hun woonplaats, dus elke mogelijkheid om ze in de registers op te zoeken, ontbrak.

ONTWIKKELING VAN DE BRUSSELE GERELEMENTEERDE PROSTITUTIE

Fig. 1.A. EVOLUTIE VAN DE AANTALLEN

1. maisons de passe

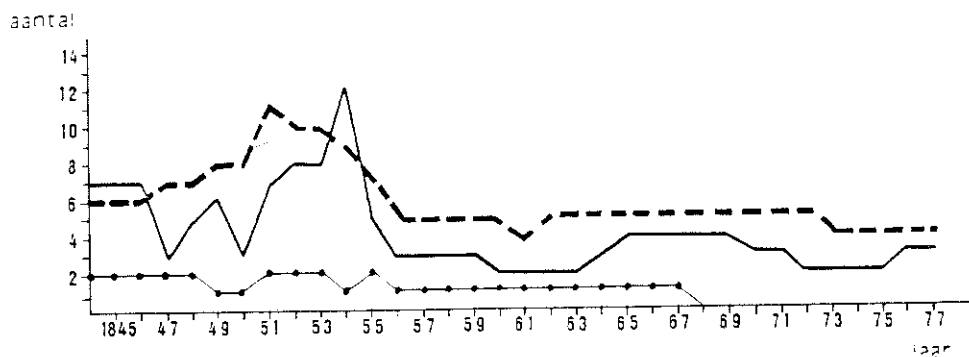

Fig. 1.B.

2. bordelen

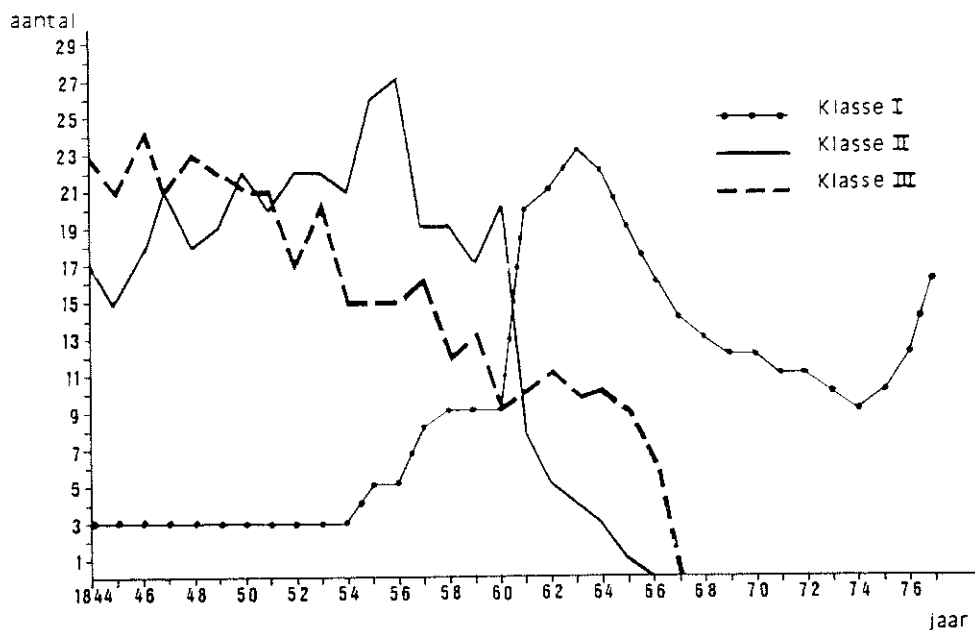
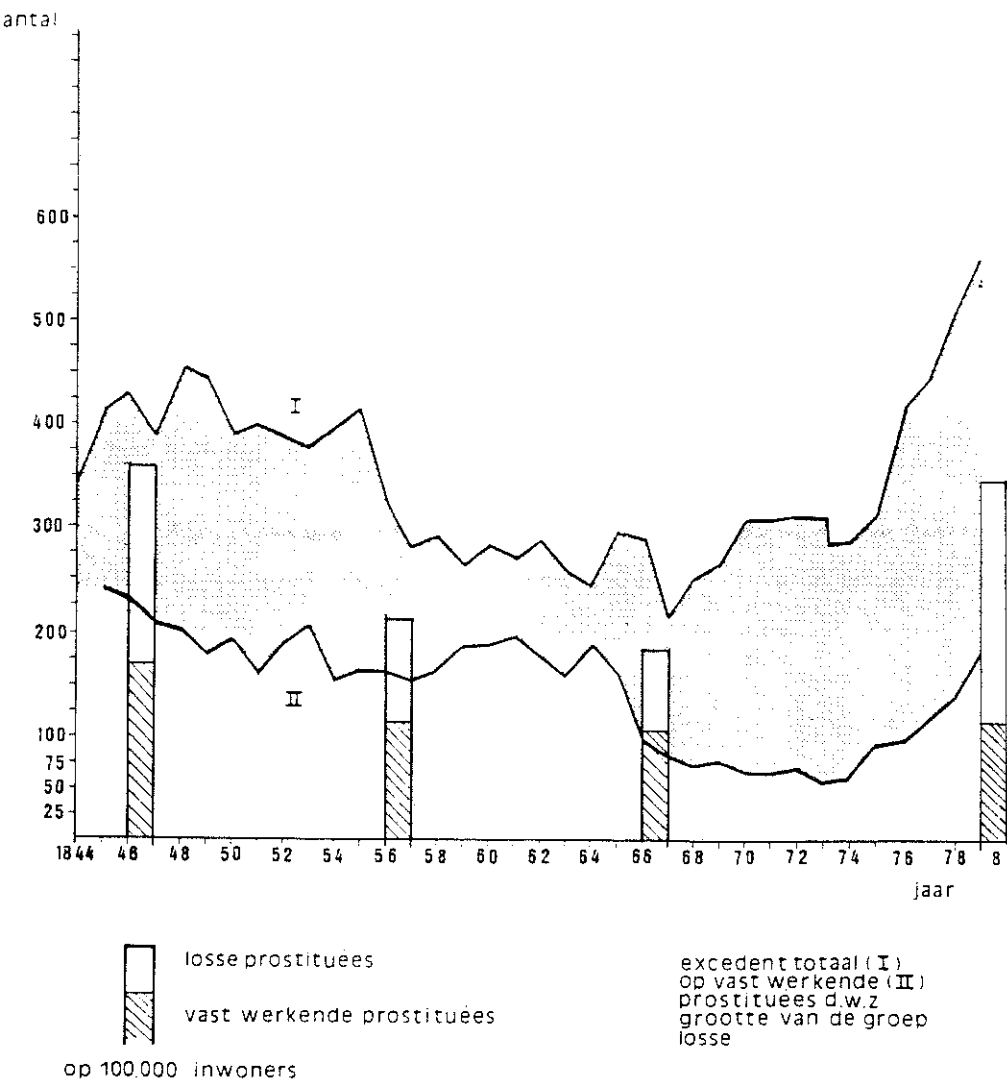

Fig. 2.

**EVOLUTIE VAN DE AANTALLEN INGESCHREVEN PROSTITUEES
IN BRUSSEL - 1844-1880**

Bron : jaarlijkse verslagen voor gemeenteraad, Gemeentebld Brussel, jaren 1844-1880.

Eind 1844 ligt het zwaartepunt dus bij bordelen en “maisons de passe” van tweede en derde categorie m.a.w. bij de volks- en middenklasseprostitutie (17). In 1851 stijgt het aantal gelegenheids-huizen tengevolge van een bijkomende ordonnantie die het prostituées verbod thuis te werken, zodat ze wel op die faciliteit moesten terugvallen. Het aantal vastwerkende prostituées werd steeds kleiner t.o.v. het geheel, wat de gemeente verontrustte uit het oogpunt van moraal en publieke hygiëne (losse publieke vrouwen liepen proportioneel veel meer celstraffen op en er werd beweerd, dat ze méér infecties verspreidden) maar vooral omwille van de stadskas. In 1854 was door een K.B. immers een precedent geschapen, dat toeliet de kosten voor de verzorging van losse prostituées (18) niet het bijstandsadres, dus de thuisgemeente, maar de gemeente van inwijking waar de geslachtsziekte werd opgelopen, te doen toekomen (19). De reactie wordt gevormd door de Brusselse ordonnantie van 1855, die het de “filles éparses” het werken heelwat bemoeilijkte : na valavond op straat komen, mannen aanspreken en vooral, in een “maison de passe” wonen, wordt ze verboden. Vanaf 1855 begint het

(17) Het reglement bepaalde ook de prijs die de houd(st)ers mochten vragen :

Bordelen van eerste klasse : 5 fr. en meer

Bordelen van tweede klasse : 2 à 5 fr.

Bordelen van derde klasse : minder dan 2 fr.

Maisons de passe van eerste klasse : entree : 2 fr. en meer

Maisons de passe van tweede klasse : 1 à 2 fr.

Maisons de passe van derde klasse : minder dan 1 fr.

Het lijkt wel duidelijk, dat deze prijzen een selectieve invloed op het cliënteel zullen hebben uitgeoefend; de talrijke groep ongeschoolde, min of meer losse werknemers (dagloners, grondwerkers) kon zich waarschijnlijk nooit de prijzen van tweede categorie veroorloven. De belasting was navenant geregeld : bordeelhoud(st)ers van eerste klas betaalden per maand *minimum* 60 fr.; die van tweede 21 fr. en van derde 8 fr. Houd(st)ers van maisons de passe betaalden resp. 25, 15 en 5 fr.

Of prostituées in hogere-klassebordelen beter werden behandeld, is een niet te beantwoorden vraag. Wél kwam de dokter er aan huis, terwijl de tweede- en derdeklasseprostituées zich de wekelijkse optocht in groep, bordeelhoud(st)er aan het hoofd, moesten laten welgevalen. Rapporten en klachten getuigen over het vaak pijnlijke en vernederende karakter van deze verplichting, waarbij het niet zelden misprijzende blikken en beledigingen regende.

(18) In bordelen werkende publieke vrouwen werden bij ziekte op kosten van de houd(st)er behandeld.

(19) Stadsarchief Brussel, politie-archief, Pol. 281, politierapport van 1855 over de aan het reglement aan te brengen veranderingen.

aantal gelegenheidshuizen, waarvan de houd(st)ers vaak niet meer deden dan kamers aan prostituées onderverhuren, te dalen; enkele huizen worden op dat moment bordeel. Het aantal bordelen bereikt in 1856 dan ook een hoogtepunt. De losse prostituées gaan niet zoals verwacht, en masse in bordelen wonen, maar versterken de rangen van de klandestiene tippelaarsters. Het dispensarium verhuist uit de centraal gelegen St.-Laurensstraat wat 11 bordeelhoud(st)ers ertoe noopt, hun etablissement in eerste categorie te zetten om de prostituées thuis te doen bezoeken — wellicht konden ook meer en meer klanten zich de prijzen van eerste categorie veroorloven. In 1866 en '67 worden de twee grootste concentraties van volks- en middenklasseprostitutie (Kwartelstraat sectie VI en Zwaardstraatje, sectie I) op politiebevel, onder zware druk van de betrokken wijkcommissarissen ontruimd.

Het beeld dat op het einde van de periode overblijft is er één van uiterste polarisatie : er zijn alleen nog bordelen van hoogste, en een paar “maisons de passe” van derde en middenklasse. We kunnen bijgevolg besluiten tot een échec van het reglementaristische systeem dat er immers op was berekend, de sexuele noden van de lagere klassen in ordelijke banen te leiden. Het al lang niet meer orthodox te noemen reglement van 1877 zal het losse prostituées veel makkelijker maken, vandaar de enorme stijging van aantal en promillage ingeschreven publieke vrouwen — stijging die volgens het Gemeenteblad op een influx van buitenlandsen is terug te voeren.

II. SITUERING VAN DE PROSTITUTIECENTRA OP DE TAALKAART VAN BRUSSEL

Hoe teleurstellend de kwaliteit van het politie-archief globaal genomen ook moge zijn geweest, één uiterst belangrijke informatie was er door het hierboven beschreven arbeidsintensief procédé uit te puren : de precieze ligging en de jaren van functioneren van de door het reglement van 1844 getolereerde bordelen en gelegenheidshuizen. Het beschikken over deze gegevens is minder vanzelfsprekend dan het lijkt, daar zelfs F. Finnegan (20) na minutieus onder-

(20) F. FINNEGAN, “Houses and Haunts”, in : ID., *Poverty and Prostitution : A Study of Victorian Prostitutes in York*, Cambridge, 1979.

zoek van alle mogelijke bronnen niet verder komen kon dan een bij benadering aanduiden van plaatsen waar eventueel bordelen waren gevestigd, dit omdat er in York geen reglement was.

Wat het verlenen van een vergunning betrof, hanteerde de Brusselsse politie niet bepaald ijzeren normen, dat blijkt wel uit de heterogeniteit van de groep bordeelhoud(st)ers (21). Strengere criteria golden daarentegen het huis, dat de kandidaat voor dat doel had gehuurd : het mocht niet in een te drukke, te commerciële of te mooie straat/wijk zijn gelegen, de burens mochten geen gelegenheid hebben tot klagen (22) enzovoort.

Het zou ons te ver leiden, tot een bespreking van alle centra over te gaan (23). In het licht van onze vraagstelling, nl. het nagaan of in deze "bedrijfstak" een sociolinguïstische scheidingslijn kan worden ontwaard, opteren we voor een grondige bespreking van sectie I, en bij wijze van controlegroep sectie VI waar het gros van de Brusselsse prostitutie (alle categorieën) was gevestigd.

TABEL 1 :

PROFIEL VAN BEIDE SECTIES ZOALS DAT NAAR VOOR KOMT
UIT DE TELLING VAN 1842 (24)

	% behoeftige gezinnen	% autochtonen	% Nederlands- taligen
sectie I	30	55	35
sectie VI	20	60	65

(21) S. DE SCHAEPDRIJVER, *op.cit.*, Hfst. IV, p. 41.

(22) Met die burens liep het overigens wel los — uit het pakket correspondentie valt duidelijk af te leiden dat het van de positie van de ondertekenaars afhing of aan een klacht al dan niet gehoor werd gegeven. Zo werd een aanvraag tot weigering van vergunning afgewezen omdat deze mede was ondertekend door "ces infâmes canailles Kats et Meskens, dont on a eu déjà beaucoup à faire au cours des metings (sic) flamands" (pol. 265).

(23) S. DE SCHAEPDRIJVER, *op.cit.*, Hfst. III, pp. 27-35.

(24) Bron : A. QUETELET, *op.cit.*. Alle gegevens over taalgebruik, afkomst, percentage gesteunde gezinnen etc. hebben we hieraan ontleend; gemakkelijheidshalve laten we verdere verwijzingen naar deze studie achterwege.

TABEL 2 :

AANDEEL VAN BEIDE SECTIES IN HET TOTAAL AANTAL BORDELEN
EN MAISONS DE PASSE VOOR 1846, 1856 EN 1866 (in %)

	1846	1856	1866
sectie I	30	34	67
sectie VI	42	34	24

A. Sectie I

Als we Quetelets data naast onze resultaten leggen, valt er (één uitzondering daargelaten) een duidelijke lijn te trekken met aan de éne kant straten die behoeftiger zijn dan het sectiegemiddelde, een groter percentage Nederlandstaligen herbergen, straten waar de volksprostitutie welig tiert, en aan de andere kant de minder behoeftige, minder Nederlandstalige en eerder de midden- en zelfs eersteklasseprostitutie toegewijde locaties.

A.1. Groter percentage gesteunde gezinnen en Nederlandstaligen

VUURWERKSTRAAT. — Hier functioneerde van 1845 tot 1847 een gelegenheidshuis van tweede categorie — een te hoge klasse voor de buurt en het cliënteel, wat de houder ertoe noopte een omzetten naar klasse III aan te vragen. Vergeefs echter; hoewel de wijkagent moest toegeven dat het bedrijf niet rendeerde en de houder uiteindelijk ziek werd en stierf, kreeg ook zijn weduwe verschillende keren nul op het rekest, tot ze vertrok. Het aantal behoeftige gezinnen maakt 69, het aantal Nederlandssprekenden 44% uit.

ZWAARDSTRAATJE. — Een smalle zijsteeg van de Hoogstraat met onvoorstelbaar kleine panden (25), zo klein dat de bordelen er uitzonderlijk twee, één enkele zelfs drie nummers beslaan. Alle huizen (!) dienden als bordeel van laagste klasse. De bevolking vormde altijd al een doorn in het oog van de politie : “cette classe de gueux

(25) L. DANCKAERT, *L'évolution territoriale de Bruxelles. La cartographie de 1550 à 1840*, Brussel, 1968, p. 149.

démoralisés qui (en) forment la meilleure partie” (26) vertoont in 1842 een veel groter percentage Nederlandstaligen dan de rest van de sectie : 62%. De helft van de gezinnen staat op de armenlijst. Het aandeel van de autochtone bewoners is lager (40% t.o.v. 55% in de gehele sectie). Betreft het hier een Vlaamse arbeidersinwijking ? De cijfers uit het politie-archief laten dit wel vermoeden : 59% van de bordeelhoud(st)ers is van Vlaamse, 23% van Waalse afkomst, 18% autochtoon. De steekproeven voor de drie tellingsjaren leveren volgende data op :

1846	100% Belgische prostituées waarvan	87.5% Vlaams	12.5% autochtoon
1856	5% Frans		
	95% Belgisch waarvan	72% Vlaams	17% autochtoon
		11% Waals	
1866	100% Belgisch waarvan	75% Vlaams	12.5% autochtoon
		12.5% Waals	

Het doorheen de hele bestaansperiode (1842-1867) volgen van drie bordelen gaf deze resultaten :

6% Nederlandse prostituées
94% Belgisch, waarvan 79% Vlaams
12% autochtoon
9% Waals

Deze concentratie van bordelen zal uiteindelijk door de politie worden verboden : ze gaat nl. haar doel, het in hygiënische banen leiden van des arbeiders “ontucht” voorbij door zelf ongeregelde heden te genereren, door “tout ce qu’il y a de plus abject à Bruxelles, en hommes, femmes et soldats (...), voleurs et vagabonds” (27) een toevluchtsoord te bieden. Wanneer tenslotte 73 inwoners van de Hoogstraat een petitie indienen tegen deze “colonnie (sic) de désœuvrés” (28) wordt het bevel gegeven, vóór januari 1867 de straat te ontruimen. De huizen worden daarna bewoond door ongeschoolde arbeiders : dagloners, grondwerkers... verder straatmuzikanten (5 gezinnen !) en losse prostituées.

(26) Pol. 287, verslag van 18.07.1828 reeds.

(27) Pol. 284, rapport van de sectiecommissaris, 11.07.’65.

(28) *ibid.*, petitie van 30.12.’65.

VIJFSTERRENSTRAAT. — Van 1836 tot 1886 waren hier nu eens drie, dan weer vier “maisons de passe” van derde klasse gevestigd. Ondanks de lage klasse van de bedrijven, moet het rendement de moeite waard zijn geweest : de houd(st)ers bleven er gemiddeld veel langer dan in andere bedrijven. Een lijst van 1850 bewijst daarenboven, dat er bijzonder veel losse geregistreerde prostituées in de buurt woonden, en die mochten het beroep alleen in getolereerde gelegenheidshuizen uitoefenen. Nadat deze laatste regel door het reglement van 1877 werd opgeheven, verloren de huizen hun functie en begonnen klandestiene prostituées te ontvangen. Tenslotte ging de gemeente in 1886 tot gedwongen sluiting over. Het percentage arm-lastige gezinnen bedraagt 34, en viertiende van de bewoners spreekt Nederlands. De houd(st)ers zijn voor de helft van Vlaamse, 33% van Waalse afkomst, de rest is autochtoon.

A.2. Kleiner percentage gesteunde gezinnen en Nederlandstaligen

ZES-ELLENSTRAAT. — Op één huizenblok van de welgestelde Waterloo-sesteenweg situeert zich deze, door de politie “zo goed als verlaten” geheten straat. Van '44 tot '59 functioneert er een bordeel van tweede klasse, dat de houdster vervolgens in “maison de passe” omzet. Ondanks de perifere ligging moet er zeker een markt voor dat laatste soort bedrijven zijn geweest, want twee houdsters blijven er tot ze sterven. In '65 nog — periode van verval voor de gereglementeerde prostitutie — wordt er een nieuw geopend. Geen enkel behoeftig gezin, Nederlandstaligen : 33%. Steekproef van 1866 : de prostituées zijn voor 100% van Waalse afkomst.

MINIEMENGANG. — In tegenstelling tot wat de benaming “gang” laat vermoeden betreft het hier een nogal brede zij het doodlopende straat met vrij grote huizen. Het percentage gezinnen op de armenlijst is dan ook maar 12. Nederlandstaligen : 31%. Van 1844 tot 1846 was hier een “maison de passe” van tweede categorie gevestigd, en van '51 tot '57 één van derde. Bedrijven die waarschijnlijk voor belangrijke nevenhandels zorgden : de patentboeken van 1846 vermelden zes drankslijterijen en estaminets (gelegenheidshuizen mochten geen drank schenken). Houd(st)ers : één Vlaamse, één Brusselse, één Waalse en één Duitser.

VIER-HEEMSKINDERENSTRAAT. — Komt uit op de Regentstraat. De percentages voor gesteunde gezinnen en Nederlandstaligen

bedragen resp. 14 en 13. In juni 1850 woonden hier 20 losse prostituées ! Twee van de drie gelegenheidshuizen (allen klasse II) werden dan ook pas in 1851 geopend door ex-prostituées die kamers aan “filles éparses” onderverhuurden en dit wensten te blijven doen, ze hiermee in de gelegenheid stellend het verbod op “thuiswerken” te omzeilen. Toen deze praktijk in 1855 werd verboden, hielden beiden er dan ook mee op. Het derde huis gaf gevolg aan de ordonnantie door naar bordeel over te schakelen, maar werd twee jaar later gesloten wegens mishandeling van prostituées. Alle houd(st)ers zijn van Waalse afkomst.

INDISCHE-HAANSTRAAT. — Maakt deel uit van de rijkere buurt rond het Justitiepaleis. De huizen zijn niet zo heel erg groot, maar het tweedeklas “maison de passe” dat hier vanaf tenminste 1836 werd gehouden, beslaat er twee. In 1855 wordt het — om redenen die we reeds bespraken — omgezet in bordeel van eerste klasse, dat dan tot 1882 blijft bestaan. Van 1876 tot 1883 functioneert er ook een gelegenheidshuis van tweede categorie. Geen gesteunde gezinnen, 29% Nederlandstaligen. De houd(st)ers zijn voor drievierden van Waalse afkomst.

A.3. Uitzondering : het Vijfsterrensteegje

87% gesteunde gezinnen, maar slechts 33% Nederlandstaligen. Gedurende de periode 1833 (ongeveer)-1847 zijn hier twee “maisons de passe” van derde categorie gevestigd. Van de zes houd(st)ers zijn er drie waarover we niets weten, wat ook veelzeggend is : ze moeten er allen slechts korte tijd hebben verbleven. Wat de overige drie betreft : één Luikenaar en twee autochtonen. Het uitzicht van de steeg laat zich raden : één individu hield hier een tijdje maison de passe en kon zich toen opwerken tot een huis in de Vijfsterrenstraat, zelf al niet meteen een luxueuze locatie. De andere houd(st)ers daar maakten hem echter het leven zuur omdat hij in dat “vieze steegje” had gezeten (29) ...

(29) Pol. 265, Rapport van 30.01.'39. Ze eisten — en verkregen — zelfs een enquête naar commodo et incommodo !

B. Sectie VI

De link behoeftig-Nederlandstaliger valt hier niet te trekken omdat alle bordeelstraten op één na door een hoger percentage Nederlandstaligen, en op twee na door een hoger percentage armlastigen worden gekenmerkt — op zichzelf reeds veelzeggende gegevens.

LANGLEVENSTRAAT. — 53% behoeftige gezinnen, 90% Nederlandstaligen. De houders van de twee, hier respectievelijk van 1832 tot 1852 en van 1834 tot 1861 gesitueerde bordelen (één van tweede en één van derde klasse) zijn voor 2/3 autochtoon, de rest Vlaams. Uit de steekproef van 1846 blijkt, dat hier 83% Vlaamse en 17% Waalse prostituées werkten.

AARDENWEGSTRAAT. — 45% behoeftige gezinnen, 95% Nederlandstaligen. Van tenminste 1832 af tot 1857 is hier een bordeel van laagste categorie gevestigd. In 1846 is 60% van de prostituées die er verblijven van Vlaamse, de rest van Waalse afkomst. Tien jaar later zijn de verhoudingen 67-33%. Vreemd genoeg opent hier in 1877 een bordeel van eerste klasse, dat open blijven zal tot 1880 (blanke-sla-vinnenschandaal). Waarschijnlijk is het ook vrij anachronistisch, Que-telets observaties 35 jaar later nog als geldend te aanvaarden.

NOORDWALSTRAAT. — Van de vijf bordelen die hier in de loop van onze periode bestonden, zijn er drie in een gang gesitueerd. Meer nog dan het Zwaardstraatje lijkt ons deze buurt de lage en zeer lage prostitutie toegewijd. Verschillende keren werd het de soldaten van het garnizoen verboden, er te worden gezien; houd(st)ers plachten hun militair cliënteel weleens langs een achterpoortje te laten ontsnappen. Na 1851 blijven hier geen bordelen meer over, losse prostituées echter des te meer, de meesten ouder dan 40. Behoeftige gezinnen : 53%, Nederlandstaligen : 96%. De helft van de houd(st)ers is autochtoon, 40% Vlaams, 10% Waals. In 1846 werkten er 67% Vlaamse, 16.5% Waalse en evenveel Brusselse prostituées.

CATOIRSTRAAT. — 51% behoeftige gezinnen, voor 94% Nederlandstalig. Functioneert tot 1856 als klein centrum (drie bordelen) van derde-klasseprostitutie. Van de houd(st)ers is drievierde Vlaams, de rest van Waalse afkomst. De steekproef van 1846 geeft 67% Vlaamse en 33% autochtone prostituées.

SPELDENSTRAAT (later Vesaliusstraat). — Hier geldt dezelfde opmerking als voor de Aardenwegstraat : van tenminste 1839 tot 1849 funktioneert hier een bordeel van laagste categorie—vóór 1844 zelfs

drie — en van 1865 tot 1880, op een ander nummer weliswaar, een eerste-klasse “maison de débauche” waar in de bronnen vaak naar wordt verwezen als een goedlopend en luxueus etablissement. In 1866 werkten er 17% Nederlandse vrouwen, de rest Belgisch, waarvan acht tienden van Vlaamse en 20% van Waalse afkomst, uitzonderlijke verhoudingen voor het geheel van de eerste-klasseprostitutie.

KWARTELSTRAAT. — Dé rosse buurt van Brussel. In deze smalle straat op één blok van het St.-Elizabethgarnizoen is in 1846 éénderde van alle Brusselse bordelen gevestigd, in 1856 28%. Vanaf 1832 worden er “maisons de débauche” gesignaleerd, en de concentratie verloopt uiterst snel (30). Tot '55 ongeveer functioneren hier alleen huizen van tweede (79%) en derde klasse, vanaf die datum alleen nog bedrijven van tweede, die tussen '57 en '61 op twee uitzonderingen na, collectief naar eerste klasse overgaan. Zoals iets later het Zwaardstraatje, begon ook deze concentratie geleidelijk aan haar nut in de ogen van de politie te verliezen en vóór januari 1866 werd ontruiming bevolen, met als officiële reden dat de bordelen en hun estaminets de ontwikkeling van de luxueuze Parkmarktwijk hinderden. Afkomst van de houders : één Fransman, één Duitser, twee Nederlanders en 50 Belgen. Hiervan is 48% Vlaams, 32% autochtoon en 20% Waals. Het aandeel van de autochtonen is hier dus, zoals in de Noordwalstraat, groter dan gemiddeld in de groep bordeelhoud(st)ers (infra). De steekproef van 1846 geeft — bordelen van tweede en derde klasse door elkaar — 10% Franse, Duitse en Nederlandse prostituees, en 70% Belgische, waarvan 73% van Vlaamse, 23% van Waalse en 4% van Brusselse afkomst is. In 1856 bedraagt het Franse aandeel 26%, het Duitse 15% en het Nederlandse 3%; van de overblijvende 56% Belgische vrouwen is 66.5% Vlaams, éénvijfde autochtoon en 13.5% Waals. Drie bordelen werden voor de duur van hun bestaan gevolgd :

nr. 1. Hier is éénderde van de prostituees van Franse afkomst, 14% Duits, 4% Nederlands en een even groot aantal van andere nationaliteit (Engels, Deens).

Van de slechts 45% Belgische vrouwen is 56% Vlaams, 35% Waals en 9% autochtoon.

(30) Na het creëren van een staand leger hadden garnizoenen een enorme aantrekkingskracht op geregementeerde prostitutie. A. CORBIN, *Les filles de noce. Misère sexuelle et prostitution aux dix-neuvième et vingtième siècles*, Parijs, 1978, p. 89.

nr. 9. Hier werken slechts 19% Franse prostituées alsmede 14% Duitse, Belgische vrouwen : 64% Vlaams, 36% Waals.

nr. 13bis. 26% Franse, 16% Duitse en 5% Nederlandse werkneemsters. Bij de binnenlandse prostituées 55% Vlaamsen, 36% Waalsen en 9% uit Brussel.

ST.-LAURENSSTRAAT. — Vanaf tenminste de jaren '20 tot voorbij '77 was hier het, als we kwalitatieve bronnen mogen geloven meest luxueuze bordeel van Brussel gevestigd, zo exclusief dat het de houdster in '44 werd toegelaten, de reglementaire rode lantaarn "stygmate (qui) ôterait aux visiteurs toute illusion concernant les voluptés qu'ils viennent chercher" (31) weg te laten. De straat, die in '42 geen enkel gesteund gezin en 46% Nederlandstaligen huisde, werd vanaf de jaren '50 een centrum van hogere-klasseprostitutie : in 1878 functioneerden er 5 bordelen van eerste klasse, waarvan 4 gehouden door Fransen. Van alle houd(st)ers tussen 1842 en 1877 is trouwens 67% van Franse afkomst (maat voor succes : de Franse subgroep hier betaalt gemiddeld patentbelasting van vierde klas, waaruit we kunnen afleiden dat de omzet, al dan niet in drank, bijzonder hoog was — bordeelhoud(st)ers werden nl. (althans in naam) belast op het slijten van alcohol). Bij de Belgen zijn de drie taalgroepen gelijk vertegenwoordigd. Het eerstgenoemde bordeel stelt in 1846 en 1856 alleen buitenlandsen tewerk (resp. 50 en 71% Fransen). Gedurende de gehele periode 1842-1877 (315 prostituées) werken er precies evenveel Belgische als Italiaanse vrouwen ! De verdeling is als volgt :

	%
— Franse prostituées	75
— Duitse	7
— Nederlandse	4
— Belgische	3
(60% Waals, 30% Vlaams — uit Antwerpen-stad — en 10% autochtoon)	
— Engelse	3
— Italiaanse	3
— Zwitserse	2
— Spaanse	2
— rest (32)	1

(31) Pol. 265. Verzoekschrift houdster aan het gemeentebestuur, 27.07.'44.

(32) Uit : Denemarken, Oostenrijk-Hongarije, Portugal, Constantinopel.

Uit het vestigingspatroon in de hier bestudeerde buurten komt een duidelijke krachtlijn naar voor, die overigens niet wordt verstoord als we ook de tweede, vierde, vijfde en zevende secties met hun veel kleinere concentraties van bordelen in het beeld betrekken. Hogere en, in zekere mate, tweedeklasseprostitutie vestigt zich eerder in Franstalige straten, misschien wel als antwoord op een bestaande vraag. Bij de tweede categorie hangt het echter wel meer van de concentratie af : grote aanstootgevende clusters zoals in de Kwartelstraat, met ontwaardend effect op niet als bordeel gebruikt onroerend bezit, zijn toch weer eerder in Nederlandstalige straten met vrij hoge proportie behoeftigen terug te vinden. Volksbordelen vestigen zich, of krijgen een vestigingsplaats toegewezen, in Nederlandstalige en/of behoeftige buurten.

Sectie I is een frappant voorbeeld. Een oppervlakkige analyse, die bijv. alleen het aantal bordelen/gelegenheidshuizen in ogen-schouw neemt, zou licht tot een corroboratie van de spontane-tweetaligheidstheorie kunnen besluiten : hoog percentage Franstaligen m  r grote concentratie volksbordelen, ergo geen sociolinguistische lijn. Hier blijkt hoezeer gegeneraliseerde data potentiële valkuilen zijn.

TABEL 3 :

SAMENVATTING GEGEVENS UIT QUETELET VOOR SECTIE I

	%age Neder- landstaligen	%age gesteunde gezinnen	Maximum aant. versch. bordelen/ "maisons de passe" (1844-77)
SECTIEGEHEEL	35	30	
Volksbordelen/"maisons de passe "			
Vuurwerkstraat	44	69	1
Zwaardstraatje	62	50	12
Vijfsterrenstraat	40	34	4

Eerste en tweede klasse			
Zes-Ellenstraat	33	0	2
Minimengang	31	12	2
Vier-Heemskinderenstraat	13	14	3
Indische-Haansstraat	29	0	2
Uitzondering Vijfsterrenstraatje	33	87	2

III. STATISTISCHE ANALYSE VAN DE GROEP BORDEELHOUD(ST)ERS

Uit de in totaal 188 variabelen nemen we in het kader van dit artikel slechts diegene die verband houden met de geografische herkomst. Daar de ontbrekende informatie hier vrijwel nihil is, kunnen deze succesvol met andere veranderlijken worden gecorreleerd. Het statistisch onderzoek houden we vrij eenvoudig omdat — en dit geldt ook voor de analyse van de groep prostituées — de gebruikte veranderlijken van *nominaal niveau* zijn, d.w.z. berusten op een definitie (bijvoorbeeld “geboorteplaats in Oost-Vlaanderen” = 2), en er dus geen hoger-lager in kan worden onderscheiden. We moeten bijgevolg afzien van parametrische statistische analyse, daar hier de veranderlijken tenminste van *intervalniveau* moeten zijn i.e. de scores wél op een schaal moeten kunnen geplaatst worden, waarbij de afstand tussen de punten ook nog relevant is. De bespreking van de analyse behelst dus voornamelijk een evaluatie van de scorefrequenties en van de door crosstabulaties verkregen resultaten.

Het weze benadrukt, dat het bij gebrek aan controlegroep irrelevant zou zijn een “beeld van de bordeelhoud(st)er” op te hangen — we houden het dus bij een tegen elkaar afwegen van de verschillende subgroepen.

Geografische afkomst. — Een eerste vaststelling : het bordeelwezen in Brussel is een eerder nationale zoniet regionale zaak. 87.5% van de populatie is Belg waarvan 47.2 Brabander. Hiervan is 53.9% autochtoon. De 12.5% buitenlanders komen dan nog in Brussel terecht op

de stroom die Stengers "migration par contiguité" (33) noemde : 61% Fransen, 23% Duitsers en 16% Nederlanders.

Bij de Fransen kunnen er chronologisch twee "lichtingen" worden onderscheiden, die zich goed op basis van afkomst laten indelen : de eerste dateert van de jaren '40 en '50, met mensen uit het Noorddepartement; vanaf de eerste helft van de jaren '60 is de geboorteplaats verder verwijderd, en van de 9 Fransen die in de periode 1870-77 39% van alle uitgereikte vergunningen krijgen, komen er vier uit Parijs, één uit Rochefort...

De Duitsers, die vooral na 1860 komen opzetten, zijn allen afkomstig uit de grensstreek (Aachen, Ahrweiler). Wat de Nederlanders betreft, is er maar één persoon die niet bezuiden de Moerdijk geboren is. Deze groep manifesteert zich eerder in de beginperiode, 60% had al een vergunning vóór 1844.

De Fransen vormen een zeer scherp afgebakende subgroep; de andere buitenlanders verschillen weinig van het Belgisch gemiddelde. Het enige wat voor de drie groepen samen kan worden opgemerkt, is de meerderheid van vrouwen; bij de Belgen hebben de mannelijke bordeelhouders het overwicht. Op de variabele "patent-klasse" scoort de Belgische bevolking gemiddeld tussen schaal 11 en 10, evenals de Duitsers en Nederlanders (die het resp. iets beter en iets slechter doen) — de Fransen betalen gemiddeld patent van vijfde klasse ! Eenzelfde resultaat wordt geleverd door een correlatie met de klasse van het bedrijf : 79% van de Fransen exploiteert een bordeel of maison de passe van eerste klas, bij de Duitsers ligt het accent evenredig op huizen van hoogste en tweede categorie, geen enkele Nederlander zit in eerste. 35.7% van de eerste-klassebedrijven (bordelen en gelegenheidshuizen) worden door Fransen gehouden, die 7.6% van de populatie vormen. Verder dient aangestipt, dat het houden van "maison de passe" een meer "nationale" aangelegenheid is (7% buitenlanders) dan het leiden van een bordeel (14%). Als laatste voorbeeld van de coherentie van de door de variabele "geboorteland" gevormde subgroepen, een uitsplitsing naar alfabetisatiegraad :

(33) J. STENGERS, "Les mouvements migratoires en Belgique aux XIXième et XXième siècles", in : *Les migrations internationales de la fin du XVIIIième siècle à nos jours*, Internationale Commissie voor de geschiedenis van de maatschappelijke bewegingen en structuren, 1980, p. 294.

TABEL 4 :

ALFABETISATIEGRAAD PER NATIONALITEIT

	Belgen	Nederlanders	Duitsers	Fransen
geoeft hand- schrift (34)	3.3	0	0	54.5
onoeft hand- schrift	7.1	0	20	0
alleen handtekening	47.1	60	40	27.3
kan niet schrijven	42.4	40	40	18.2
	100	100	100	100

Subgroepen binnen de Belgische bevolking. —In de gehele populatie vormen de Vlamingen een grote (45%), bij uitsluiting van buitenlanders en ontbrekende gevallen een absoluut overwicht :

	%
Vlamingen :	52.7
Brusselaars :	25.5
Walen :	21.7

TABEL 5 :

VERDELING OVER DE PROVINCIËS

A. VLAMINGEN		B. WALEN	
Oost-Vlaanderen	34.2	Henegouwen	44.6
Brabant	33.3	Luik	23.4
West-Vlaanderen	17.5	Brabant	19.1
Antwerpen	12.2	Luxemburg	8.5
Limburg	2.6	Namen	1.7

(34) Teneinde de Fransen in dit opzicht niet te bevoordelen, werd bij de score "geoeft handschrift" niet gelet op grammaticale en spellingsfouten.

Bij de Vlamingen ligt het accent zowat gelijk verdeeld over de kleine en middelgrote gemeenten, bij de Walen zwaar op de kleine. Voor beiden een laag percentage mensen uit de grote steden : 9.6% van alle Vlamingen en 8.5% van de Walen komt uit gemeenten die een inwonersaantal van 40.000 overschrijden. De steden waren natuurlijk zelf van de nodige activiteit op dat vlak voorzien. Een o.i. plausibele verklaring is, dat in andere steden het autochtone milieu het bedrijf regelde en nieuwkomers wegconcurrerde, terwijl het strenge Brusselse reglement het houden van een getolereerd huis, hoeksteen van het regulationisme, juist aanmoedigde.

Groot verschil wat betreft de geslachtelijke verdeling : Brusselaars en Vlamingen kunnen over eenzelfde kam worden gescheerd met resp. 63.6 en 62.2% mannen; bij de Walen zijn deze in de minderheid met 42.5%. Nu wijzen de data op een ondubbelzinnige relatie geslacht-klasse : mannen behoren eerder tot het type cabaret-annex-bordeelhouder en exploiteren vooral de laagste categorie (75% mannen, waar hun totale aandeel 54% bedraagt). Wat burgerlijke stand betreft, vertonen autochtonen en Vlamingen een in hoge mate gelijkend profiel :

TABEL 6 :
BURGERLIJKE STAND OPGESPLITST PER GEWEST (35)

	Brussel	Vlaanderen	Wallonië
ongetrouwd	14	13	28
getrouwd	61	69	49
gescheiden	3	2	0
samenwonend	7	4	11.5
weduwe/-naar	15	12	11.5
	100	100	100

(35) PARENT-DUCHATELET noteerde voor Parijs, dat getrouwde mensen eerder bordelen van laagste categorie uitbaatten. A. PARENT-DUCHATELET, *op.cit.*, originele uitgave Brussel 1836, p. 141.

De variabele "beroep vóór prostitutie" in verbinding gesteld met "geografische afkomst" spreekt de hypothese als zouden autochtonen en Vlamingen ook hier een sociaal achtergesteld milieu vormen, licht tegen : 70.6% van de onder de hoofding "kleine zelfstandige" gerangschikte groep is Vlaams; 39.4% van de min of meer geschoolde werknemers (schoenmaker, maar ook marmerbewerker) autochtoon. Een zeer hoog percentage Walen (45.5%) valt in de dienstbodensector op te merken. Daar staat tegenover dat bij de ongeschoolde arbeiders 69% Vlamingen zitten (meer dan de helft daarvan uit gemeenten met minder dan 6000 inwoners) en slechts één Waal. Bij de ex-militairen is de verdeling 28.6% (Brussel) - 50% (Vlaanderen) - 21.4% (Wallonië). Als we de zaken omkeren en de drie groepen naar beroep uitsplitsen, blijkt dat de sectoren "geschoolde werknemers" en "zonder beroep" (i.e. huisvrouwen) het ex-aequo halen bij de Brusselaars (30%); bij Vlamingen en Walen is deze laatste categorie (resp. 23 en 29%) gevolgd door resp. "geschoolde werknemers" met 16 en "vrouwelijke beroepen, textiel" met 18%.

Kunnen en mogen we hier conclusies aan vastknopen ? Het zou een grove fout zijn, de subgroepen met alle geweld volgens een socio-economisch scala te willen klasseren waar de lijnen eigenlijk door elkaar lopen. Daarentegen mag onze, misschien zelf manklopende beroepenschaal niet zondermeer als perfect betrouwbare maat voor het sociaal meten van afkomst worden beschouwd.

Dat blijkt wel als we de beschikbare informatie over beroepen tegenover de categorieën van bordelen stellen : de "kleine zelfstandigen" blijken dan wel erg klein met 59% in klasse III; de vaste werknemers scoren op dezelfde klasse 73% en 24% op klasse II, terwijl de dienstboden, die we eigenlijk eerder in de laagste categorie hadden verwacht, voor 55% in tweede en 18% in hoogste klasse zitten.

Tot slot kan de vraag worden gesteld bij welke generatie de verschillende gewesten vertegenwoordigd zijn. 34.5% van de autochtonen bleek al vóór '44 bordeel te hebben gehouden, bij de Walen een klein derde, Vlamingen slechts 13%. Jonge Turken in de branche ? Inderdaad blijkt de groep "geboren tussen 1779 en 1788" geen Vlamingen te bevatten (2/3 is autochtoon); voor de volgende tien jaar vertegenwoordigen ze 41.6% (1/3 Brusselaars) en maken tenslotte 3/4 uit van de mensen die tussen 1841 en 1850 zijn geboren. De Walen zijn geheel uit deze cohorte verdwenen. Een vergelijking met de datum waarop de vergunning werd verkregen — om uit verkeerde klasseringen voortvloeiende schommelingen te vermijden berekend

we een voortschrijdend gemiddelde — geeft volgende resultaten :

TABEL 7 :

DATUM EERSTE VERGUNNING PER GEWEST

DATUM	Brusselaars	Vlamingen	Walen	
1830-1839	39	26	35	100
1840-1849	35	44.5	20.5	100
1850-1859	21.5	54.5	24	100
1860-1869	17	63	20	100

Laten we nu overgaan tot de voor onze hypothese meest cruciale bijdrage, nl. een antwoord op de vraag naar de impact van taalgroep op bordeelklasse. Bij, we herhalen het, 53% Vlamingen, 25% Brusselaars en 22% Walen krijgen we :

TABEL 8 :

AÂNDEEL GEWESTEN IN KLASSEN

KLASSE	Brusselaars	Vlamingen	Walen	
I	17	37	46	100
II	28	31	21	100
III	25	58	17	100

Binnen de groepen krijgen we volgende verdeling van categorieën (ter vergelijking : klasse I vertegenwoordigt 11%, II 41% en III 48% van alle huizen) :

TABEL 9 :

AANDEEL KLASSEN IN GEWESTEN

KLASSE	Brusselaars	Vlamingen	Walen
I	7.3	7.9	23.4
II	45.4	39.5	40.4
III	47.3	52.6	36.2
	100	100	100

Waar het verband taalgroep-klasse reeds verpletterend duidelijk uit de scores voor de verschillende landen bleek, wordt dit beeld significant versterkt door de resultaten van de subgroepen binnen België.

Nadat het bordeelhouden in 1844 een streng gereguleerd en, mogen we aannemen, veel minder aantrekkelijk bedrijf was geworden, vergrootte het aandeel van de Vlamingen. Zoals vaak uit de aanvragen blijkt, leek deze door de autoriteit zonder veel moeilijkheden verleende vergunning een sleutel tot opwaartse sociale mobiliteit, waarbij het weinige spaargeld in een zeker lijkende broodwinning werd geïnvesteerd. Daar het, althans in de eerste decennia, niet aan economisch in het nauw gedreven immigranten ontbrak, kon de politie het zich echter veroorloven vergunningen zondermeer weer af te nemen. Huiseigenaars en "collega's" droegen er het hunne toe bij om van een volksbordeel een al bij al weinig veilige belegging te maken, terwijl de kapitaalsintensieve hoogste regionen (die vanzelfsprekend door de politie met rust werden gelaten) in hoge mate voor Belgen in het algemeen, autochtonen en Vlamingen in het bijzonder, ontoegankelijk bleven.

IV. STATISTISCHE ANALYSE VAN DE GROEP PROSTITUEES

Teneinde het verband tussen prostitutie, taal en sociale integratie met behulp van nog meer data te bestuderen, maakten we voor de periode 1842-1877 een steekproef van de toen in Brussel werkende prostituées, en wel op deze manier :

Voor de (tevens tellings-) jaren 1846, 1856 en 1866 trokken we een aantal bordelen, waarbinnen we alle, voor de in die jaren doorgevoerde tellingen geregistreeerde prostituées opnamen.

Het geldt hier dus een *cluster sample* (36) waarbij de steekproef-eenheid geen element van het universum is (in casu het totale aantal in eenzelfde jaar in Brusselse bordelen werkende prostituées) maar een cluster van die elementen. Voor een dergelijke steekproef is een gedetailleerd overzicht van het totaal aantal clusters, hier dus het geheel van de bordelen, onontbeerlijk. Hierover konden we dankzij het eerder doorgevoerd onderzoek naar bordeelhoud(st)ers, probleemloos beschikken, wat ons tevens in de gelegenheid stelde een *waarschijnlijkheidssteekproef* (purposive sample) *op basis van verdelingen* (37) op te maken, i.e. er voor te zorgen dat bijna alle scores voor de twee belangrijke variabelen "klasse" en "sectie van Brussel" met tenminste 30% waren vertegenwoordigd (38). Binnen de secties hielden we daarenboven rekening met het "gewicht" van de verschillende bordeelstraten, waarbij in de mate van het mogelijke werd geprobeerd, er geen één over te slaan.

Om de invloed van de variabele "tijd" op meer continue wijze te bestuderen, opteerden we voor het volgen van de prostituéebevolking van enkele bordelen gedurende de jaren 1842-1877. Zo konden we ook nagaan in hoeverre zich een eventuele "inflatie van de categorieën" heeft voorgedaan d.w.z. of het in de eerste helft van de jaren '60 massaal overgaan naar de hoogste categorie van bordelen al dan niet substantiële veranderingen in het soort "werkneemsters" — qua leeftijd, geografische afkomst, ... — meebracht. Als voorbeelden kozen we : *Kwartelstraat 1 sectie VI* (derde-klassebordeel in '44, naar tweede in '46, hoogste categorie vanaf '57), *zelfde straat 9* (tweede klasse tot '48, twee jaar lang laagste, vanaf '61 eerste) en *Controleurstraat 6 sectie IV* (ongeveer dezelfde evolutie). Ter vergelijking

(36) J. FRIEDRICHS, *Methoden empirischer Sozialforschung*, Hamburg, 1973, p. 142.

(37) *ibid.*, p. 130.

(38) Steekproefgrootte.

- 1846 : 40% van alle bordelen met 35% van alle vastwerkende prostituées.

- 1856 : 45% van de bordelen, 50% van de prostituées;

- 1866 : 50% van de bordelen, 43% van de prostituées.

drie qua klasse stabiele bedrijven : *St.-Laurensstraat 14 sectie VI* (een tenminste vanaf de jaren '20 tot ver voorbij onze periode functionerend eerste-klassebordeel), *Kwartelstraat 13bis* (gedurende de gehele periode in tweede categorie én met dezelfde houder) en tenslotte drie bordelen uit het proletarische *Zwaardstraatje, sectie I* (drie, omdat we anders het statistisch minimum van 30 cases — hier dus prostituées — niet haalden).

Het synchronische luik leverde in totaal 198, het diachronische 604 individuen op. Daar deze alleen in de bevolkingsregisters werden teruggevonden, is het aantal variabelen beperkt en heeft vooral betrekking op leeftijd, geografische afkomst, beroep (alleen bij de diachronische files, want voor de op het moment van de tellingen geregistreerde prostituées ontbreekt dit gegeven vreemd genoeg overal) en migratiepatronen. Daar onze aandacht hier uitgaat naar de sociolinguïstische aspecten, behandelen we het hele pakket vanuit de herkomst-optiek.

A. Synchronisch gedeelte

— Corbins vaststelling, dat zelfs in kleinere steden de ingeschreven prostituée een onwortelde is (39) — en dat geldt a fortiori voor de in bordelen werkende, dus niet op zichzelf in het urbane milieu levende “filles à demeure fixe” — wordt hier kracht bijgezet : in 1846 blijkt slechts 5% van de in Brusselse bordelen verblijvende publieke vrouwen autochtoon. Vergeleken met P. Van Den Eeckhouts steekproef voor 1833, die voor de verschillende armenkwartieren een gemiddelde van 67.4% autochtonen opleverde (40), de telling van 1842, die voor heel de stad 57.5% geboren Brusselaars registreerde (41) en het voor 1846 opgetekende aandeel van 54.9% (42), een miniem percentage dus. Corbin wijt dit fe-

(39) A. CORBIN, *op.cit.*, p. 77.

(40) P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten... op.cit.*, p. 7.

(41) A. QUETELET, *op.cit.*, p. 133.

(42) Y. LEBLICQ en M. DE METSENAERE, “De groei”, in : J. STENGERS (ed.), *Brussel, groei van een hoofdstad*, Brussel, 1979, p. 176.

nomeen aan de wijze waarop bordelen werden “bevoorraad”, door leveranciers die niet zelden het hele land afgingen, en door uitwisselingsstrategieën tussen bordelen in verschillende steden. Voor Brussel vonden we voorbeelden op hoog en laag niveau : de houders van het luxueuze etablissement Peterseliestraat 5, sectie V, werden meer dan eens veroordeeld wegens hun talrijke “zakenreizen” naar Frankrijk (43) en de door de politie voor “crapuleux” versleten exploitant van het “sale bouge” Langlevenstraat 17, sectie VI, maakte er een gewoonte van werkneemsters tegen hun zin van en náár Leuvense bordelen te transfereren (44).

In 1856 bedraagt het aantal autochtonen 9%. De reden van deze lichte stijging hebben we niet kunnen achterhalen, al zou kunnen worden geopperd dat de Brusselse textiel toen dermate op sterven lag dat zelfs de geboren Brusselsen, die op een grotere scholingsgraad konden bogen (45) geen werk meer vonden. Bewijzen kunnen we deze hypothese echter niet. In 1866 blijkt dan weer slechts 3% in Brussel geboren. Voor de drie jaren samen een verwaarloosbare 6.5% (46).

Het buitenlandse aandeel is dan weer vrij groot : in 1846 is 29, in 1856 41 en in 1866 31% van alle prostituées buiten België geboren. In 1846 vormen de Nederlandsen nog de grootste groep (35% van alle buitenlandse vrouwen), gevolgd door, ex aequo, de françaises en de Duitsen. Tien jaar later daalt hun aandeel tot 12% wat ze op dezelfde hoogte met de Duitse publieke vrouwen brengt; het Franse percentage is 64 ! Hier voor het eerst en laatst een, zij het minieme, vertegenwoordiging uit andere landen : Engeland, Denemarken en Oostenrijk. In de doorsnede van 1866 leveren Frankrijk en Duitsland eenzelfde contingent, nl. 42%.

(43) Pol. 266. Brief van de administrator van de dienst Openbare Veiligheid (ministerie van Justitie) aan hoofdcommissaris van politie, 22.04.'47.

(44) Pol. 265. Politierapport van 28.10.'44.

(45) Geschoolde activiteiten als kantwerk (de “point de Bruxelles” gold als uiterst gecompliceerd) en spinnen werden in 1833 significant méér door autochtone vrouwen beoefend. P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten... op.cit.*, p. 272.

(46) Als we de groep buitenlandse prostituées afzonderen wordt het aandeel van de autochtonen in de Belgische groep voor

1846	7%
1856	17%
1866	4%
Samen :	10%

TABEL 10 :

PROVINCIE VAN HERKOMST

PROVINCIE	1846	1856	1866
West-Vlaanderen	14	7	11
Oost-Vlaanderen	31	40	27
Antwerpen	12	18	8
Brabant, min Brussel	21	18	34
Limburg	2	2	4
Henegouwen	10	10	8
Namen	4	0	4
Luik	5	5	4
Luxemburg	1	0	0

(Het cijfer drukt het percentage t.o.v. het geheel niet-autochtone Belgische prostitués uit).

Een vergelijking met de armenlijst van 1833, de arme-ziekenlijst van 1852 en de dienstbodenboeken van 1856 (47) toont dat wat de recruterings van prostitués betreft, Oost-Vlaanderen een veel belangrijker rol speelde dan bij de immigratie van behoeftigen, waar de provincie slechts 9.3% vertegenwoordigde in 1833, waarna een piek in 1852 met 26.1%. In '65 was de situatie van '33 nagenoeg hersteld.

Brabant vormt bij de steuntrekkenden en het dienstpersoneel het belangrijkste recruteringsveld, toestand die we bij de prostitués alleen in 1866 terugvinden. Het Westvlaamse aandeel is bij de publieke vrouwen hoger evenals, zij het in mindere mate, het Luikse. Grosso modo is het relatieve gewicht van de Nederlandstalige provincies — minus Brabant — voor de behoeftigen van '52 hetzelfde als voor de prostitués in de drie jaren, nl. een absoluut overwicht.

De cijfers voor Oost- en West-Vlaanderen tonen aan dat de linnenkrisis zich ook hier laat voelen. De prostitués maakten dus deel uit van de, in 1847 door burgemeester Wijns met ongewilde woordspeling gekarakteriseerde groep "... malheureux, qui sont venus de la

(47) P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten... op.cit.*, pp. 93-94.

Flandre nous offrir le spectacle de leur dénûment.” (48).

In '46 en '56 komt 25% van de Oostvlaamse prostituées uit de streek van Aalst, waar in 1843 één op 2.17 werkende mensen in de linnen-nijverheid zat (49). In 1866 slechts 14%, dan nog uit Aalst zelf. Voor het arrondissement Oudenaarde, waar de verhouding één op 1.6 is, tellen we in '46 en '56 19% (50), in '66 eveneens 14%. Veel zeggen deze cijfers niet, omdat het ons ontbreekt aan gegevens van vóór de crisis. Dat het in het slop geraken van de plattelandsindustrie wel degelijk het Oost- en Westvlaamse aandeel ten gronde kan liggen, althans voor '46 en '56, bewijzen volgende cijfers : in 1846 komt 71% van de Westvlaamse prostituées uit centra van minder dan 10.000 inwoners; voor de Oostvlaamse bedraagt het percentage 69. Ter vergelijking hetzelfde cijfer voor de rest van België : 53%. Wat betreft Antwerpen bijvoorbeeld, komt 67% van de publieke vrouwen uit de stad zelf (51). In 1856 levert West-Vlaanderen alléén mensen uit plattelandsgemeenten, en ook voor Oost-Vlaanderen is het rurale aandeel gestegen (88%). Rest van België : 65% (52). Tien jaar later bedraagt dit cijfer 82% en liggen West- en Oost-Vlaanderen met resp. 67 en 43% mensen uit rurale gemeenten, voor het eerst achter op de rest van België. Voor Brabant komt dan weer negentiende van het platteland : A. Webers theorie over de recht evenredige relatie tussen afstand en aandeel van andere steden in de inwijking (53) lijkt hier weer versterkt. In Vlaanderen was het ergste leed alweer geleden en de plattelandsvlucht deed zich eerder naar steden van de eigen provincie voor (54).

(48) Rapport voor de raad van oktober 1847. Gemeentebblad 1847, p. 117.

(49) G. JACQUEMIJNS, *Histoire de la crise économique des Flandres 1845-1850*, Brussel, 1929, p. 54. Eigenlijk bedragen deze cijfers voor beide jaren 31%, maar er werd abstractie gemaakt van de stad Aalst, omdat Jacquemijs voor zijn verhouding alleen op de plattelandsgemeenten steunt.

(50) In 1856 eigenlijk 25%. Cfr. vorige nota.

(51) Waar in 1846 het gemiddeld aantal inwoners in de geboorteplaats van de in Brussel werkende prostituées bij 24.000 ligt, scoren alleen West- en Oost-Vlaanderen lager met resp. gemiddeld 13.300 en 16.000 inwoners.

(52) 1856 : gemiddeld aantal inwoners 25.400. West-Vlaanderen : 5.500; Oost-Vlaanderen : 9.000.

(53) A. WEBER, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century*, New York-London, 1899, p. 269. Aangehaald in : P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten...* op.cit., p. 11.

(54) 1866 : gemiddeld aantal inwoners 29.400. West-Vlaanderen 27.400; Oost-Vlaanderen 32.100.

Het grootste percentage Brabantsen wordt in '46 geleverd door de Nederlandstalige gemeenten uit het arrondissement Brussel, die buiten de eerste ring (55) zijn gelegen : 64%. Gemeenten binnen de ring halen slechts 9%, evenals het arrondissement Nijvel. Het hoofdstedelijk gebied (nog steeds minus de ringgemeenten) levert in '56 al evenmin mensen uit Franstalige hoek, en is in dat jaar zelfs voor de gehele Brabantse immigratie verantwoordelijk. In '66 komt 67% uit Nederlandstalige gemeenten van het arrondissement (83% daarvan uit niet-ringgemeenten). Het Franstalige contingent uit het Nijvelse vervolledigt het beeld.

Wat Henegouwen en a fortiori de andere Waalse provincies (die maar weinig prostituées leveren) betreft, zijn er qua recruteringsveld geen duidelijke krachtlijnen te onderscheiden, tussen de arrondissementen evenmin als in tijdsperspectief.

Opgesplitst per taalgebied geven de data volgend resultaat :

TABEL 11 :

RECRUTERING NAAR TAALGEBIED (BELGIE) (in %) (56)

	1846	1856	1866
Nederlandstalig	71	73	70
Franstalig	22	12	26
Brussel	7	15	4

(55) Anderlecht, Elsene, Etterbeek, Sint-Gillis, Sint-Joost, Laken, Sint-Jans-Molenbeek, Schaarbeek, Vorst.

(56) Hiervoor werd gebruik gemaakt van : M. DE METSENAERE, "Taalkaart van België", *Taal en Sociale Integratie*, VUB, 1979, pp. 41-75.

TABEL 12 :

RECRUTERING NAAR TAALGEBIED (ALGEMEEN) (in %)

	1846	1856	1866
Nederlandstalig	60	48	62
Franstalig	25	33	31
Brussel	5	9	2
Duitstalig	9	6	5
andere	1*	4	0

* vondelinge

Het aandeel van de Franstaligen is dus, vooral in 1856, in hoge mate te verklaren door buitenlandse immigratie.

Het zeer duidelijke overwicht van de Vlaamse prostituées versterkt op zich al het beeld van een samenhang taal-sociale klasse, d.w.z. ook zonder dat we de correlatie met de categorie van het bordeel maken. Prostitutie kan o.i. als een "laatste stap" in het verarmingsproces worden beschouwd, en a fortiori ingeschreven prostituées vormden een gestigmatiseerde en machteloze groep, eigenschappen die trouwens het geheel van de Vlaamse immigranten in de jaren veertig kenmerken.

Relatie geografische afkomst — rest van de variabelen

In het kader van wat reeds werd besloten i.v.m. de groep bordeelhoud(st)ers, gaat onze aandacht vanzelfsprekend naar de mate van coherentie van de binnen de variabele "geboorteplaats" te onderscheiden subgroepen. Voor de tijdgenoot bestond er in elk geval een relatie met de klasse van het bordeel — de arts J.R. Marinus stelde in 1857 vast dat :

"La population des maisons de débauche se compte : pour celles de la première classe, de filles ayant reçu une certaine éducation et au fait des manières et du langage du monde. Elles sont généralement ou Françaises ou Allemandes. Celles de la deuxième et de la troisième classe sont la plupart des filles du pays, recrutées parmi les servantes, les coutu-

rières, les ouvrières de tous états, que la paresse et le désir de se parer ont séduites et portées à la débauche. Toutes les provinces en fournissent. Celles de la dernière classe proviennent des bas-fonds de la société et sont fréquentées par les militaires.” (57).

Een crosstabulatie bordeelklasse-land toont voor klasse I in 1846 geen enkele Belgische : de dienst wordt er voor de helft door françaises uitgemaakt, met een gelijk aantal Duitsen en Nederlandsen. Etablissements van tweede categorie recruter voor 70% in eigen land, de allerlaagste voor 88%. Zelfde situatie in 1856 : eersteklas-bordelen werven alleen buitenlandsen aan, waarvan 87% Franse prostituées. In huizen van tweede categorie bedraagt het percentage Belgische vrouwen 63 (verder Duitse en Nederlandse bezetting). Voor de laagste klasse is de toestand nog meer uitgesproken : 91% van de hier werkende publieke vrouwen zijn inderdaad “filles du pays”. In 1866 zijn de huizen van tweede klasse verdwenen : de 31% buitenlandse vrouwen werken alleen in bordelen van hoogste categorie, wat betekent dat de volksbordelen zich uitsluitend met Belgische prostituées bevoorraden — die overigens voor 70% in hoogste klasse zitten : inflatie van de categorieën ?

Ook elders blijken de buitenlandsen een significant van de Belgische prostituées verschillende subgroep te vormen : in 1846 is slechts 33% van deze laatste jonger dan 25, terwijl dit voor 57% van de Franse, 62.5% van de Nederlandse en zelfs 71% van de Duitse subgroep geldt. In '56 is de afstand tussen Belgische, Duitse en Nederlandse prostituées wat dit betreft veel kleiner : 42% van de eerste en de helft van beide andere subgroepen is jonger dan 25 — bij de françaises 81% ! Nu zijn er voor deze steekproef ook geen Duitse of Nederlandse vrouwen in eersteklas bordelen, en hoe hoger het etablissement hoe jonger de werkneemsters (een relateren van de variabelen “leeftijd” en “klasse” leverde de bevredigende Pearson's correlatie -.48) op). Zelfde situatie in 1866 : geen enkele Nederlandse, 20% van de Duitse en 26% van de Belgische publieke vrouwen jonger dan 25, tegenover 40% in de Franse groep.

Zoals M. De Metsenaere reeds moest ondervinden (58) schitte-

(57) J.R. MARINUS, *De la prostitution à Bruxelles*, Uittreksel uit de appendix bij de, in Brussel opnieuw uitgegeven studie van PARENT-DUCHATELET, 1857, p. 23.

(58) M. DE METSENAERE, *Migraties... op.cit.*, p. 115.

ren migratiegegevens voor de in '46 begonnen registers, zowat overal door afwezigheid. Wat betreft onze voor dat jaar doorgevoerde steekproef konden we dus noch lengte van verblijf, noch daaropvolgende migratiefrekwentie berekenen. Voor de twee andere jaren kon dit wel (59). De correlatiecoëfficiënt "lengte verblijf" - "klasse bordeel" is hoog, zoals we eigenlijk wel verwachtten — uit de literatuur komt duidelijk naar voor in welke mate in volksbordelen werkende prostituées eerder "vaste werkneemsters" waren die tevens als dienstster in het onvermijdelijke estaminet (60) werkten. In eerste-klasse-bedrijven zou het cliënteel doorgaans — een paar voor de continuïteit zorgende habitués niet te na gesproken — meer variatie hebben geëist. Inderdaad blijkt, voor de steekproef van '46, slechts 40% van de in hoogste categorie werkende prostituées langer dan één jaar te blijven, geen enkele meer dan drie jaar, score die voor tweede en derde klasse resp. nog 16 en 43% vertegenwoordigt. De Belgische "filles fixes" neigen eerder naar het honkvaste met precies 37.5% verblijven van meer dan drie jaar, wat voor één kwart van de Nederlandse en Duitse, en nog geen 5% van de Franse prostituées geldt (61).

Op de variabele "migratieratio naar het buitenland" (62) scoort

(59) Hier dient echter opgemerkt, dat aan de waarde van de variabele "lengte van verblijf in dat bordeel" afbreuk wordt gedaan in zoverre we niet precies weten wanneer het telwerk in die bepaalde straat werd verricht. Vóór elke score moet dus altijd "tenminste..." worden gevoegd. We gebruiken de variabele dan ook alleen om subgroepen met elkaar te kunnen vergelijken.

(60) Cfr. de mislukte poging, houd(st)ers van volksbordelen het tegelijk exploiteren van een publieke drankgelegenheid te verbieden (KB 20.08.'38, in 1841 ongedaan gemaakt door een arrest van het Hof van Cassatie). In duurdere huizen was dat toch al nooit de gewoonte, daar werd likeur geschonken in het salon op de eerste verdieping. S. DE SCHAEPDRIJVER, *op.cit.*, Hfst. III, pp. 7-8.

(61) De steekproef van '66 bespreken we in dit verband niet; daar alle bordelen van derde categorie één jaar later reeds zullen sluiten, en deze alleen Belgische vrouwen recruteerden, kan er voor de crosstabulaties alleen een vertekend beeld uit resulteren.

(62) Verkregen door de veranderlijke "aantal migraties naar buitenland" te delen door "aantal maanden in registers gevolgd", dit om de resultaten van het verschil in "belichting" (bij sommige individuen vonden we ook in de steekproeven van '56 en '66 geen enkel migratiegegeven, andere waren dan weer meer dan tien jaar te traceren) weg te werken. Daar het ons te ver leiden zou, correlaties met de precieze ratio door te voeren opteelden we voor het dichotomiseren van de variabele, m.a.w. we deelden alle scores op in "migreert wel/niet". Hierbij werden de prostituées waarvoor migratiegegevens geheel ontbraken, buiten beschouwing gelaten.

voor de steekproef van '56, één (1) Belgische meer dan 0, tegen de helft van de Duitse en bijna 62% van de Franse vrouwen. Het typebeeld van de buitenlandse "prostituées de haut vol" die in ijlt tempo de verschillende Europese (hoofd)steden afdeed, zal dus wel niet ver bezijden de waarheid zijn geweest. 38% van de françaises migreert ooit naar andere Belgische steden (helft van de Duitse, 69% van de Belgische, 3/4 van de Hollandse vrouwen). Het verhuizen tussen de verschillende Brusselse bordelen is prostituées uit hoogste-klasse-etablisementen — die er wellicht hetzelfde cliënteel op na hielden — onbekend, en komt bij de Franse groep dan ook slechts in geringe mate (15%) voor, tegen meer dan de helft bij de binnenlandse prostituées. "Gewone" migraties binnen Brussel, dus niet van bordeel naar bordeel, zijn zo zelden waar te nemen (geen 9% van de gevallen in '56, 5% in '66), dat we er niet verder op ingaan; het lijkt ons overigens een bewijs voor de quasi-onmogelijkheid voor in getolereerde bordelen werkende publieke vrouwen "uit het circuit" (overgang naar los-geregistreerd) te treden. In '66 blijkt de lijn tussen de nationaliteiten wat vervaagd : 21% van de Belgische prostituées waagt zich ooit over de grens, nauwelijks minder dan de Franse vrouwen. Eenzelfde fenomeen bij het verhuizen van bordeel naar bordeel, terwijl voor het migreren binnen België de krachtlijnen grosso modo dezelfde zijn als in '56.

De cijfers die, voor de variabele "geboorteland", een afscheiden van de niet-nederlandstalige subgroep oplevert, vormen op zich een sluitend bewijs van de ook in deze branche bestaande relatie tussen taal en sociale klasse. Wat de subgroepen binnen de Belgische populatie, nl. "Nederlandstalig", "Franstalig" en "autochtoon" betreft, moeten die hun significantie eerder hebben van de score-frekwentie; gecorreleerd met andere veranderlijken leveren ze niet zoveel op, maar de Belgische groep is nu eenmaal in haar geheel inferieur t.o.v. in het bijzonder de Franse prostituées.

Voor de veranderlijke "leeftijd" scoren de drie ongeveer op gelijke wijze. Klasse : Vlaamse prostituées werken in 1846 proportioneel iets méér in bordelen van derde klasse evenals de autochtone groep — Waalse prostituées minder (hoewel ze 22% van de bevolking vertegenwoordigen, vormen ze in bordelen van derde categorie slechts 14%). Tien jaar later — ook nu zit geen enkele Belgische prostituée in een bordeel van hoogste klasse — is de verdeling over beide klassen bij Vlaamse en Brusselse vrouwen volledig proportioneel

t.o.v. het gewicht van de klassen; de Waalse groep is nu echter meer op het laagste niveau van huizen te vinden. Bij de laatste steekproef is de situatie alweer omgekeerd en werken Vlaamsen en Brusselsen in etablissementen van derde categorie.

De variabele "lengte" wijst voor 1856 uit dat meer autochtone prostituées langer dan drie jaar in één bordeel werken. Over de migratieratio kan niet veel worden gezegd behalve dat de autochtone groep het minst naar andere Belgische steden, en het meest tussen de verschillende hoofdstedelijke bordelen verhuizen, wat 1856 betreft. In 1866 migreert de Brusselse subgroep helemaal niet meer; 60% van de Waalse t.o.v. 7% bij de Vlaamse prostituées steekt ooit de grens over, terwijl in die groep ook meer individuen van bordeel naar bordeel verhuizen.

Verder bestaat er voor geen enkele van de drie steekproeven enig verband tussen linguïstische afkomst van bordeelhoud(st)er en werkneemsters : autochtonen hebben bv. niét de neiging Brusselse prostituées in dienst te nemen.

TABEL 13 :

GLOBAL TAALBEELD VOOR 1846

Bordeel- klasse	Nederlands- talig	Frans- talig	autochtoon	andere	
I	25 4	50 21	0 0	25 25	10
II	57 45	27 53	3 25	13 62.5	48
III	73 51	15 26	9 75	3 12.5	42
	60	25	5	10	100

Het bovenste cijfer in de cellen drukt het percentage binnen de klasse, het onderste dat binnen de taalgroep uit.

TABEL 14 :

IDEM, 1856

Bordeel- klasse	Nederlands- talig	Frans- talig	autochtoon	andere	
I	0 0	87 48	0 0	13 25	18.5
II	53.5 59	23 37	9.5 57	14 75	53
III	70 41	17 15	13 44	0 0	28.5
	48	33	9	10	100

TABEL 15 :

IDEM, 1866

I	48.5 71	35.5 92	0 0	16 100	79.5
III	75 29	12.5 8	12.5 100	0 0	20.5
	62	31	2	5	100

B. Diachronisch gedeelte

— Zoals we reeds opmerkten, werd het bijhouden van de registers — tenminste die van 1856 en 1866 — met iets meer precisie verricht dan het registreren op het moment van de volkstellingen. Vandaar dat we voor het eerste gedeelte van onze steekproef niet en hier wel over het gegeven “beroep” beschik-

ten (63). De resultaten vormen geen verrassing wanneer we weten, dat in 1842 76% van alle vrouwelijke werknemers in de door verval getroffen textielsector zaten of de weinig bestaanszekerheid biedende beroepen dagloonster of dienstbode uitoefenden (64); in 1846 tel-den de meest geproletariseerde middens, dienstpersoneel en kleding- en textielsector, 65% vrouwen (65).

Voor de onderzochte bordelen vonden we volgende frekwenties :

St.-Laurensstraat 14. — van de 46% prostituées voor wie een beroep staat opgetekend, was 70% in de textiel- en kledingsector bedrijvig; de grootste groep wordt gevormd door de naaisters en kleermaaksters. In tegenstelling tot wat van een dergelijk bordeel zou worden verwacht, geeft slechts 14% een beroep op met een zekere status : zangeres, toneelspeelster, onderwijzeres... Het aandeel van de geheel ongeschoolde beroepen is, en dat beantwoordt wel aan het beeld, miniem : strijksters, leursters, dagloonsters enz. vormen slechts 4% van het geheel;

Controleurstraat 6. — 33% van de prostituées staat hier met beroep vermeld. De dienstbodensector overtreft hier uitzonderlijk (66) de textiel en kleding (33%) : 51% staat als dienstbode opgetekend.

Kwartelstraat 1. — Voor zeven tienden wordt er een beroep vermeld. De helft daarvan werkt in textiel- of kledingsector. Het aandeel van dagloonsters, strijksters en wasvrouwen (deze laatsten re-

(63) Hier kan worden geargumenteed, dat de beroepsopgave als waarde-loos moet worden afgedaan omdat de prostituées bij wijze van "alibi" de één of andere, plausibel lijkende broodwinning zouden hebben opgegeven. O.i. was daar geen reden toe omdat ze toch eerst en vooral als prostituée, met nummer bovendien, werden opgetekend. Verder blijft de gewone kritiek op de professionele data in de registers natuurlijk gelden.

(64) J. KRUTHOF, "De samenstelling van de Brusselse bevolking in 1842. Proeve tot opbouw der sociale stratificatie", *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 1956, nrs. 1-2, p. 174.

(65) J. DE BELDER, "Socio-professionele structuren", in : J. STENGERS, (ed.), *op.cit.*, p. 232.

(66) O.i. leverde deze sector gewoonlijk eerder effectieven aan de klandestiene prostitutie. Een lijst van maart 1850 (Pol. 283 : rapport van de Directie van het St.-Pietersziekenhuis, 8.03.'50) geeft op 113 klandestiene prostituées, 41.6% dienstboden en slechts 13% vrouwen uit textiel- en kledingsector.

kenden we niet bij voornoemde sector), van de "laagste" beroepen dus, bedraagt bijna 35%.

Kwartelstraat 9. — Bij de 40% prostituées waarvan het beroep wordt vermeld, is precies de helft dienstbode, de andere helft naaister.

Kwartelstraat 13bis. — 44% geeft iets op, en alweer blijkt de meerderheid — 48% — uit textiel- en kledingindustrie. Bijna 30% komt uit de dienstbodensector.

Zwaartstraatje 2-4, 14 en 32. — Van de 26% opgegeven beroepen is 44.5% in de textiel en kleding te situeren; éénderde is dienstbode.

Geografische afkomst :

Zoals we reeds opmerkten (supra, situering van de prostitutiecentra) is het aandeel van de Belgische vrouwen in de St.-Laurensstraat verwaarloosbaar te noemen; we gaan dan ook niet verder in op hun precieze geboorteplaats. In de Controleurstraat is 21% van de prostituées Frans, 10% Duits, 4% Nederlands en 63% Belgisch. Van deze laatste groep is 7% autochtoon. De verdeling van de geïmmigreerde werkneemsters per provincie is als volgt (in %) :

West-Vlaanderen	10
Oost-Vlaanderen	30
Antwerpen	18
Brabant	13
Limburg	4.5
Henegouwen	7
Namen	6
Luik	7
Luxemburg	4.5

Hoewel een iets groter percentage prostituées uit de Waalse provincies moet worden opgemerkt, komen de streken van herkomst grosso modo overeen met die uit de drie synchronische steekproeven. Ook hier blijkt het belang dat aan afstotingsmechanismen in het verlaten gebied moeten worden gehecht, getuige het gewicht van West- en Oost-Vlaanderen. 24% van de Oostvlaamse prostituées komt trouwens uit het door de crisis zwaar getroffen arrondissement Aalst. De Antwerpsen komen dan weer voor 69% uit de stad zelf. De provincie Brabant levert ook hier vooral mensen uit de Neder-

landstalige niet-ringgemeenten van het arrondissement Brussel : 67%. Het taalbeeld voor België : 68.5% Vlaams, 25% Waals, 6.5% autochtoon (67).

TABEL 15 :

VERDELING IMMIGREES VOOR DE OVERIGE BORDELEN
(nationaliteiten cfr. supra) (in %) :

	1	Kwartelstraat 9	13bis	Zwaard- straat
West-Vlaanderen	5	14	6	7
Oost-Vlaanderen	5	14	30	45
Antwerpen	28.5	14	10	7
Brabant	28.5	21.5	17	0
Limburg	5	7.5	0	0
Henegouwen	5	0	17	3
Namen	9	7.5	0	0
Luik	14	21.5	20	0

Kwartelstraat nr. 1 en meer nog, nr. 9 vormen hier wel een grote uitzondering op de regel wat de beide Vlaanderens betreft (het overwicht van de Nederlandstaligen blijft echter behouden, cfr. supra). Hier, zoals voor nr. 13bis, komt het allergrootste deel van de Antwerpse prostituées uit de stad en levert de Brabantse provincie vooral uit Nederlandstalige gemeenten (67% voor nr. 1 en 9, 80% voor nr. 13bis), met het zwaartepunt op niet-ringgemeenten uit het hoofdstedelijk arrondissement. Het Zwaardstraatje vertoont anders zeer evidente krachtlijnen. Ook hier komt negentiende van de Brabantse prostituées uit Nederlandstalige gemeenten, waarvan 80% uit het arrondissement Brussel (62.5% dáárvan uit niet-ringgemeenten).

61.5% van de Oostvlaamse prostituées is afkomstig uit de crisisarrondissementen Aalst en Oudenaarde. Hier komt geen enkele van de Antwerpse prostituées uit de stad. Net zoals bij de andere voorbeelden (met uitzondering van de Controleurstraat : 64%) komen alle

(67) Voor het geheel van sectie IV zijn er 80% Nederlandstaligen in 1842; 78% in de Controleurstraat.

Brabantsen uit gemeenten met minder dan 10.000 inwoners. Overal behalve in Kwartelstraat 9 (de helft) komt de meerderheid van Oost-vlaamse prostituées uit kleine centra.

Wat de correlatie van "geografische afkomst" met andere variabelen betreft, blijkt het bordeel St.-Laurensstraat 14, als controle gekozen om het stabiel karakter ervan, voor wat de recrutering van prostituées betreft, door vrij gelijkblijvende verhoudingen te zijn gekenmerkt : doorheen heel de periode vertegenwoordigen de Franse prostituées zo'n 71 à 78% van het geheel (uitzondering : 50% in 1846). Voor Kwartelstraat 13bis, bedrijf dat altijd in categorie II is gebleven, bedraagt het aandeel van de Belgische vrouwen tussen 50 en 57%, Fransen tussen 14 en 25%, behalve voor wat de in 1856 opgetekende groep betreft : 50% Frans, 25% Belgisch ! Het Zwaardstraatje geeft dan weer een volledig eenduidig beeld : heel de periode door 84 à 100% Belgische vrouwen, de rest zoals gezegd Nederlanders. Het aandeel van de Belgische werknemers in de Controleurstraat daalt tot de periode 1868-1872 (van 100% naar 41%) ten voordele van de Franse die in genoemde periode hetzelfde gewicht vertegenwoordigen. Voor de laatste jaren — 1873 tot 1877 — is de verhouding Frans/Belgisch 1/1.56. Ook het tweede voorbeeld van een qua klasse instabiel bedrijf, Kwartelstraat 1, ziet het percentage Belgische prostituées afnemen, en wel van 100% (1842) naar 25% (einde van onze periode), terwijl het Franse aandeel tussen 33% (1857-'62) en 57% (1856) schommelt. In dezelfde straat nr. 9 vertegenwoordigen de Belgische prostituées 80% in 1842, dan de helft tot 1857, 100% in de periode 1857-1862 en in de laatste jaren 67%.

Duidelijke krachtlijnen zijn uit de crosstabulatie datum van aankomst-geboorteplaats (binnen België) niet te halen. De autochtone prostituées situeren zich in de tijd niet vroeger of later dan de anderen, en tussen de taalgemeenschappen blijkt er al evenmin een significant verschil te bestaan. Tussen het uitoefenen van een bepaald beroep en de nationaliteit schijnt niet meteen een relatie te bestaan : het gros valt in de categorie "textiel, kleding, en dienstboden", waarbinnen de naaisters het overwicht hebben. Eenzelfde vaststelling geldt voor de Belgische subgroepen : de chi-square-significantietest laat ons niet toe uit de resultaten van de crosstabulaties met steekproefdata conclusies te trekken, die met voldoende zekerheid naar het geheel van de prostituées zouden kunnen worden uitgebreid.

Wat de overige variabelen betreft — lengte verblijf, migratiepatronen... — wordt het beeld dat uit de synchronische steekproef

naar voor komt, nergens aangetast, wat ons ertoe brengt er niet verder over uit te wijden. Ook hier geen enkel verband tussen linguïstische afkomst van prostituées en houd(st)er.

Een manueel doorgevoerd onderzoek laat ons nog toe vast te stellen dat minder dan één percent van alle geregistreerde prostituées rechtstreeks van de geboorteplaats naar Brussel migreert. De hoofdstad is geen prostitutiecentrum met wijd recruteringsveld; tenslotte komt het overgrote deel van de bordeelprostituées uit buurlanden. Dat er een soort "trafic" in publieke vrouwen moet hebben bestaan, lijkt bewezen door de cijfers van de St.-Laurensstraat : 42% van alle prostituées komt in Brussel aan vanuit Parijs ! Parent-Duchâtelet noteerde in 1835 trouwens al het bestaan van een uitwisselingsnet tussen Parijs en "de grote Vlaamse steden, vooral Brussel" (sic !) (68). 14% komt uit steden in het Noorddepartement, en een even groot aantal uit andere (grote) Franse steden. Wat de bordelen uit de Kwartelstraat betreft, heeft 30 tot 67% van de prostituées vóór Brussel een Waalse stad aangedaan, 32.5 tot 44% een Vlaamse, 14 tot 19% komt aan vanuit het Noorddepartement. Voor het Zwaardstraatje een even groot aantal uit Vlaamse en Waalse steden. Controleurstraat : 36% migreert naar Brussel vanuit grote Waalse centra, 32% vanuit Vlaamse, 8% Noorddepartement.

Het globale totaalbeeld dat uit tabellen 13, 14 en 15 naar voor komt, laat aan duidelijkheid niets te wensen over en geeft te denken over de taalverdeling bij de autochtone prostituées. Brusselse en Vlaamse vrouwen bevolken in 1846 nl. hetzelfde soort bordelen : ze zijn nagenoeg niet in de hoogste categorie, minder dan volgens hun algemene gewicht kon worden verwacht in tweede, en méér dan proportioneel in derde categorie te vinden. Binnen deze beide groepen vertegenwoordigen klasse I en II een resp. veel en iets kleiner, klasse III een veel groter aandeel dan in het totale aantal bordelen. Hier blijkt wel hoe "adequaat" de prijscategorieën zijn : klasse II valt ook uit taalooqpunt in het midden.

In 1856 is de Brusselse en Vlaamse vertegenwoordiging in bordelen van IIde categorie iets sterker t.o.v. het algemeen aandeel van beide groepen, en werken minder autochtonen en Vlaamsen in laagste-klassebordelen. De krachtlijnen blijven echter onaangetast.

(68) A. PARENT-DUCHATELET, *op.cit.*, originele uitgave, p. 137.

Dit geldt ook voor 1866, al moet dit jaar als niet langer representatief worden gezien : de “echte” hogere-klasseprostitutie was het toen allang in de klandestiniteit gaan zoeken, de oude lupanaria van eerste categorie (die, dat spreekt, uit geheel Franstalige hoek bleven recruter) niet te na gesproken. Of de recent naar eerste klasse overgestapte etablissementen uit het als niet zeer aantrekkelijk beschreven Kwartelstraatje plotseling klanten uit de burgerij zullen hebben aangelokt, lijkt ons zeer te betwijfelen.

V. BESLUIT

Dat het “oudste beroep ter wereld” een historische dimensie bezit en aan dezelfde, door milieu en moment bepaalde wetten beantwoordt als elke andere vorm van sociaal handelen, kan niet genoeg worden benadrukt. Gereglementeerde prostitutie, utilitaristisch experiment dat aan juist die wetten ten gronde is gegaan -- niet zonder een stempel te hebben gedrukt op het leven van duizenden, in een hulpeloze positie staande prostituées -- maakt hierop geen uitzondering. De duidelijkheid van het verschil tussen de taalklassen in de negentiende-eeuwse Brusselse prostitutie vormde echter zelfs voor de onderzoekers een verrassing. De rosse buurten, en dan vooral de concentraties van volksbordelen, zijn nagenoeg zonder uitzondering gesitueerd in behoeftige, Nederlandstalige, kortom uit nood “tolerante” buurten. Overigens werd het vergunde volksbordeel in de reglementaristische opinie een niet te versmaden voorpostfunctie toegekend :

“Rien n'est plus difficile que de maintenir l'ordre dans les quartiers les plus infimes; (lorsqu'on y établit une maison de prostitution) le désordre cesse à l'instant (...) comme les agents de l'autorité peuvent y entrer à toute heure, ce qui n'a pas lieu pour les autres établissements du même quartier.” (69).

Het lijkt geen twijfel, dat ook de Brusselse politiemacht zich deze mogelijkheid niet zal hebben onzegd.

Wat de bordeelhoud(st)ers en publieke vrouwen betreft, bestaat

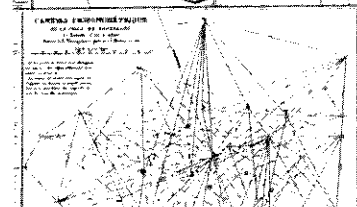
(69) A. PARENT-DUCHATELET, *op.cit.*, originele uitgave, p. 169.

de toplaag in zeer hoge mate uit Fransen. Over de socialiserende rol van het salon in het hogere-klassenbordeel weten we niets, maar als de Brusselse realiteit ook maar een beetje die van Maupassants "maison Tellier" benadert, kan deze niet gering zijn geweest. In bedrijven van tweede en derde klasse vinden we, zowel wat leiding als werknemers betreft, meestal een grote tot absolute meerderheid mensen uit Nederlandstalige gemeenten. Veel van deze bordelen hadden een open cabaret en kunnen derhalve, net als andere drankgelegenheden, als ontmoetingscentrum voor de buurt hebben gefungeerd -- buurt die bijna altijd een Nederlandstalig karakter vertoonde.

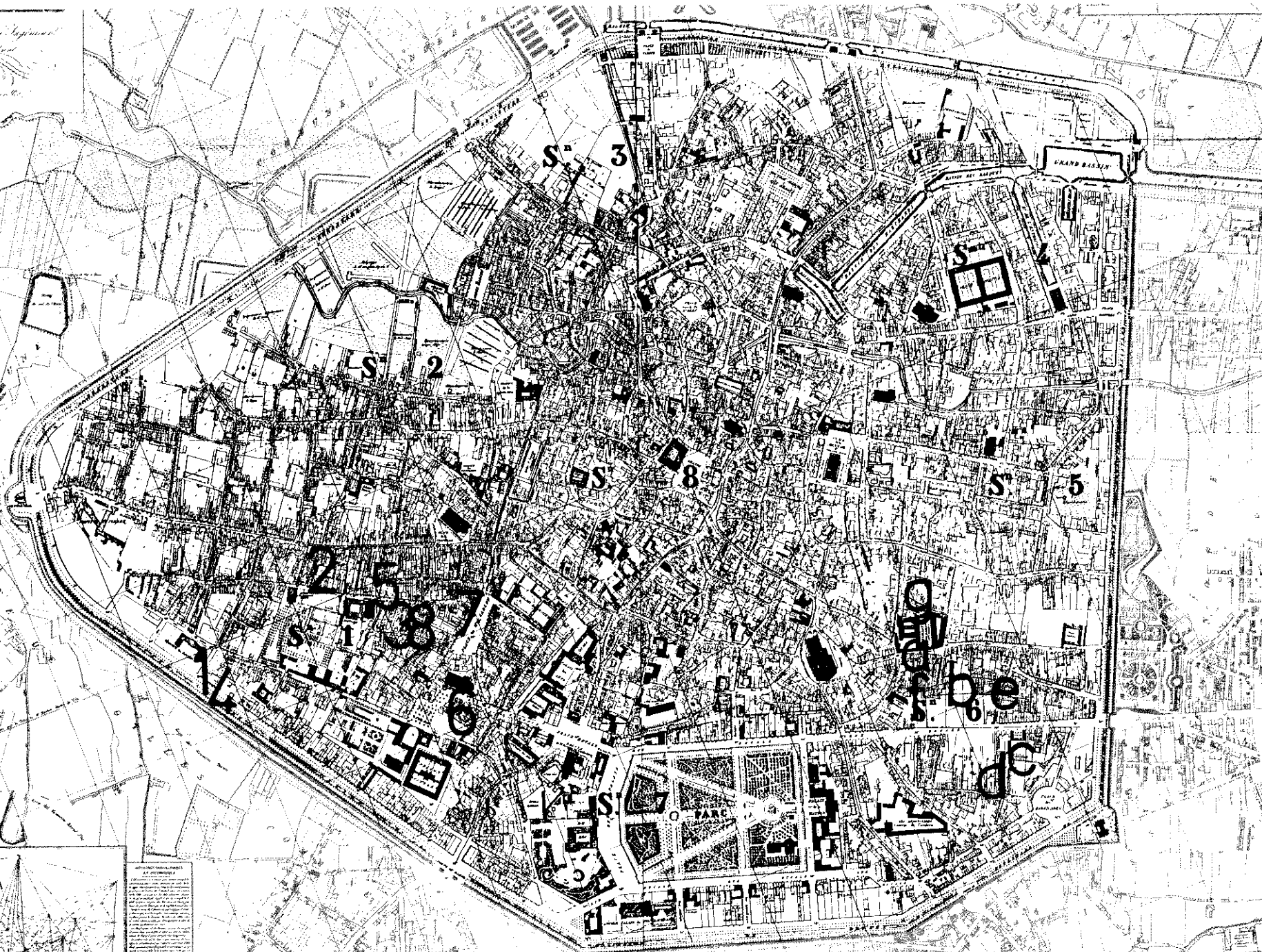
Of de evidentie van de sociolinguïstische segregatie in deze branche ons veel bijbrengt over de krachtlijnen in het gehele urbane milieu, is een vooralsnog moeilijk te beantwoorden vraag. In elk geval leek ons de studie van deze, door de autoriteit gestigmatiseerde en in een marginale positie gedwongen groep van belang voor een beter bevatten van genoemd milieu, voor de bestudering waarvan het de onderzoeker, dat blijkt alweer, geenszins aan bronnen hoeft te ontbreken.

W. E. CRAAN, *Verenigd Koninkrijk*
 te Groot-Brittannië en Ierland
 geograaf en publicus van de naam de
VAN DER WAALEN
 Tusschen de Groot-Brittannië en Ierland
 1844

DE WEGEN EN STRATEN VAN LONDEN

VERENIGD KONINKRIJK
 GROOT-BRITANNIË EN IERLAND
 LONDEN

LEGENDE

A. SECTIE I

- 1 : Vuurwerkstraat
- 2 : Zwaardstraatje
- 3 : Vijfsterrenstraat
- 4 : Zes-Ellestraat
- 5 : Miniemengang
- 6 : Vier-Heemskinderenstraat
- 7 : Indische-Haanstraat
- 8 : Vijfsterrensteegje

B. SECTIE VI

- a : Langlevenstraat
- b : Aardenwegstraat
- c : Noordwalstraat
- d : Catoirstraat
- e : Speldenstraat
- f : Kwartelstraat
- g : Sint-Laurensstraat

Kaart :

W. DE CRAEN, *Plan géométrique de la ville de Bruxelles*, Brussel, Vandermaelen lith., 1835.

ECONOMISCHE ASPECTEN

DE ECONOMISCHE TOEKOMST VAN BRUSSEL IN HET LICHT VAN DE GEWESTVORMING

door

Dirk HEREMANS, hoogleraar K.U.L.
& Els HEYLEN, wetenschappelijk medewerker
Centrum voor Economische Studiën, K.U. Leuven

INLEIDING

De economische teruggang in België van de laatste tien jaren heeft zich ook in Brussel laten gevoelen (1). In het bijzonder heeft dit er een aantal problemen van meer structurele aard aan de oppervlakte gebracht.

De *demografische* toestand evolueert ongunstig ten gevolge van ontvolking, toenemend vreemdelingsaantal en veroudering. Brussel is in grote mate een doorstromingsgebied geworden. Gelijklopend daarmee wordt de *financiële* situatie van Brussel steeds meer deficiënt, zowel op gewestelijk als gemeentelijk vlak. De vraag rijst in hoeverre dit samenhangt met de verregaande omschakeling van het *economisch draagvlak*. De industriële functie van Brussel neemt immers verder af door het wegtrekken van ruimte-intensieve bedrijven ten voordele van een toenemende specialisatie in de tertiaire sector.

In Brusselse politieke kringen wordt de ongunstige economische evolutie geredelijk aangegrepen om een meer autonome opstelling als gewest in het kader van de staatshervorming te bepleiten. De econo-

(*) De auteurs danken P. Van Cayseele voor de nuttige suggesties bij de uitwerking van deze bijdrage.

(1) In wat volgt slaat Brussel steeds op het gebied van de 19 gemeenten.

mische kringen daarentegen zijn heel wat meer terughoudend omwille van de draaischijffunctie van Brussel, waarbij de economische relaties met de rest van het land en het buitenland van doorslaggevende aard zijn. Er dreigt dan ook een kloof tussen de economische en de politieke wereld te ontstaan.

Wil men tot een juist begrip komen van de economische toekomst van Brussel in het licht van de gewestvorming, dan veronderstelt dit voorafgaandelijk een precieser inzicht in de aan de gang zijnde evolutie van de Brusselse economie evenals in het specifieke karakter van dit grootstedelijk en hoofdstedelijk tewerkstellingscentrum.

1. ECONOMISCH DRAAGVLAK IN EVOLUTIE

In het Belgisch geheel vertegenwoordigt Brussel qua territorium slechts 0,5% t.o.v. 55,2% voor Wallonië en 44,3% voor Vlaanderen, en qua bevolking 10,13% t.o.v. 32,71% voor Wallonië en 57,16% voor Vlaanderen. Het aandeel van Brussel in de Belgische economie is beperkt tot ongeveer 16%, zoals volgt uit de gegevens over het bruto geografisch produkt (BGP) in tabel 1.

TABEL 1 :

EVOLUTIE VAN HET BRUTO GEOGRAFISCH PRODUKT (TEGEN
FACTORKOSTEN EN IN WERKELIJKE PRIJZEN); in procent

Gewest	1970	1975	1976	1977	1978	1979
Vlaanderen	53,9	55,9	56,4	56,7	56,5	56,7
Wallonië	29,1	27,6	27,6	27,3	27,6	27,6
Brussel	17,0	16,5	16,0	16,0	15,9	15,7
RIJK	100	100	100	100	100	100

Bron : N.I.S., *Regionaal Statistisch Jaarboek 1981*, p. 191.

Het relatief beperkte economische draagvlak is een fundamenteel gegeven voor Brussel. Zelfs met toevoeging van het bruto geografisch

produkt van het omsluitende arrondissement Halle-Vilvoorde komt men nauwelijks aan 20%. Bij nadere analyse blijkt overigens het geheel van de economische activiteit te weinig gediversifieerd voor een op zichzelf staande leefbare economische entiteit.

1.1. Tertiaire sector in expansie

Het geografisch produkt is voor het overgrote deel toe te rekenen aan de diverse dienstenfuncties die Brussel als grootstad en als hoofdstad op Belgisch en internationaal vlak vervult.

Tabel 2 illustreert de toenemende specialisatie in tertiaire activiteiten. Ongeveer 80% van de bruto toegevoegde waarde te Brussel wordt gerealiseerd in de tertiaire of dienstensector t.o.v. slechts 20% in de secundaire of industriële sector.

TABEL 2 :
EVOLUTIE VAN DE RELATIEVE BELANGRIJKHEID DER
VERSCHILLENDE SECTOREN TE BRUSSEL, in procent

	1962	1970	1974	1979
PRIMAIRE				
Vlaanderen	9,3	4,4	4,6	3,8
Wallonië	9,6	5,9	5,7	4,2
Brussel	1,5	0,0	0,0	0,0
SECUNDAIRE				
Vlaanderen	44,0	46,7	46,6	41,9
Wallonië	38,0	47,3	46,6	40,6
Brussel	34,8	27,5	27,0	21,9
TERTIAIRE				
Vlaanderen	46,7	48,9	50,2	56,0
Wallonië	42,0	46,7	48,5	56,9
Brussel	63,7	72,5	73,8	79,8

BRON :

- C. VANDERMOTTEN, *Atlas Economique de la Belgique*, 1983.
- N.I.S., *Regionaal Statistisch Jaarboek voor 1981*.

De tertiaire specialisatie is, in vergelijking met het Belgisch gemiddelde zoals weergegeven in tabel 3, het meest uitgesproken in overheidsdiensten, financiële diensten en verzekeringen, handel en distributie.

TABEL 3 :

PROCENTUELE AANDELEN IN HET BRUTO GEOGRAFISCH PRODUKT
VAN DE SUBSECTOREN IN DE TERTIAIRE SECTOR (op basis van bruto
toegevoegde waarde tegen factorkosten) IN 1979

	Brussel	Rijk	Rijk (excl. Brussel)
Overheidsdiensten	31,9	25,3	18,4
Financiële diensten en verzeke- ringen	15,8	5,3	3,3
Handel	15,5	11,4	10,7

BRON : N.I.S., *Regionaal Statistisch Jaarboek voor 1981*.

Het belang van de hoofdstedelijke functie voor Brussel volgt reeds uit het feit dat Brussel voor ongeveer een derde van zijn economische activiteit rechtstreeks is aangewezen op de overheid. Indien de overheid in België gemiddeld 100 BF aan toegevoegde waarde realiseert, dan bedraagt dit in Brussel 150, in Wallonië 113 en in Vlaanderen slechts 80. Bij deze cijfers werd dan nog geen rekening gehouden met de internationale overheidsaanwezigheid, noch met de aantrekkingskracht die de concentratie van overheidsdiensten te Brussel uitoefent op de lokalisatie van andere dienstenfuncties.

Bij de commerciële dienstenfuncties staat de rol van Brussel als financieel centrum bovenaan. Financiële diensten maken er rechtstreeks ongeveer één zesde van de economische activiteit uit, t.o.v. slechts één dertigste elders in het land. Als zgn. beschutte sector kende de financiële sector ondanks de economische teruggang in de zeventiger jaren nog een jaarlijkse gemiddelde groei van meer dan 6%. De concentratie van financiële instellingen te Brussel, maakt van Brussel veruit het voornaamste financieel centrum van België. Het vormt ook de basis voor de verdere uitbouw van Brussel als internationaal financieel centrum.

Gewoonlijk onderscheidt men een vijftal fasen in de ontwikkeling van financiële centra. Initieel vnl. lokaal gericht, krijgt dergelijk centrum meer en meer een regionale invloedssfeer, om in een derde fase zich te ontwikkelen tot nationaal centrum. In een vierde fase fungeert het ook als financieel centrum voor de omringende landen, om in een laatste fase een echt wereldcentrum te worden. Binnen de laatste twee fasen onderscheidt men volgende hiërarchie van internationale financiële centra (1) :

- (i) Supranationaal centrum bij uitstek : Londen;
- (ii) Supranationale financiële centra van eerste rang : New-York, Tokio;
- (iii) Supranationale financiële centra van tweede rang : Amsterdam, Chicago, Frankfurt, Hong-Kong, Parijs, San Francisco, Zürich;
- (iv) Internationale financiële centra : omvat een dertigtal centra, waarbij Brussel vooraan komt;
- (v) Onthaal-financiële centra : een veertigtal steden, waaronder ook Antwerpen.

1.2. Industrie in verval ?

Kent de tertiaire sector een onbetwistbare expansie, dan wordt nochtans in Brussel, en dit vooral langs franstalige zijde, de tromgeroffeld over het zgn. dramatisch industrieverval te Brussel (2).

Ontegensprekelijk is het relatief reeds kleine aandeel van de secundaire sector in de Brusselse economie verder teruggelopen. Nochtans bleek uit tabel 2 dat sedert de economische crisis rond 1974, dergelijke desindustrialisatie ook in de rest van het land plaatsgrijpt.

Het beeld wordt overigens heel wat genuanceerder wanneer men de belangrijkste nijverheidssectoren te Brussel verder analyseert :

(1) H.C. REED, *The pre-eminence of international financial centers*, Praeger Special Studies, New York, 1981.

(2) P. KESTENS, J.M. POSTIAUX, C. VANDERMOTTEN, *Brussel, hoofdstad van 's lands rijkdom of economie in verval ?*, Crédit Général, Brussel, 1983. Het industrieverval wordt er vooral toegeschreven aan het isolement t.o.v. de industrie van het randgebied. De samenhang met Halle-Vilvoorde in een industrieel geheel moet dan het argument vormen om een uitbreiding van het gewest Brussel te bepleiten.

met een aandeel van één vierde in de nijverheid is de bouwsector er de grootste, onmiddellijk gevolgd door de metaalverwerkende nijverheid. Relatief is Brussel echter het meest gespecialiseerd in de papier-, drukkerij-, en uitgeverijsector, die er ongeveer tien procent uitmaakt van de nijverheid.

De forse achteruitgang van de industriële bedrijvigheid te Brussel, zoals kan afgeleid worden uit tabel 4, is hoofdzakelijk te wijten aan de crisis in de bouwsector. Traditioneel kent de bouwbedrijvigheid een eigen cyclus die sterk afwijkt van de rest van de nijverheid. Mogelijkerwijze worden de cijfers voor de bouw te Brussel ook ongunstig beïnvloed door de decentralisering van de zetels van een aantal bouwbedrijven m.b.t. het verkrijgen van opdrachten in de andere gewesten. De bouwsector niet in rekening gebracht, kan men niet gewagen van een echte afbouw van de industriële bedrijvigheid te Brussel, wat wel het geval is in Wallonië.

Overigens blijkt ook geenszins uit recente cijfers over de buitenlandse investeringen dat de industriële sector te Brussel als afgeschreven wordt beschouwd. Van de totale buitenlandse investeringen in de industrie ging er 45,6% naar Vlaanderen, 24,7% naar Wallonië. Brussel heeft hierin een aandeel van 29,7% t.o.v. slechts een aandeel van 8,1% in de totale Belgische industriële produktie (1).

De uitdrukking dramatisch industrieverval lijkt veeleer aangepast voor Wallonië, dat niet in dezelfde mate als Brussel kan rekenen op vervangende activiteiten in de tertiaire sector. Overigens gaat er van de buitenlandse investeringen in dienstenactiviteiten ongeveer 80% naar Brussel.

Wel is Brussel, door de grote specialisatie in tertiaire activiteiten die de secundaire sector — meestal gelegen elders in het land — als basis hebben en door de doorgedreven specialisatie binnen zowel tertiaire als secundaire sector, sterk afhankelijk van de rest van België. De grotere dimensie van de Brusselse bedrijven in de tertiaire sector, wijst ook op de exploitatie van schaalvoordelen die kunnen gerealiseerd worden doordat deze activiteiten het ganse Belgisch territorium tot hun markt mogen rekenen.

Heel wat dienstverlening is een onmiddellijk uitvloeisel van de hoofdstedelijke rol. Ook inzake industriële leveringen is Brussel

(1) M.E.Z., *Buitenlandse investeringen in België*, Verslag 1982. Zie ook het verslag 1983, met een aandeel in de buitenlandse industriële investeringen van 25,2% voor Brussel.

TABEL 4 :

BRUTO INDEXCIJFERS VAN DE INDUSTRIELE BEDRIJFVIGHEID :
1970 = 100

		1980	1981	1982
Globaal indexcijfer	Vlaanderen	125,8	121,5	123,1
	Wallonië	102,2	94,5	88,9
	Brussel	96,6	83,6	85,3
	Rijk	113,7	107,0	106,4
Globaal indexcijfer exclusief de bouw- nijverheid	Vlaanderen	136,5	136,9	139,4
	Wallonië	109,7	102,6	98,1
	Brussel	114,1	104,2	106,9
	Rijk	124,4	121,0	121,3
Bouwnijverheid	Vlaanderen	79,3	65,8	63,6
	Wallonië	72,6	62,8	57,5
	Brussel	60,2	45,3	46,4
	Rijk	73,2	60,6	58,2

BRON : M.E.Z., *De Belgische Economie in 1981*, en *De Belgische Economie in 1982*.

meer op het nationale territorium afgestemd dan de twee andere regio's. Brussel is dan ook het gebied dat het sterkst geïntegreerd is in wat men de Belgische economische en monetaire unie noemt. Dit belet niet dat het als grootstad meer en meer internationale dienstenfuncties is gaan vervullen.

2. TEWERKSTELLING IN EEN GROOTSTEDELIJK EN HOOFDSTEDELIJK CENTRUM

Omwille van de multi-functionele rol die het vervult, is Brussel uitgegroeid tot een grootstedelijk, hoofdstedelijk en internationaal tewerkstellingscentrum.

Als grootstad heeft het vnl. lokale en regionale functies die tewerkstelling creëren in de commerciële dienstensfeer. De hoofdstedelijke functie is eveneens een belangrijke bron van werkgelegenheid, niet alleen rechtstreeks in de overheidsdiensten, maar ook onrechtstreeks in de private dienstensfeer.

In die functies doet Brussel beroep op heel wat arbeidskrachten komende uit het omliggende en de rest van het land via een intens pendelverkeer.

2.1. Tewerkstellingsstructuur

De tertiaire sector, die veel arbeidsintensiever is dan de secundaire, omvat ongeveer 60% van de totale tewerkstelling in België. Voor Brussel loopt het aandeel op tot 80% zodat het een uitgesproken dienstencentrum is zoals geïllustreerd wordt in tabel 5.

TABEL 5 :

STRUCTUUR VAN DE TEWERKSTELLING IN 1981

	Vlaanderen	Wallonië	Brussel	Rijk
Aandelen van de sectoren				
Primair	4,4	3,4	0,3	3,4
Secundair	39,5	35,4	19,7	34,7
Tertiair	56,1	61,2	80,0	61,9
Totaal	100	100	100	100
Aandelen van de beroeps-categorieën				
Arbeiders, bedienden	52,50	27,80	19,61	100
Zelfstandigen	58,62	30,69	10,69	100
Totaal beroepen	53,40	28,30	18,30	100

BRON : R.S.Z., R.S.V.Z.

Waar bijna 20% van de arbeiders en bedienden in België tewerkgesteld zijn te Brussel (t.o.v. een bevolkingsaandeel van 10,1%), be-

draagt eerder verrassend het aandeel van de zelfstandigen er slechts 10% van het rijkstotaal. Dit wordt verklaard door de grote tewerkstelling in overheidsdiensten en de relatief grotere schaal van de dienstverlenende bedrijven te Brussel.

Het tewerkstellingsaandeel van de tertiaire sector is het laatste decennium bovendien continu toegenomen van 68 naar 80%, terwijl de secundaire sector is teruggevallen van 31 naar 20%.

Gegeven de eigen kenmerken van de Brusselse economie is dergelijke verschuiving niet noodzakelijk verontrustend, althans niet in een lange termijn perspectief. Op korte termijn brengt het wel heel wat aanpassingsproblemen mee met specifieke implicaties voor de structuur van de werkloosheid. De cijfers in tabel 5 duiden erop dat de mannelijke beroepsbevolking, waaronder vooral de categorie arbeiders, te Brussel relatief sterker door de werkloosheid getroffen wordt dan in de rest van het land.

TABEL 6 :

WERKLOOSHEIDSGRAAD IN 1981

	Vlaanderen	Wallonië	Brussel	Rijk
Mannen	9,1	11,9	13,2	10,3
Vrouwen	23,7	26,0	16,6	23,5
Totaal	14,4	17,1	14,7	15,2

BRON : R.V.A., *Jaarverslag 1981*.

De werkloosheid onder vrouwen ligt te Brussel echter beduidend lager dan in de andere gewesten. De verklaring ligt bij de verder uitbouw van de tertiaire sector die relatief veel vrouwen tewerkstelt en minder gevoelig is voor de werkloosheid. Voor geheel België is de tertiaire sector met 60% van de tewerkstelling verantwoordelijk voor 38% van de werkloosheid, terwijl de secundaire sector met 35% tewerkgesteld 52% van de werkloosheid oplevert.

Globaal hield het werkloosheidspercentage te Brussel dan ook gelijke tred met Vlaanderen, en ligt het substantieel lager dan in Wallonië. De laatste twee jaren brengt Brussel het er echter minder goed

vanaf dan Vlaanderen. Het economisch herstelbeleid en de devaluatie van de BF komen in eerste instantie ten goede aan de internationale sector van de economie, en minder aan de beschutte binnenlandse sectoren die relatief sterker doorwegen in de Brusselse economie.

2.2. Grootstedelijke, hoofdstedelijke en internationale dimensie

Het grootstedelijk aspect van de Brusselse economie komt tot uiting in het belang van de tewerkstelling in de commerciële dienstensector.

Op honderd personen zijn er twintig tewerkgesteld in de nijverheid, en tachtig in de dienstensector. Van die tachtig in de tertiaire sector zijn er ongeveer zevenenveertig in commerciële diensten actief en drieëndertig tewerkgesteld door de overheid. Veertien daarvan vindt men terug in de handel en distributie, elf in de financiële sector, zeven in het vervoer en verkeer, twee en half in de horeca daarbij geen rekening houdend met de zelfstandigen. Op dezelfde basis berekend worden de twintig tewerkgesteld in de secundaire sector verdeeld als volgt : zes in de metaalverwerkende nijverheid, viereenhalf in de bouw, twee in papier-, drukkerij-, uitgeverijactiviteiten, de rest nog meer verspreid over andere nijverheidstakken.

De sterke specialisatie van Brussel in diensten wordt ook onderlijnd in tabel 7 door de specialisatiecoëfficiënten voor verschillende bedrijfstakken te rangschikken. T.o.v. de rest van België is Brussel het meest uitgesproken gespecialiseerd in financiële diensten. De eerste nijverheidssector papier, drukkerij en uitgeverij komt slechts op de zesde plaats en kan beschouwd worden als een toeleveringsactiviteit m.b.t. de dienstensector.

Het feit dat in Brussel drieëndertig op honderd tewerkgestelden zich bij de overheid bevinden t.o.v. vierentwintig elders in het land hangt uiteraard samen met de hoofdstedelijke rol. Het verschil valt toe te schrijven aan de tewerkstelling in nationale overheidsdiensten. Dit volgt uit de vergelijking van de structuur van de overheidstewerkstelling met een andere grootstad zoals Antwerpen in tabel 8.

TABEL 7 :

**SPECIALISATIECOEFFICIENTEN (*) OP BASIS VAN
TEWERKSTELLING IN 1981**

1. Bank, krediet- en verzekeringen	54,25
2. Gebouwen en verhuur	44,20
3. Ministeries	39,50
4. Horeca	25,48
5. Handel en distributie	24,85
6. Papier, drukkerij en uitgeverij	22,98
7. Vervoer en verkeer	20,36
8. Elektriciteit, gas en water	18
TOTALE TEWERKSTELLING	18,3

- (*) Specialisatiecoëfficiënt : $\frac{\text{Tewerkgestelden in sector te Brussel}}{\text{Tewerkgestelden in sector in het Rijk}} \times 100$.
- Als deze coëfficiënt groter is dan 18,3%, dan heeft Brussel zich in de betrokken sector gespecialiseerd.

TABEL 8 :

**TEWERKSTELLING IN OVERHEIDSDIENST, OP VERSCHILLENDE
BESTUURSNIVEAUS, 1981**

(*)	Brussel	Antwerpen
Lokaal (gemeenten)	28.920	24.155
Regionaal (provincie)	1.606	959
Nationaal	119.405	21.945
Supra-nationaal	1.877	598
TOTAAL	151.808	47.657

- (*) Exclusief onderwijs, BTK, geestelijken.
- BRON : R.S.Z., *Jaarverslag dienstjaar 1981*, p. 241.

Door de vergelijking met een andere grootstad kan de grootstedelijke impact op de overheidsaanwezigheid weggefilterd worden. In absolute cijfers houdt de hoofdstedelijke functie een meertewerksstelling bij de overheid in van ongeveer 90.000 arbeidskrachten.

Indien men de bevolking als maatstaf voor de dimensie van de regio's neemt en de bovenvermelde cijfers hiertoe relateert, dan kan men stellen dat indien het Rijk 100 tewerkgestelden in de nationale overheidssector exclusief onderwijs heeft, er dit voor Brussel 359 zijn, tegen slechts 67 in Vlaanderen en 77 in Wallonië, M.a.w. op per capita basis is de nationale overheidstewerksstelling in Brussel ongeveer het vijfvoudige van deze in Vlaanderen en Wallonië.

Nauw samen met het voorgaande hangt de zgn. quartaire tewerksstelling. De quartaire sector verwijst naar het geheel van de "not for profit organisaties" in tegenstelling tot de zgn. "for profit organisaties" in de marktsector (1). Quartaire activiteiten zijn ook grotendeels afhankelijk van financiering door de budgetsector, d.w.z. van de overheid.

Het aandeel van Brussel in de totale quartaire tewerksstelling in België bedraagt ongeveer 21,5%. Het relatief grotere aandeel van Brussel t.o.v. andere gewesten wordt bepaald door de publieke non-profit sector en de onderwijssector, terwijl de private non-profit sector heel wat gelijkmatiger over de drie regio's verdeeld is.

Het effectief beslag van de niet-marktsector op het *regionaal* produkt bedraagt op dit ogenblik meer dan vijftig procent te Brussel. Het collectief beslag is er vergelijkbaar met Vlaanderen, en ligt 8 procentpunt lager dan in Wallonië (2).

De hoofdstedelijke en grootstedelijke rol van Brussel ligt mede aan de basis van een verdere uitgroei tot Europees Centrum. De zgn. supra-nationale overheidsfunctie van Brussel als zetel voor internationale instellingen zoals de Europese Gemeenschap, de NAVO, ... impliceert rechtstreeks een tewerksstelling van ongeveer 14.500 ambtenaren (3). Uiteraard brengt het de vestiging van heel wat an-

(1) Zie berekeningen door E. DE BOECK, *Tewerksstelling in de quartaire sector*, HIVA, Leuven, 1983.

(2) H. GEEROMS, *Het economisch draagvlak in België*, rapport C.E.S., K.U. Leuven, 1983.

(3) Nota aan het Ministercomité van Institutionele Hervormingen. Vaststellingen van de verplichtingen van Brussel als hoofdstad en als zetel van internationale instellingen en de evaluatie van de kostprijs ervan, Brussel, 1982.

dere buitenlandse instellingen en ondernemingen mee en heeft het verdere afgeleide effecten op de dienstensector te Brussel.

2.3. Het pendelfenomeen

In 1981 waren er te Brussel 623.771 personen tewerkgesteld, wat overeenkomt met 18,3% van de totale Belgische tewerkstelling. De vergelijking met het Brusselse bevolkingsaantal wijst op het belang van de ingaande pendel.

TABEL 9 :

WOONPLAATS, PLAATS VAN TEWERKSTELLING EN PENDEL :
1977

Woonplaats	Plaats van tewerkstelling		
	Vlaanderen	Wallonië	Brussel
Vlaanderen	1.794.707	23.666	188.779
Wallonië	19.581	969.448	76.736
Brussel	30.814	9.021	357.578

BRON : N.I.S., *Regionaal Statistisch Jaarboek 1981*.

De cijfers in tabel 9 houden in dat, in verhouding tot de totale tewerkstelling, het gewest Brussel een netto-inwaartse pendel kent van 36,2%, Vlaanderen en Wallonië een netto-uitwaartse pendel van respectievelijk 8,7% en 6,3%.

Van de tewerkgestelden in Brussel zijn er 57,4% woonachtig te Brussel, 30,3% in Vlaanderen (waaronder 13,6% in Halle-Vilvoorde) en 12,3% in Wallonië.

Voorals de overheidsdiensten te Brussel oefenen een grote aantrekkingskracht uit zoals blijkt uit tabel 10. Bij de tewerkgestelden in ministeries en instellingen van openbaar nut is er slechts 26,1% woonachtig te Brussel, t.o.v. 57,4% voor het geheel van de tewerkge-

TABEL 10 :

VERDELING VAN DE TEWERKGESTELDEN IN OVERHEIDSDIENSTEN
IN BRUSSEL NGL. WOONPLAATS, 1977; in procent

Woonplaats	Ministeries A	Instellingen Openbaar Nut B	A + B	Totale tewerkstelling
Vlaanderen	48,91	55,54	53,34	30,3
Wallonië	22,49	19,57	20,54	12,3
Brussel	28,60	24,89	26,12	57,4
Halle-Vilvoorde	12,94	14,86	14,22	13,6
Leuven	9,73	9,02	9,25	4,3
Nijvel	4,98	4,64	4,76	5,1

BRON :

- N.I.S., *Regionaal Statistisch Jaarboek voor 1981*, p. 143.

- OPENBAAR AMBT : *Overzicht van de personeelssterkte in de overheidssector, 1977.*

stelden. Ongeveer 20,5% van de overheidsambtenaren werkzaam te Brussel woont in Wallonië, t.o.v. een pendel van Wallonië naar Brussel die gemiddeld slechts 12,3% belooft. Meer dan de helft ervan, nl. 53,3% zijn woonachtig in Vlaanderen, t.o.v. een globale pendel van 30,3%. Opmerkelijk echter is dat de pendel van overheidsambtenaren uit Halle-Vilvoorde slechts 14,2% bedraagt, m.a.w. nauwelijks afwijkt van de gemiddelde pendel van 13,6%. De pendel in overheidsdiensten heeft bijgevolg een meer uitgesproken lange afstandskarakter en vindt overwegend zijn oorsprong, niet in Brabant, maar wel in de andere provincies.

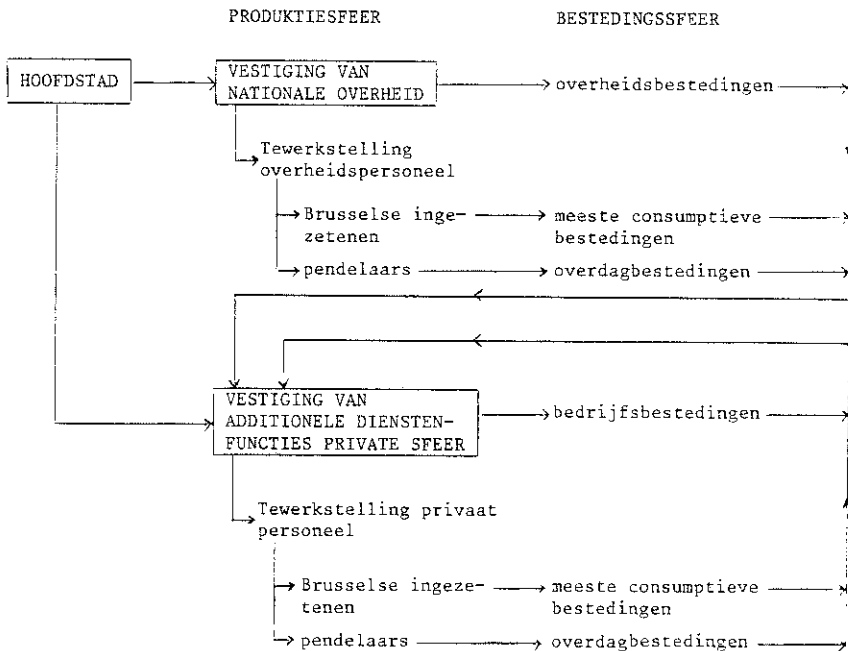
Overigens is het intense pendelverkeer in overheidsdiensten vooral een Brussels verschijnsel dat voortvloeit uit de hoofdstedelijke functie. In andere steden bedraagt de pendel bij de aldaar tewerkgestelde overheidsambtenaren gemiddeld slechts een vierde t.o.v. drie vierde voor Brussel.

Volgens de saldi van de in- en uitgaande pendel te Brussel zou er grosso-modo een derde van het aandeel van de arbeidsinkomens in het bruto-geografisch produkt via de pendelaars naar de andere regio's kunnen afvloeien. Cijfers waarbij het bruto-geografisch produkt per inwoner te Brussel met index 153,1 ver uitstijgt boven het rijks-gemiddelde dat gelijk is aan 100, houden dan ook een vertekening in.

Nochtans moet men zich terzake hoeden voor al te overhaaste gevolgtrekkingen. Zoals schematisch weergegeven in tabel 11 vloeit een deel van het inkomen van pendelaars terug naar Brussel in de vorm van zgn. overdagbestedingen. Een groot deel van de pendel hangt samen met de hoofdstedelijke functie die aan de basis ligt van heel wat dienstverleningsactiviteiten in de commerciële sfeer.

TABEL 11 :

**SCHEMA VAN DE AFGELEIDE EFFECTEN VAN DE NATIONALE
HOOFDSTEDELIJKE ROL**

BRON : HEREMANS, D., VAN CAYSEELE, P., *Brussel in de staatshervorming. Een economische analyse*, Acco, Leuven, 1982, p. 60.

3. ECONOMISCHE TOEKOMST EN GEWESTVORMING

3.1. Economische troeven

De belangrijkste economische troef voor Brussel was totnogtoe ongetwijfeld de hoofdstedelijke functie. Ongeveer een derde van de economische activiteit is rechtstreeks toe te rekenen aan de overheidsaanwezigheid. Een groot deel van de industriële activiteit te Brussel, zoals de bouw, gas en elektriciteit en de papier-drukkerij-uitgeverij sector, hangt er nauw mee samen. Belangrijker nog zijn de afgeleide effecten in de tertiaire sector m.b.t. handel en financiële diensten.

Voor al de verdere uitbouw van de financiële sector, die op dit ogenblik reeds goed is voor meer dan 15% van de Brusselse economische activiteit, biedt hier de meeste perspectieven. Het overgrote deel van de investeringen in België van de krediet-, financiële en verzekeringsmaatschappijen gaat naar Brussel zoals blijkt uit tabel 12. Opvallend daarbij is het sterker wordend overheidsaandeel in deze sector voor Brussel en Wallonië.

TABEL 12 :

INVESTERINGEN VAN DE KREDIET-, FINANCIËLE EN VERZEKERINGS- SONDERNEMINGEN; in procent

	1974	1975	1976	1977
Brussel				
Private ondernemingen	49,8	36,8	41,3	38,5
Openbare instellingen	7,4	11,6	11,5	20,3
Vlaanderen				
Private ondernemingen	23,6	29,1	26,1	22,2
Openbare instellingen	4,2	5,4	4,8	5,2
Wallonië				
Private ondernemingen	11,5	12,8	9,9	7,0
Openbare instellingen	3,5	4,3	6,4	6,8
Rijk	100,0	100,0	100,0	100,0

BRON : N.I.S., *Regionaal Statistisch Jaarboek* 1980, 1982.

De uitbouw van de dienstensector te Brussel kaderde tot nog toe in de ruimere tendens naar toenemende concentratie van tertiaire activiteiten in grootsteden. Dit als gevolg van produktiviteitsstijgingen in de primaire en secundaire sector die gepaard gaan met arbeidsuitstoting. De vrijgekomen arbeidskrachten trekken dan naar de stad om daar in de groeiende tertiaire sector te worden ingezet. Recent tekenen zich nochtans wijzigingen af in dit traditioneel patroon en worden ook bepaalde tertiaire activiteiten meer en meer gedecentraliseerd. Buiten de grootstad ontwikkelen zich voorzieningscentra, vnl. m.b.t. handel en distributie die bijna evenveel mogelijkheden bieden als de grootstad. De recente ontwikkelingen inzake gedecentraliseerde informatieverwerking maken het verder mogelijk een deel van de commerciële en openbare administratie te regionaliseren.

Daarentegen is een toenemende spatiale concentratie kenmerkend voor de ontwikkeling van de zgn. kennisindustrieën, omdat intelligentie het duurste goed om te transporteren blijkt. De kennisindustrie wordt gedefinieerd als de branche die leeft van de produktie en ruil van gespecialiseerde intelligentie. De toekomst van een grootstad zoals Brussel dient dan ook de richting uit te gaan van de kennisindustrieën door haar verdere uitbouw als ontmoetings- en communicatiecentrum.

In zover men naast de dienstenfuncties ook de industriële toekomst van Brussel wil beveiligen, moet de industriële uitbouw in de richting van hoogtechnologische activiteiten, die vnl. intensief zijn aan "menselijk kapitaal" en nauw aanleunen bij de tertiaire sector, gezocht worden. De toekomst van Brussel ligt niet in een industriële roeping in traditionele zin, zoals het opnieuw aansluiten bij de ruimte-intensieve industriële activiteiten die zich naar het randgebied hebben verplaatst.

Zoals volgt uit tabel 13 ligt het aandeel van Brussel in wetenschappelijk onderzoek en ontwikkeling in bedrijven, en vnl. dan in het hoger gekwalificeerd onderzoek, met 29,2% merkelijk boven haar tewerkstellingsaandeel van 18,3%. Rekent men het speur- en ontwikkelingswerk toe aan de hoofdzetels van de bedrijven dan bereikt Brussel zelfs een aandeel van meer dan veertig procent. Met een tewerkstelling van 1,44% van het personeel in het wetenschappelijk onderzoek in de bedrijven t.o.v. 1,33% in Vlaanderen en 1,07% in Wallonië, liggen de toekomstperspectieven te Brussel gunstiger. Internationaal bekeken echter ligt dit aandeel nog veel te laag.

TABEL 13 :

TEWERKSTELLING (*) IN SPEUR- EN ONTWIKKELINGSACTIVITEITEN
VOLGENS DE GEWESTEN : 1979, in procent

	Brussel	Vlaanderen	Wallonië	Rijk
Bedrijven				
Niveau A0 en A1	29,21	51,44	19,35	100
Totaal Speur- en Ontwikkelingspersoneel	25,88	54,09	20,03	100
Overheid, onderwijs en non-profit sector	24,93	42,10	32,97	100

(*) Op basis van uitbatingsetels.

BRON : Dienst Programmatie van het Wetenschapsbeleid. *Het wetenschappelijk en technologisch potentieel in de Belgische nijverheids- en dienstensector*, 1979, Brussel.

De niet-commerciële sector in tabel 13 biedt een ongeveer identiek gunstig beeld voor Brussel. Het overheidsoptreden heeft wel tot gevolg dat het Waalse aandeel sterk oploopt ten nadele van Vlaanderen.

De dienstenactiviteiten waarin Brussel zich gespecialiseerd heeft zijn overwegend interregionaal gericht. De invloedzone van de belangrijkste activiteiten zoals de overheidsdiensten en de financiële centrumfuncties strekt zich uit niet alleen over de omliggende regio, maar ook over geheel het Belgisch territorium.

De toenemende specialisatie, die kenmerkend is voor de ontwikkeling van een zgn. kenniscentrum, brengt echter ook mee dat Brussel meer en meer een internationale dimensie krijgt.

M.b.t. de verdere ontwikkeling van Brussel als internationaal financieel centrum zijn een aantal factoren van cruciaal belang (1). Uit een vergelijkend onderzoek van alle financiële centra in de wereld blijken de volgende financiële variabelen determinerend geweest te zijn voor hun ontwikkeling : nl. hun directe banden met de nationale banken en meer bepaald hun functie als vestigingsplaats van de

(1) H.C. REED, *op.cit.*

hoofdzetels ervan, hun directe banden met buitenlandse banken, en het belang van buitenlandse deposito's en verplichtingen. Van minstens evenveel belang evenwel zijn het geheel van de buitenlandse directe investeringen en de internationale telexactiviteit. Voor de uitbouw van internationaal financiële diensten is vereist dat een grootstad tegelijk functioneert als "management" centrum en als communicatiecentrum.

De functie van "management" centrum veronderstelt de aanwezigheid van hoofdkwartieren van belangrijke bedrijven, de aanwezigheid van industriële en financiële know-how m.b.t. evaluatie en opvolging van investeringsprojecten, en een geld- en kapitaalmarkt die ruim genoeg is en kwalitatief hoogstaande beleggingsportefeuilles omvat. Omwille van de beperktheid van de eigen Belgische geld- en kapitaalmarkt biedt de recente ontwikkeling van de ECU-beleggingen — op dit ogenblik de vierde belangrijkste beleggingsmunt — ongetwijfeld perspectieven voor Brussel. Het veronderstelt echter ook dat het economisch beleid in België meer structurele ruimte biedt voor de marktwerking, m.a.w. minder overheidsbeslag, een gunstiger fiscaal klimaat, en een minder strakke reglementering van het economische leven.

Een communicatiecentrum is een plaats van interactie van personen, waar ideeën worden uitgewisseld, informatie verzameld, geanalyseerd en verspreid. De informatiestructuur is in grote mate afhankelijk van de internationale telefoon- en telexactiviteiten. Nochtans heeft het de nood aan directe persoonlijke contacten niet uitgeschakeld. De omvang en de complexiteit van grote financiële contracten veronderstellen directe persoonlijke interactie tussen heel wat partijen : ontleners, beleggers, accountants, juridische raadgevers, projectingenieurs, speciale consultants enz.

Uiteraard heeft Brussel hier een comparatief voordeel in België omdat het nationale informatienetwerk reeds op de administratieve hoofdstad geconcentreerd is. Als vestigingsplaats voor internationale publieke diensten, als Europees hoofdkwartier van multinationale bedrijven, en als internationaal zaken- en financieel centrum, staat Brussel echter rechtstreeks in concurrentie met een tiental andere Europese steden. Het economisch beleid te Brussel moet dan ook in de eerste plaats gericht zijn op het valoriseren van Brussel als internationale marktplaats voor diensten. Prioritair daarbij zijn de verdere uitbouw van de onthaalinfrastructuur evenals van de telecomunicatie.

Uit het cruciale belang van de communicatiefunctie voor de nationale en internationale roeping van Brussel volgt tevens dat tweetaligheid, respectievelijk meertaligheid een belangrijke economische voorwaarde is en niet alleen een politiek-culturele aangelegenheid.

3.2. Mogelijke implicaties van de gewestvorming

Het aan de gang zijnde proces van regionalisering in België zal, afhankelijk van de mate waarin en de modaliteiten waaronder overheidstaken van de gewesten worden overgeheveld, onvermijdelijk repercussies hebben op de Brusselse economie.

De regionalisering kan vooreerst een negatieve weerslag hebben op de hoofdstedelijke functie van Brussel. De impact zal afhangen zowel van de omvang van de budgettaire decentralisering als van de vestigingsplaats die Vlaanderen en Wallonië zullen kiezen voor hun administraties. De ontvetting van Brussel door de vermindering van de overheidstewerkstelling kan een belangrijke daling tot gevolg hebben van het Brussels bruto geografisch produkt dat tot nog toe voor ongeveer een derde berust op de aanwezigheid van overheidsdiensten. De preciese effecten zijn afhankelijk van de verschillende scenario's die men daarbij onder ogen kan nemen (1).

Een transfer van overheidsambtenaren zou daarnaast nog heel wat negatieve afgeleide effecten inhouden op de commerciële dienstenfunctie in de private sfeer. Immers, zoals hoger weergegeven in tabel 11 zouden de aankopen door de overheid te Brussel overeenkomstig verminderen en vallen de overdagbestedingen van pendelende ambtenaren weg. Andere dienstverlenende activiteiten die rechtstreeks verband houden met de hoofdstedelijke functie zullen in het gedrang komen. Tegelijk dreigt de toestand van de regionale financiën en gemeentefinanciën te Brussel nog meer te verslechteren door de aantasting van de belastbare economische basis. Een preciese berekening van de afgeleide effecten is uitgesloten. Voor zover de rechtstreekse impact van de decentralisering te Brussel beperkt blijft, zullen ook de afgeleide effecten gering zijn. Bij een verregaande regionale autonomie kan in de extreme scenario's de rekening wel erg hoog oplopen.

(1) Zie D. HEREMANS en P. VAN CAYSEELE, *Brussel in de staatshervorming. Een economische analyse*, Acco, Leuven, 1982.

Indien de regionalisering vooral een economische aangelegenheid wordt, die leidt tot een conflicterend economisch beleid tussen de gewesten, dan houdt het verder gevaren in voor de ontwikkeling van Brussel tot een gespecialiseerd dienstencentrum. Brussel had tot nog toe immers het meest baat bij de bestaande economische en monetaire unie in België. Door een autonoom economisch beleid van de gewesten dreigt deze unie ondergraven te worden.

Brussel is terzake bijzonder kwetsbaar omwille van de geringe thuismarkt en beperkte diversificatie van het produktie-apparaat. Vooral het dienstenverkeer is bijzonder gevoelig voor allerlei vormen van marktbelemmeringen en marktverstoringen. Er bestaat een zeer groot potentieel aan discriminerende en protectionistische overheidsinterventies waartegen moeilijk kan opgetreden worden, omdat deze gewoonlijk weinig zichtbaar en transparant blijken. Een gewestelijk economisch beleid dat in Vlaanderen en Wallonië vnl. de eigen produktie tracht te bevoordelen via concurrentievervalsende steunmaatregelen en overheidsbestellingen, doet afbreuk aan het beginsel van de marktuniformiteit en zal vooral voor de Brusselse economie nadelig uitvallen.

Gegeven het belang van de kennisindustrie voor Brussel, speelt de regionalisering van het toegepast wetenschappelijk onderzoek niet in haar voordeel. Tevens rijzen er vragen bij de voorgestelde regionalisering van het krediet. Bedoelt men ermee de financiële markten regionaal te segmenteren of openbare kredietinstellingen te splitsen dan komt de rol van Brussel als nationaal financieel centrum in het gedrang. Het verlies aan schaalvoordelen dat dit meebrengt op binnenlands vlak is niet bevorderlijk voor de verdere internationale uitstraling.

Indien bij verdergaande autonomie ook de Belgische monetaire unie zou worden opgeheven, dan verliest Brussel de dienstverlening m.b.t. het internationaal betalingsverkeer van Vlaanderen en Wallonië evenals de ruggesteun van de Belgische geld- en kapitaalmarkt. Eventuele voordelen die de autonomie zou kunnen inhouden om zich te ontwikkelen, niet als een traditioneel internationaal financieel centrum maar als een financiële overslagmarkt, kunnen dit verlies zeker op korte termijn niet compenseren. De monetaire verstoringen en onzekerheden gekoppeld aan een chaotische ondergang van de Belgische muntunie zouden in een overgangsfase overigens heel wat onherroepelijke schade aanrichten.

Brussel heeft dan ook alle belang bij een gewestvorming waarbij

haar bevoorrechte plaats in de economische en monetaire unie zoveel mogelijk intact wordt gelaten, haar functie als nationale en internationale grootstad verder wordt gevaloriseerd, en haar hoofdstedelijke rol wordt veilig gesteld.

De economische toekomst van Brussel wordt het best verzekerd door een statuut dat op een evenwichtige wijze de uitvoering van de regionale, nationale en internationale functies van Brussel waarborgt. De politieke kringen die alleen maar oog hebben voor één functie, nl. de gewestfunctie en de nationale en internationale draaischijf-functie van Brussel miskennen, leggen een zware hypotheek op die toekomst.

POLITIEKE ASPECTEN

DE WET VAN 22 FEBRUARI 1908 OP HET TAALGEBRUIK
IN STRAFZAKEN, BIJZONDER IN HET ARRONDISSEMENT
BRUSSEL

door

Patrick VAN DEN BERGHE,
Licentiaat Geschiedenis, K.U.L.
en Lode WILS,
Hoogleraar K.U.Leuven (1)

Aan de taalwet van 22 februari 1908 werd tot nog toe geen grondige studie gewijd. De liberale flamingant en historicus Paul Fredericq gaf in zijn *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging* een beknopt, op bronnen gesteund overzicht (2). Zijn bijdrage vormde de basis van de later verschenen beschouwingen, die geen nieuws brachten (3).

Omdat er in het Algemeen Rijksarchief (papieren Schollaert-Helleputte en J. van de Heuvel) en het Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven weinig interessant materiaal voorhanden was, steunden wij ons hoofdzakelijk op de parlementaire verslagen en op de pers, bijzonder op Brusselse en Gentse bladen.

(1) Dit artikel werd door L. Wils geschreven, op basis van een licentieverhandeling die P. Van den Berghe in 1983 o.l.v. L. Wils heeft voorgebracht te Leuven, en op basis van een nieuw onderzoek van onder andere de Parlementaire Handelingen en Documenten.

(2) P. FREDERICQ, *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging*, III, Gent, 1909, p. 253-256 en 317-324.

(3) M. BASSE, *De Vlaamsche beweging van 1905 tot 1930*, I, Gent, 1930, p. 93-94; H.J. ELIAS, *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte*, IV, Antwerpen, 1965, p. 13; A.W. WILLEMSSEN, *De Vlaamse beweging*, I, Hasselt, 1974, p. 372.

1. IN HET BRUSSELSE JUSTITIEPALEIS WERD HET NEDERLANDS WEINIG GEBRUIKT

De eerste taalwet was die van 17 augustus 1873 die in het Vlaamse land een Nederlandstalige strafrechtspleging waarborgde. Ze werd aangevuld en verbeterd door de wet van 3 mei 1889, die onder meer inhield dat processen-verbaal moesten worden opgesteld in de taal waarin de verklaringen werden afgelegd, en dat ook het rekwisitoor — maar niet de pleidooien — in de taal van de beklaagde moest worden gehouden.

Voor het rechterlijk arrondissement Brussel voorzag de wet in een afzonderlijke regeling. Volgens artikel 13 moest voor de korrektionele rechtbank en de politierechtbanken van het arrondissement het Nederlands of het Frans worden gebruikt, naargelang van de behoefte van iedere zaak. Indien de beschuldigde enkel het Nederlands verstond, zou alles in die taal worden afgehandeld. Het was een herhaling van artikel 10 van de wet van 1873. Volgens een arrest van het Hof van Cassatie van 12 maart 1894 legde de wet het gebruik van het Nederlands slechts op, voor wat Brussel betrof, vanaf het begin van de rechtszitting.

Luidens vlaamsgezinde klachten die niet werden tegengesproken, werd er bovendien met de rekbare “behoefte van iedere zaak” een loopje genomen, en verliep in het Brusselse de hele rechtspleging — ondervraging, rekwisitoor en vonnis — veelal in het Frans, zelfs wanneer het duidelijk was dat de betichte die taal niet begreep. Alle verklaringen, die in het Nederlands uitgesproken werden, moesten door tolken vertaald worden. In de loop van de volgende jaren werd er geageerd voor het rechttrekken van deze toestand. Vooral door de Brusselse vrijzinnige flaminganten Maurits Josson en Frans Reinhard, onder andere via de verenigingen het Nationaal Vlaams Verbond en de Vlaamse Volksraad (4).

En dan was er nog het Brabants assisenhof (5). Dat was in 1873 uit het wetsvoorstel geschrapt, en in 1889 was alleen voorzien, in artikel 14, dat “la cour d’assises sera toujours présidée par un magistrat connaissant la langue flamande”. Enkel een tweetalige raadsheer van het Hof van Beroep kon voorzitter van het assisenhof wor-

(4) *De Taalstrijd, 1891-1898, passim.*

(5) Zie *Een Vlaamsch Hof van Assisen te Brussel*, in : *Nederlandsch Museum*, XVII, 1, 1891, p. 5-27.

den. Hij zou rechtstreeks, zonder hulp van tolken, de Vlaamse beschuldigten en getuigen in hun eigen taal ondervragen. De assessoren (twee rechters van de rechtbank van eerste aanleg), het openbaar ministerie, de griffier en de juryleden dienden geen Nederlands te kennen. August Vermeylen maakte in 1905 als jurylid eens een assisenzaak mee. Een man, die beschuldigd werd van moord op zijn vrouw, had gezegd : "Ik heb het gedaan met een goed gedacht". Dat werd vertaald als "J'ai fait le coup de propos délibéré" (met voorbedachten rade). In het rekwisitoor wees het openbaar ministerie op het cynisme van de beschuldigde (6).

2. WETSOVERTREDING LOKTE PROTESTEN UIT, TOT IN HET PARLEMENT

Op 30 januari 1906 begon voor het assisenhof van Brabant het proces tegen de moordenaars van ene Pieter Bauwens in het Brabantse dorpje Herne. De hele zaak werd in het Frans afgehandeld. De drie Fransonkundige beschuldigten werden via een tolk ondervraagd. Op de laatste dag van het proces deed zich een incident voor. Bij het voorbereidend onderzoek hadden de rijkswachters de processen-verbaal volledig in het Frans opgesteld, ofschoon de betichten, zoals trouwens bekend was, enkel Nederlands spraken. Dat was duidelijk in strijd met de wet. Voorts bleek dat deze Franse vertaling de feiten ongunstig weergaf voor de beklaagden, die deze dokumenten hadden ondertekend zonder de inhoud te begrijpen. In zijn pleidooi protesteerde advocaat Louis Huysmans, die liberaal volksvertegenwoordiger voor Brussel was, tegen die wetsovertreding. De voorzitter van het Hof repliceerde ironisch : "Vous direz cela à la Chambre, monsieur Huysmans !", waarop deze antwoordde : "Certes, je le dirai". Het vonnis viel zwaar uit. Twee beschuldigten kregen de doodstraf, terwijl een derde tot zijn meerderjarigheid ter beschikking van de regering werd gesteld (7).

Dat Vlamingen hun zaak niet in het Nederlands behandeld zagen omdat enkele rechters en gezworenen geen Nederlands kenden, noemde Julius Hoste in *Het Laatste Nieuws* een "onmenselijk schan-

(6) A. VERMEYLEN, *Vlaamsch voor 't assisenhof van Brabant*, in *Vlaanderen*, IV, 1906, p. 254-255. Ook in : *Verzameld Werk*, II, Brussel, 1951, p. 360-365.

(7) *Het Laatste Nieuws*, 7 feb. 1906, p. 3, kol. 5.

daal” en een “wraakroepende volksverdrukking”, en hij eiste in een serie artikels van 2 tot 11 februari een wet die een Vlaams assisenhof zou waarborgen. Het Gentse liberaal-flamingantische weekblad *Het Volksbelang* hamerde erop in vier nummers van februari en maart.

Hoe reageerden de niet-flamingantische bladen van Brussel en Gent ? Het gebeuren werd niet vermeld in de liberale bladen *La Chronique* die uitgesproken anti-flamingantisch was (8), in het weekblad de *Gazet van Brussel* dat op 3 en 10 februari een uitvoerig verslag gaf van het proces en in *Het Volk* van de Gentse christelijke arbeiders. De socialistische Gentse *Vooruit* maakte melding van het protest van advocaat Huysmans, zonder meer (9).

Het katholieke Brusselse dagblad *Het Nieuws van den Dag* vond wel dat de Vlamingen recht hadden op een rechtspleging in hun eigen taal, maar was zoals gewoonlijk minder vinnig dan *Le XXe Siècle*, het blad waar volksvertegenwoordiger Joris Helleputte medeëigenaar van was. Dit laatste protesteerde tweemaal tegen het rechterlijk misbruik dat de verklaringen van beschuldigten en getuigen niet in hun moedertaal genoteerd waren en vroeg dat de minister van Justitie of het parket-generaal circulaire in die zin zouden sturen (10).

De katholieke kiesvereniging “Vlaamse Bond van het arrondissement Brussel” plaatste het assisenhof op de dagorde van zijn algemene vergadering van 18 februari (11). Haar mandataris volksvertegenwoordiger Juliaan Van der Linden speelde een eersterangsrol in het Nederlandse rechtsleven van de hoofdstad, en had in 1899 in de Kamer bekomen dat de krijgsraden en het Krijgshof aan een taalwetgeving werden onderworpen. Hij was nu verslaggever van de Centrale Afdeling der Kamer, die de Begroting van het ministerie van Justitie voor 1906 onderzocht had. Het rapport dat hij op 9 maart neerlegde bij het bureau van de Kamer zou de beslissende stoot geven tot een nieuwe wet.

De Centrale Afdeling bestond uit één liberaal, Frédéric Delvaux uit Antwerpen, en zes katholieken waaronder vier van de hoofdstad : de ondervoorzitter van de Kamer Edmond Nerinx (voorzitter), Ca-

(8) Op 14 dec. 1907 schreef ze zelf, p. 1, kol. 5 : “*La Chronique n'est pas flamingante, on lui rendra cette justice, elle est hostile à l'enflamandement*”.

(9) *Vooruit*, 6 feb. 1906, p. 2, kol. 4.

(10) *Het Nieuws van den Dag*, 5-6 feb. 1906, p. 1, kol. 3. *Le XXe Siècle*, 6 feb., p. 3, kol. 1; 10 feb., p. 1, kol. 5.

(11) *Het Nieuws van den Dag*, 17 feb. 1906, p. 3, kol. 3.

mille de Jaer, Léon de Lantsheere en Van der Linden; de twee anderen waren de flamingantische voorman Edward Coremans van Antwerpen, en baron Charles de Broqueville van Turnhout. Het verslag dat Nerincx en Van der Linden ondertekend hadden, bevatte een waslijst van bedenkingen en voorstellen die in de zes afdelingen waren naar voor gebracht. Het meest uitvoerig en het krachtigst werd er ingegaan "op de misbruiken die in strafzaken voortdurend voortspuiten uit een onvolledige wet op het gebruik der talen". Behendig werd het voorgesteld alsof heel de pers, Frans- en Nederlandstalige, van alle partijen had geprotesteerd naar aanleiding van "de beruchte zaak" van Herne voor het assisenhof. "Onrechtvaardig is de wijze waarop de rechtspleging in strafzaken, zowel voor de boetstraffelijke rechtbank als voor het assisenhof, in het arrondissement Brussel is ingericht". Vermits volgens het Hof van Cassatie het voorafgaand onderzoek en de dagvaarding in het arrondissement Brussel niet onder artikel 13 van de wet van 1889 vallen, is het gebruik ingeworteld van de boetstraffelijke rechtbank aldaar om in het Frans te dagvaarden. Wat is er vereist ? Circulaires om de wetsovertredingen te doen ophouden inzake de processen-verbaal en de ondervragingen; schikkingen door de voorzitters om een Nederlandse kamer te vormen bij de boetstraffelijke rechtbank en een Nederlandse afdeling in de boetstraffelijke kamer van het Hof; en een wet om een lijst van Nederlandstalige gezworenen te vormen. "In burgerlijke zaken is het insgelijks nodig het taalgebruik te regelen", met ten minste één Nederlandse kamer in elke arrondissementsrechtbank en elk hof van het Vlaamse land (12).

Na dit verslag was het duidelijk dat, mits enig aandringen, een wettelijke regeling zou kunnen bereikt worden. Andere assisenprocessen in Brabant gaven daar alle aanleiding toe. Nog in maart was er één tegen zekere Steurs, beticht van moord en diefstal te Langdorp bij Aarschot. In deze zaak werden niet minder dan 95 getuigen opgeroepen. Ze waren allemaal uitsluitend het Nederlands machtig, zodat hun antwoorden moesten vertaald worden. Dat nam uiteraard veel tijd in beslag (13).

Er werden petitiees naar het parlement gestuurd, onder andere door het Willemsfonds en de Liberale Vlaamse Bond van Antwer-

(12) *Documents parlementaires, Chambre*, 1905-1906, nr. 107.

(13) *Het Laatste Nieuws*, 8 maart 1906, p. 3, kol. 4.

pen (14) en door katolieke flamingantische verenigingen uit verschillende steden, geleid door Gustaaf Borginon uit Brussel, Isidoor Bauwens uit Aalst, Emiel Vliebergh uit Leuven (15). Neutrale verenigingen als de Vlaamse Wacht van Brussel en vooral het Nationaal Vlaams Verbond hadden een belangrijk aandeel in deze propaganda. Het Verbond liet op de muren van de hoofdstad en van al de steden en grote gemeenten van de arrondissementen Brussel en Leuven een aanplakbiljet aanbrengen waarin de wantoestanden in het Brusselse justitiepaleis werden aangeklaagd (16).

Bij de bespreking der begroting van Justitie op 4 en 6 april stond Van der Linden dus niet alleen met zijn vraag. Die werd ondersteund door de vertegenwoordiger van de kristelijke arbeiders van Brussel Henri Colfs, die verslaggever was over de verzoekschriften. Ook Pieter Daens vroeg de minister om een einde te maken aan de "ongehoorde schande voor onze landaard" die bij het proces van Herne gebleken was. De latere minister van Justitie Léon de Lantsheere kwam eveneens tussen, maar ze kregen van minister Van den Heuvel niet meer te horen dan dat de nodige circulaire verstuurd was, terwijl een tweede jury in Brabant volgens de bestaande wet niet kon (17).

De Leuvense hoogleraar Van den Heuvel, die sinds 1899 minister van Justitie was, hoefde het zich als extra-parlementariër niet aan te trekken dat, zoals Daens repliceerde op 11 april, de Vlaamse bevolking verontwaardigd was over zijn ontwijkend antwoord inzake rechtstoestanden "zoals in Rusland". De Gentse socialist Anseele preciseerde : "In Polen !". In de pers kwam de zaak opnieuw ter sprake, temeer omdat de begroting nog naar de Senaat moest. Die minister zonder rechtvaardigheidsgevoel werd op de korrel genomen door *Het Volksbelang* en *Het Laatste Nieuws* (18). *Vooruit* schreef zonder veel kommentaar dat de Vlamingen onrecht werd aange-

(14) *Het Volksbelang*, 10 maart 1906, p. 1, kol. 2 en 3.

(15) *Le XXe Siècle*, 8 april, p. 1, kol. 3 en 4. *Het Laatste Nieuws*, 9 april, p. 1, kol. 5.

(16) *Het Laatste Nieuws*, 9 april 1906, p. 1, kol. 1 en 2; *Het Volksbelang*, 14 april, p. 2, kol. 4; *Vooruit*, 10 april, p. 2, kol. 1; *Le Peuple*, 13 april, p. 1, kol. 4; *Rechtskundig Tijdschrift*, VII, 1906, p. 197-198.

(17) *Annales Parlementaires* (voortaan : AP), *Chambre*, 1905-1906, p. 1193 vlg.

(18) *Het Volksbelang*, 21 april, p. 1, kol. 4; *Het Laatste Nieuws*, 6 mei, p. 1, kol. 1.

daan (19), *Le Peuple* noemde het een schande dat mensen werden gevonnist in een andere taal dan de hunne en eiste een wet (20). *Het Volk* bleef zwijgen, en na de afwimpeling door de minister ook *Het Nieuws van de Dag*, dat nochtans op 1 en 7 april de zaak aangekaart had op zijn halfslachtige manier.

Op 22 april 1906 werd een "landdag" gehouden samengeroepen door de Vlaamse Volksraad in het café Oude Beurs op de Grote Markt te Brussel (21). Deze volksvergadering wilde het symbool zijn van de politieke samenwerking tussen de flaminganten uit het hele land, over de partijgrenzen heen. Naast het wetsvoorstel-Coremans op het middelbaar onderwijs, kwamen ook de misbruiken voor het assisenhof ter sprake. Behalve de voorzitter, de Antwerpse gewezen volksvertegenwoordiger Flor Heuvelmans, spraken daarover : de Brusselaar G. Borginon, de Antwerpse katholieke advocaat Jozef Van den Broeck, de Gentse vrijzinnige Van Roy (de kranten vermeldten niet of het om Alfons of Jules ging), en tot slot Frans Reinhard.

Het bestuur van de Vlaamse Volksraad schreef de volksvertegenwoordigers en senatoren aan om zonder verwijl art. 13 en 14 van de wet van 3 mei 1889 te wijzigen, evenals art. 102 tot 114 van de wet van 18 juni 1869 op de rechterlijke organisatie. Indien de regering op dat stuk geen initiatief nam, moesten de Vlaamse leden van de Kamers een wetsvoorstel indienen. Verder werden de Vlamingen aangespoord om van alle kandidaten bij de aanstaande verkiezingen waarborgen te vragen aangaande het stemmen of het desnoods zelf indienen van een dergelijk wetsvoorstel (22).

Dit alles moet gezien worden in het licht van de toen aan de gang zijnde kiescampagne. Op 27 mei 1906 werden immers in Brabant, evenals in West-Vlaanderen, Antwerpen, Luxemburg en Namen, parlementsverkiezingen gehouden.

De Brusselse socialisten namen in deze verkiezingsstrijd een vlaamsgezind imago aan. Op 29 april belegde hun federatie van de B.W.P. een speciale meeting om het Vlaamse vraagstuk te behandelen. Alberic Deswarte was voorzitter, sprekers waren Emile Vander-

(19) 10 april, p. 2, kol. 1.

(20) 13 april, p. 1, kol. 4.

(21) *Het Laatste Nieuws*, 24 april, p. 1, kol. 5; p. 2, kol. 1; *Het Nieuws van den Dag*, 24-25 april, p. 1, kol. 1 en 2; *Le XXe Siècle*, 24 april, p. 1, kol. 3; *Het Volksbelang*, 28 april, p. 2, kol. 1 en 2.

(22) Een exemplaar in ARA, Archief Schollaert-Helleputte, nr. 468.

velde, Franz Fischer, Leo Meysmans en Camille Huysmans. Zij verwezen vooral naar hun positieve houding in de Kamers tegenover de taalwetsvoorstellen. Ze onderstreepten het democratisch karakter van de Vlaamse beweging en wezen er op hoe hun strijd voor de verbetering van de stoffelijke levensvoorwaarden de noodzakelijke grondslag vormde voor de emancipatie van het Vlaamse volk (23). Ook verduidelijkten ze hun standpunt in verband met enkele hangende problemen : zo hekelde volksvertegenwoordiger advocaat Leo Meysmans de discriminatie van de Vlamingen in de Brussels gerechts-hoven. De voorzitter van de Vlaamse Volkspartij Frans Reinhard kwam tussen om te betreuren dat Meysmans in de Kamer zweeg, terwijl hij op een verkiezingsmeeting het allemaal zo goed kon zeggen. Deswarte verzekerde dat Leo Meysmans zijn plicht zou doen en in de Kamer om de vernederlandsing van het Brusselse gerecht zou vragen. De socialistische partij kon de hervormingen, die de Vlaamse Volksraad had gevraagd, volledig onderschrijven. In november 1901 had *Le Peuple* nog tegen de veroordeling van Jozef Piron geprotesteerd (24). Deswarte daagde Reinhard uit één artikel uit *Le Peuple* aan te halen dat tegen de Vlaamse beweging geschreven was (25).

Eind april verwekte een jonge katolieke advocaat uit Leuven, Edmond Van Dieren, een nieuw incident. Hij bracht de voorzitter van het Brabantse assisenhof en de pers op de hoogte van zijn voornemen om in het Nederlands te pleiten in een moordzaak ten laste van zekere Smolders uit Bekkevoort, opdat zijn cliënt hem zou kunnen verstaan en eventueel terechtwijzen. Ter zitting verklaarde hij zich bereid om ook in het Frans te pleiten, maar bij vonnis werd hem verboden om het in het Nederlands te doen. Vele bladen waren nu gesensibiliseerd, ook *Le XXe Siècle* eiste een wettelijke regeling (26).

(23) H.J. ELIAS, o.c., p. 271.

(24) Dat is juist. Zie *De Taalstrijd*, nieuwe reeks, deel IV, 1901-1902, p. 242.

(25) *Le Peuple*, 1-2 mei 1906, p. 3, kol. 5 en 6; *Het Laatste Nieuws*, 1 mei, p. 5, kol. 4.

(26) 5 mei 1906, p. 1, kol. 4.

3. HET WETSVOORSTEL-VAN DER LINDEN IN DE AFDELINGEN

Op 9 mei 1906 (27), dus nog vóór de verkiezingen van 27 mei, legde Juliaan Van der Linden een wetsvoorstel neer op het gebruik van de Nederlandse taal in strafzaken in het arrondissement Brussel. Mede-ondertekenaars waren vijf katolieke volksvertegenwoordigers, allen juristen : Edward Coremans (Antwerpen) en vier Brabanders, Edmond Nerinx, Jules Renkin en Léon de Lantsheere van Brussel en Auguste de Becker Remy van Leuven. Het voorstel voorzag dat in het arrondissement Brussel de verdachte of beklaagde van bij de aanvang van het verhoor of de ondervraging, de taal zou kiezen waarin heel de rechtspleging zou verlopen; dat één of meer Vlaamse kamers zouden worden opgericht bij de korrektionele rechtbank, evenals twee lijsten samengesteld van gezworenen in Brabant, dus twee assisenhoven. De verantwoording werd overgenomen uit het verslag van de Centrale Afdeling van 9 maart (28).

's Anderendaags sprak minister Van den Heuvel in de Senaat merkeliijk anders dan hij in de Kamer gedaan had. Op een vraag van senator Henri Mertens, de burgemeester van Kruibeke, beweerde hij dat hij aan de Kamer een onderzoek en de heel bijzondere aandacht van de regering beloofd had. Hij drukte de wens uit dat het voorstel Van der Linden in de eerstvolgende zitting zou worden behandeld. De regering zou een verzoek om een spoedige bespreking ondersteunen (29). Weer de volgende dag, op 11 mei, volgde de Kamer Van der Linden in zijn verzoek om zijn voorstel in overweging te nemen en om het meteen naar de afdelingen te sturen (30).

Dat gebeurde op de vooravond van de parlementsontbinding omwille van verkiezingen. De afdelingen zouden het voorstel dus niet vóór november kunnen behandelen. Intussen hield de pers de zaak warm. In het juni-nummer van het maandblad *Vlaanderen* beschreef August Vermeylen zijn ervaring als jurylid. Lopende assisenzaken leenden zich tot commentaren. Begin juli was er een jurylid — de man was rentenier en gemeenteraadslid van Liedekerke — die na het

(27) Dus niet in juni 1906, zoals Paul Fredericq ten onrechte schreef. Latere auteurs hebben die fout overgenomen. Zie P. FREDERICQ, *o.c.*, p. 255-256; R. VICTOR, *Een eeuw Vlaamsch rechtsleven*, Antwerpen 1935, p. 83; A.W. WILLEMSSEN, *o.c.*, p. 372.

(28) *Documents Parlementaires, Chambre*, 1905-1906, nr. 193.

(29) AP, *Sénat*, 1905-1906, p. 319.

(30) AP, *Chambre*, 1905-1906, p. 1473 en 1753.

verslag van de onderzoeksrechter verklaarde dat hij het Frans niet machtig was en dus niets begrepen had; de zaak moest uitgesteld worden tot de volgende zitting van het hof, vóór een andere jury. Ook *Le Peuple* sprak zich naar aanleiding van dit (uitgelokte ?) incident openlijk uit voor de oprichting van een Vlaams assisenhof (31).

Op 26 en 27 januari 1907 berichtten de kranten dat het wetsvoorstel-Van der Linden door alle afdelingen was goedgekeurd. De Centrale Afdeling werd opnieuw voorgezeten door de ondervoorzitter van de Kamer Edmond Nerinx en bestond verder uit de Gentse socialist Edward Anseele en vijf katholieken : J.B. de Ghellinck d'Elsegheem (Oudenaarde), de flamingant Joris Helleputte (Tongeren-Maaseik), August Raemdonck die als vlaamsgezind bekend stond (Sint-Niklaas), plus de Brusselse juristen Jules Renkin en Paul Wauwermans, van wie de laatste zou worden aangeduid als verslaggever. Er waren dus geen liberale leden.

De Centrale Afdeling toonde met cijfers de noodzaak en de mogelijkheid van de voorgestelde hervormingen. Ze verbeterde de tekst van Van der Linden op enkele punten. Het antwoord van de beschuldigde op de vraag welke taal hij verkoos, zou in het proces-verbaal worden vermeld bij de aanvang van zijn eerste ondervraging; die keuze was onherroepelijk. Met nadruk stelde de Centrale Afdeling dat er een uitzondering bestond op de regel dat een Fransonkundige geen Franse rechtspleging kon kiezen : wanneer zijn raadsman verklaarde dat hij niet in staat was een Nederlandse te volgen. Ze weidde uit over "het protest, dat in 1888 ontstond vanwege de tuchtraad en de konferentie der Jonge Balie te Antwerpen, ten gevolge van de stemming in eerste lezing van wat de wet van 1889 is geworden". Uitdrukkelijk werd de rede van Frédéric Delvaux voor die Jonge Balie op 30 november 1888 aangehaald, volgens welke de vrijheid van de verdediging absoluut moest zijn, ook al verstond de beschuldigde geen Frans (32).

Verder werkte de Centrale Afdeling een regeling uit voor bepaalde gevallen, die door Van der Linden niet waren voorzien. Als er bijvoorbeeld verschillende beklaagden terechtstonden die niet allemaal

(31) *Le Peuple*, 4 juli 1906, p. 1, kol. 3.

(32) Omdat ook de liberale Vlaamsgezinden als Vuylsteke, Gondry, A. Fredericq, De Vigne en Van Ryswyck zich toen eendrachtig tegen wetsdwang op de advocaten gekeerd hadden, was die uit het wetsvoorstel geschrapt. L. WILS, *Honderd jaar Vlaamse beweging*, I, Leuven 1977, p. 119-124.

dezelfde taal kozen, zou de keuze van de meerderheid de doorslag geven. Tenslotte was de Centrale Afdeling van oordeel dat de wet ook op de tuchtraden van de burgerwacht zou van toepassing zijn.

Haar verslag werd op 31 mei 1907 bij de Kamer neergelegd (33), een maand nadat een nieuwe katholieke regering was gevormd waarin haar leden Helleputte en Renkin waren opgenomen, Renkin zelfs als minister van Justitie. Er kwam trouwens geen georganiseerd verzet uit het Brusselse Justitiepaleis, waarin Renkin, De Lantsheere, Nerinx en Wauwermans vooraanstaanden waren. De halfwekelijkse bladen *La Belgique judiciaire* en *Journal des Tribunaux* zwegen over de zaak.

La Chronique had op 28 februari wel lucht gegeven aan het ongenoegen van sommigen onder de titel "Un attentat flamingant" : een aanslag ten nadele van de rechtzoekenden. De verdediging van de Vlaamse beschuldigde moest voortaan in het Nederlands gebeuren; waar bleef dan de door de grondwet gewaarborgde taalvrijheid ? Geen enkele Vlaming zou dan nog een beroep kunnen doen op grote redenaars als Paul Janson, Charles Woeste of Emile Vandervelde, want al die mannen kenden weinig of geen Nederlands. Hij zou een advocaat moeten kiezen, die zijn vertrouwen hoegenaamd niet bezat maar die wel in zijn taal kon brabbelen. Tegen een dergelijke stommitieit diende geprotesteerd te worden. De Vlamingen waren door allerlei taalwetten al meer dan voldoende beschermd.

Het werd als een protest van een aantal advocaten aanzien, dat Van der Linden in juli 1907 niet werd gekozen tot stafhouder van de Brusselse balie. De functie kwam dat jaar, volgens de traditionele beurtwisseling, aan een katholiek toe. Van der Linden kreeg 142 stemmen, terwijl advocaat Coosemans met 203 stemmen verkozen werd (34). *Le Soir* bestempelde Van der Linden als een uiterst sympathiek en verdienstelijk man, maar kon hem zijn notoir flamingantisme niet vergeven en toonde zich bijzonder verheugd over zijn nederlaag (35). Het wallingantisch weekblad *L'Action Wallonne* sprak later over een "afwijzing" (36).

(33) *Documents Parlementaires, Chambre*, 1906-1907, nr. 148.

(34) *Het Nieuws van den Dag*, 8-9 juli 1907, p. 3, kol. 2.

(35) Geciteerd in *Het Laatste Nieuws*, 13 juli 1907, p. 1, kol. 3.

(36) *L'Action Wallonne*, 7 dec. 1907, p. 1, kol. 3.

4. DE BESPREKING IN DE KAMER

Op 28 november 1907, kort na de opening van de nieuwe parlementaire zitting, begon in de Kamer de openbare behandeling (37). Minister van Justitie Renkin deelde mee dat een onderzoek had uitgewezen dat een Nederlandstalige jury voor het Brabants assisenhof gemakkelijk kon worden samengesteld. Kandidaat-gezworenen die in staat waren om een assisenzaak in het Nederlands te volgen, moesten zulks via een schriftelijke verklaring aan hun gemeentebeheer laten weten; bij een enquête in de lente van dit jaar hadden 2477 van de ongeveer 6800 kandidaten positief geantwoord. De minister verklaarde, en zou nog meermaals herhalen, dat hij er streng de hand aan zou houden dat er geen wetsovertredingen meer zouden voorkomen zoals in het verleden.

De minister legde ook een aantal amendementen neer om het wetsvoorstel beter in te passen in de wet van 3 mei 1889 en om het uit te breiden. Ze hielden drie inhoudelijke wijzigingen in. In het oorspronkelijke voorstel mocht de beschuldigde het taalgebruik in zijn proces kiezen. Renkin citeerde een vroegere verklaring van Edward Coremans, volgens welke er zich dan ontelbare misbruiken konden voordoen, omdat de beschuldigde door de rechters en door zijn advocaat kon beïnvloed worden. Volgens zijn amendement moest aan de beschuldigde gevraagd worden welke taal hij het gemakkelijkst sprak, en zou die verklaring beslissend zijn.

Die tekst kwam uiteindelijk in de wet, maar niet dan nadat de minister bij herhaling had moeten bevestigen dat het toch om een *keuze* ging van de beschuldigde. Van liberale zijde, met voorop Persoons van Sint-Niklaas, met vooral de partijleider Paul Janson uit Brussel en met inbegrip van Louis Franck uit Antwerpen, werd “de volledige vrijheid voor de verdediging” opgeëist. Renkin had mooi te herhalen dat er keuzevrijheid bestond voor de taal waarin de pleidooien werden gehouden, ze lieten niet af; bij Persoons en vooral bij Janson ging het duidelijk om de vrijheid voor Franskundigen om een Franse procedure te kiezen ten gunste van hun advocaat. Hoewel dit door de wettekst verboden werd, werden er tegenstrijdige verklaringen afgelegd door de minister en is de praktijk vermoedelijk blijven bestaan.

(37) AP, *Chambre*, 1907-1908, p. 124 vlg.

Het belangrijkste twistpunt zou zelfs worden een amendement van Janson, volgens hetwelk voor het assisenhof de beschuldigde zijn taalverklaring pas zou moeten afleggen vijf dagen nadat de voorzitter hem een advocaat *pro deo* had toegewezen; dus zou hij een keuze doen in functie van zijn advocaat, in plaats van een advocaat toegewezen te krijgen die zijn taal beheerste. Janson voegde er trouwens uitdrukkelijk bij : “que, dans ma pensée, ce choix déterminerait dans le système de la loi s’il y aurait un jury flamand ou un jury français”, voor een Fransonkundige. Dit werd door Franck afgewezen; de minister hield (dus ?!) voet bij stuk en Persoons trad hem hierin bij.

De minister ging verder dan Van der Linden en de Centrale Afdeling op een tweede punt, namelijk inzake de wijziging aan de wet van 18 juni 1869 op de rechterlijke inrichting. In de plaats van de samenstelling van één of meer Vlaamse kamers in de Brusselse korrektionele rechtbank te vragen, stelde hij dat in strafrechtelijke zaken alleen rechters mochten zetelen die hun kennis van het Nederlands bewezen hadden. Dit moest immers, krachtens de wet van 1890 op het hoger onderwijs, het geval zijn met al de magistraten die sinds 1 januari 1895 waren benoemd. De minister werd hier fel bestreden door zijn partijgenoot Hoijs uit Doornik die eiste dat genoemde bepaling uit de wet van 1890 zou worden geschrapt om de benoemingskansen van de Waalse juristen niet te schaden. (Die vreesde dus dat voortaan de wet niet (meer ?) zou worden overtreden bij benoemingen ?) In dezelfde lijn lag het hardnekkig verzet van Janson en van een andere liberale Brusselaar, Monville, tegen het beginsel van een Vlaams assisenhof in Brabant.

Er bestond daarentegen weinig verzet tegen de toevoeging door de minister van een artikel ten voordele van Fransonkundigen die door een Waalse rechtbank gevonnist waren. Die zouden voortaan in beroep een Nederlandse procedure kunnen aanvragen voor de Hoven van Beroep van Brussel of Luik. Ondanks haar titel, zou de wet dus niet meer uitsluitend slaan op het arrondissement Brussel.

Op 4 december verklaarde Emile Vandervelde dat hij er niet aan twijfelde dat heel zijn socialistische fraktie, al bestond ze vooral uit Walen, de wet zou goedkeuren (38); het ging tussen “les convenances de certains avocats et les intérêts des accusés”. De grote tegenstander Janson voelde zich terecht geblameerd door die woorden.

(38) Op 10 december nam de fraktie inderdaad die beslissing; *La Chronique*, 11 dec., p. 2, kol. 1; *Het Laatste Nieuws*, 12 dec., p. 1, kol. 4-5.

Tussen de eerste openbare bespreking op 28 november en 4 december en de tweede met de eindstemming op 18 december 1907, kon de publieke opinie gemobiliseerd worden. *La Chronique* kreeg in haar verzet de steun van de Waalse liberale dagbladen *Journal de Liège* (39) en *Gazette de Charleroi* (40), evenals van het Brusselse weekblad *L'Action Wallonne* (41) en van wallingantische kringen van Luik en Doornik (42). Van vlaamsgezinde kant werd het voorgesteld alsof het amendement Janson heel het wetsvoorstel zou ontzenuwen, en werd er opnieuw gepetitioneerd en aangeplakt zoals anderhalf jaar vroeger, door een groter aantal neutrale en katholieke verenigingen, vooral uit het Brusselse maar ook van elders (43). Het resultaat was dat op 18 december het amendement Janson slechts één stem uit het Vlaamse land kreeg, van Frédéric Delvaux, en drie uit Brussel, alle van liberalen. Uit Wallonië stemden dertien socialisten, veertien liberalen en twee katholieken ervoor. Het werd verworpen met 102 stemmen.

De eindstemming zelf leverde als resultaat op : 108 jastemmen van katholieken, liberalen, socialisten en Pieter Daens; zeven neenstemmen van zes Waalse liberalen en een Waalse katholiek; twaalf onthoudingen afkomstig van acht Waalse katholieken en twee Brusselse en twee Waalse liberalen. Het is duidelijk dat de flaminganten in het arrondissement Brussel een sterke drukking konden uitoefenen : zelfs Janson had zich slechts onthouden samen met Féron, terwijl Monville vóórgestemd had. De socialisten uit het hele land hadden voorgestemd, al waren wallinganten als Léon Troclet en Jules Destrée afwezig gebleven.

5. LAATTIJDIG VERZET

Hoewel de Senaat vóór de eerste Wereldoorlog gewoonlijk zonder amendering de wetsontwerpen goedkeurde welke hij van de Kamer ontving, gaf zijn behandeling ditmaal aanleiding tot een anti-flamin-

(39) Geciteerd in *La Chronique*, 9 dec., p. 1, kol. 5-6 en *Het Laatste Nieuws*, 10 dec., p. 1, kol. 5 en p. 2, kol. 1.

(40) Geciteerd in *Het Laatste Nieuws*, 20 dec., p. 1, kol. 4-5.

(41) *L'Action Wallonne*, 7 dec., p. 1, kol. 3-4; 28 dec., p. 2, kol. 1-3.

(42) Hun houding werd gelaakt door *Le Peuple*, 6 dec. 1907, p. 1, kol. 4.

(43) AP, *Chambre*, 1907-1908, p. 307. Archief Schollaert-Helleputte, nrs. 467 en 479.

gantisch offensief. Tien jaar vroeger had dat sukses opgeleverd bij de bespreking van de Gelijkheidswet.

De Brusselse senator Sam Wiener, die de liberale fraktielieder was, opende op 31 januari 1908 de algemene bespreking met een aanval over heel de lijn (44). Het officieel Vlaams was voor de meeste Vlaamse mensen onverstaanbaar; er moesten rechters benoemd worden die de dialecten kenden; de vrije keuze moest hersteld worden in plaats van de best gekende taal als basis te nemen; heel het arrondissement Brussel moest als tweetalig aanzien worden en niet alleen de agglomeratie; er moest opnieuw zoals vóór 1889 vrije taalkeuze zijn voor het rekwisitoor ... Minister Renkin gaf geen duimbreed toe, maar voordat op 11 en 12 februari de bespreking zou worden voortgezet en afgesloten, kreeg Wiener heel wat steun.

Op 1 februari hield de Ligue Wallonne du Brabant (45) een protestmeeting in De Zwaan aan de Brusselse Grote Markt. Alfred Colleye was voorzitter en de gebroeders Achille en Hector Chanaye, eigenaars van het dagblad *La Réforme*, voerden er het woord om Janson, Hoijois en Wiener te loven en Renkin en Vandervelde te laken. Er ontstond herrie met flamingantische tegensprekers rond Frans Reinhard (46).

Vanaf 9 februari ging het *Journal des Tribunaux* plots ten aanval en op 10 februari vergaderde de Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles in spoedzitting om het wetsontwerp te bespreken. De vlaamsgezinde advocaten Emmanuel De Winde, Julius Hoste jr. en Edmond Van Dieren lieten er zich niet onbetuigd. Maar op voorstel van de voorzitter Charles Gheude, die socialistisch lid van de Bestendige Deputatie was, werd een motie aangenomen om Wieners amendementen te ondersteunen.

Behalve *La Dernière Heure* die de goedkeuring van het wetsontwerp een kwestie van gezond verstand noemde, kwam nu heel de Franstalige liberale pers van de hoofdstad ertegen in het offensief, ook *L'Indépendance Belge*, *La Gazette*, *L'Etoile Belge* en *Le Soir* (47).

(44) AP, *Sénat*, 1907-1908, p. 301 vlg.

(45) Zie R. VAN ALBOOM, *Aspecten van de Waalse beweging te Brussel (1877-1914)*, in : *Taal en Sociale Integratie*, 6, Brussel 1982, p. 25 vlg.

(46) *La Chronique*, 2 feb. 1908, p. 3, kol. 1. *Het Laatste Nieuws*, 3 feb., p. 1, kol. 4-5. *L'Action Wallonne*, 8 feb., p. 3, kol. 2.

(47) Zie *La Chronique* en *Het Laatste Nieuws* tot 15 februari.

In de Senaat weerde Wiener zich hardnekkig op 11 en 12 februari, maar kreeg alleen steun van zijn Luikse partijgenoot Emile Dupont. De bijzonder welsprekende, vinnige en goed gedokumenteerde minister Renkin werd daarentegen bijgetreden door vier Vlamingen — drie katolieken en de liberaal Van de Walle van Antwerpen — door een katoliek uit Luxemburg en door Edmond Picard, een gekozene van de Henegouwse socialisten. De befaamde jurist en notoire vlaamsgezinde Picard had in 1881 het *Journal des Tribunaux* gesticht, maar in 1900 had zijn vriend Léon Hennebicq er de leiding van gekregen, en die groepeerde in de Brusselse balie een anti-Vlaamsgezinde nationalistische kern (48).

Alle amendementen van Wiener werden verworpen, en het wetsontwerp goedgekeurd met vijftig stemmen tegen negen van Waalse liberalen. Eén Waalse liberaal onthield zich evenals twee Brusselse, namelijk Wiener en burgemeester De Mot.

Niet alleen het *Journal des Tribunaux* zette zijn campagne voort, ook de Ligue Wallonne du Brabant vergaderde nog op 27 februari en deed een beroep op de koning om de ongrondwettelijke wet die het land dreigde te scheuren, niet te bekrachtigen. De tekst van deze petitie zou in het Brusselse geafficheerd hangen nadat de wet al op 1 maart in het Staatsblad was verschenen.

6. BESLUIT

De wet van 22 februari 1908 op de strafrechtspleging voegde het arrondissement Brussel bij het Vlaamse land, behoudens de hoofdstedelijke agglomeratie waaraan ze een tweetalig statuut gaf. Ze voorzag ook voor Fransonkundigen die door een Waalse rechtbank gevonnist waren, de mogelijkheid om in beroep een Nederlandse procedure aan te vragen.

De relatieve gemakkelijkheid en snelheid waarmee de flaminganten deze belangrijke wet konden doordrukken, is moeilijk te kaderen in het heel sombere beeld dat Dr. H. Van Velthoven heeft geschetst van de houding der politieke elite tegenover het taalprobleem

(48) E. DEFOORT, *Charles Maurras en de Action Française in België*, Nijmegen-Brugge 1978, p. 48-52.

in de hoofdstad (49). Of was het zo, dat deze wet juist een stoot heeft gegeven tot bewustwording van wallinganten en juristen te Brussel, zodat de toestand van 1908 af is geëvolueerd in de richting van wat Van Velthoven beschreven heeft ? Daar zijn aanwijzingen voor, zowel voor wat betreft *Le Journal des Tribunaux* en de Conférence des Jeunes barreau te Brussel (50), als wat betreft het wallingantisme (51). Bij de parlementsverkiezing van 22 mei 1910 kwam voor het eerst een wallingantische lijst op te Brussel.

Betreffende het wetgevend werk dat we hier bestudeerden kan onmogelijk volgehouden worden : “Er kan geen Vlaams voorstel ingediend worden, of de katolieke regering intrigeerde tegen” (52). Zelfs in een zo uitgesproken antiklerikaal werk als de *Schets eener geschiedenis van de Vlaamsche beweging* van Paul Fredericq lezen we : “Minister Renkin had een reeks amendementen bij het wetsvoorstel Van der Linden neergelegd ... om meer orde en samenhang in de teksten te brengen. Zijn kind verdedigde hij met kracht en taaiheid” (53). Het was inderdaad ook zijn kind.

Wel lijkt het duidelijk dat hier opnieuw, zoals vroeger al zo dikwijls (54), de katolieke regering zich door haar eigen vlaamsgezinde achterban niet verder wilde laten duwen dan tot waar enkele liberale parlementsleden bereid waren te volgen. In feite bepaalden Persoons en Franck de limiet van wat Van der Linden en de zijnen konden bereiken. Zo zou een Fransonkundige, in strijd met de letter van de wet, voor het Franse assisenhof van Brabant blijven verschijnen indien zijn advocaat zou verklaren dat hij geen Nederlandstalige procedure kon volgen. Maar de voorzitter zou geen Franstalige als advocaat *pro deo* kunnen toewijzen aan een Fransonkundige beschuldigde.

(49) H. VAN VELTHOVEN, *De taalwetgeving en het probleem Brussel*, in : *Taal en Sociale Integratie*, 4, Brussel 1981, p. 247-259. ID., *De Vlaamse kwestie 1830-1914*, Kortrijk-Heule 1983, p. 286-297.

(50) E. DEFOORT, o.c., l.c., en ID., *Het Belgisch nationalisme vóór de eerste wereldoorlog*, in : *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1972, p. 524-542.

(51) R. VAN ALBOOM, o.c.

(52) H. VAN VELTHOVEN, *De Vlaamse kwestie*, p. 362.

(53) III, p. 318.

(54) L. WILS, o.c., p. 147-148, 222 en 244.

Zoals J. Craeybeckx het onderstreepte voor de Vlaamse beweging in het algemeen (55), zo toonde *Het Volk*, het orgaan van de kristelijke arbeidersbeweging in Gent, nauwelijks belangstelling voor de problematiek van de nederlandstalige rechtsbedeling in Brussel (56). Daarentegen was de heel strijdvaardige houding van het liberale *Laatste Nieuws* in deze zaak even opvallend als in vele andere.

(55) J. CRAEYBECKX, *Arbeidersbeweging en Vlaamsgezindheid voor de eerste wereldoorlog* (Mededelingen Kon. Academie Wet., Lett. en Sch. Kunsten van België, Klasse der Letteren, XL, 1978, 3), p. 45-47.

(56) Dat het op 14 februari 1908 uit zijn sloffen schoot, p. 1, kol. 4, waren vijgen na Pasen.

**HET GEBRUIK VAN HET NEDERLANDS IN STRAFZAKEN
IN HET ARRONDISSEMENT BRUSSEL :
DE TAALWET VAN DER LINDEN-RENKIN (22 februari 1908)
door
Harry VAN VELTHOVEN
Docent aan de V.U.B.**

Deze wet vormde het sluitstuk van de eerste veranderingsfase op taalgebied binnen het Belgisch juridisch systeem. Tijdens deze periode zouden de flaminganten erin slagen aan Vlaamssprekenden het recht op een Vlaamse strafrechtspleging te waarborgen. Om de afgelegde weg te evalueren zou men bijgevolg de vooruitgang moeten nagaan via de taalwetten van 1873, 1889, 1891 en 1908. Dit is binnen deze context onmogelijk. Beperken we ons tot de vaststelling dat de taalwet van 1889 de grondslag was waarvan de volgende taalwetten vertrokken, zodat deze van 1891 en 1908 ermee gecoördineerd verschenen bij K.B. van 16 september 1908.

I. DE TAALWET VAN 1889

De taalwet van 1889 dient dan ook als uitgangspunt. Deze had het bestaan bevestigd van drie regio's. Enerzijds Wallonië, dat niet ter sprake kwam, waar het zuivere territorialiteitsprincipe gold en de Vlaamssprekenden dus geen rechten konden doen gelden; anderzijds de in de wet opgenomen bepalingen inzake Vlaanderen en de daarvan verschillende bepalingen inzake het arrondissement Brussel.

A. Voor Vlaanderen werd eveneens vertrokken van het territorialiteitsprincipe, namelijk het Vlaams als principiële voertaal voor de

strafrechtspleging. Deze grondregel werd evenwel aanzienlijk beknot door een aantal afwijkingen. Zo bleven niet alleen de rechten van de Franstaligen volledig gevrijwaard, maar ook voor Fransonkundigen bleef de mogelijkheid bestaan én tot een Franstalige procedure én tot een verdediging in het Frans. Niettemin betekende het een belangrijke verbetering t.o.v. de wet van 1873. Gezien de vastgestelde grote druk van een francofone advocatuur op de volledig vrije keuze en de talrijke misbruiken die daarvan het gevolg waren geweest, had men de keuzevrijheid voor Fransonkundigen ditmaal ingeperkt. In dat opzicht zijn een aantal paragrafen van de artikelen 3, 8 en 10 van de wet van 1889 voor het verdere verloop erg belangrijk :

Art. 3 (la procédure en matière répressive)

§ 4 Dans le cas où l'inculpé ne comprendrait pas la langue française, le fait serait constaté au procès-verbal du magistrat instructeur ou au plumeau de l'audience, et la procédure n'aurait lieu en langue française que si le conseil de cet inculpé déclarait n'être pas à même de comprendre une procédure en langue flamande.

Art. 8

En matière criminelle, le président de la Cour d'assises ou le juge qu'il aura délégué, après avoir interpellé l'accusé de déclarer s'il a fait choix d'un conseil, et, avant de lui en désigner un d'office, lui demandera s'il veut être défendu en français ou en flamand.

Si l'accusé n'a pas de conseil, le président lui donnera un avocat d'office capable de le défendre dans la langue qu'il aura choisie.

Il sera tenu acte, sous peine de nullité, de l'interpellation et de la réponse.

En aucun cas, l'accusé renvoyé aux assises ne pourra, après qu'il aura subi l'interrogatoire prévu à l'article 293 du code d'instruction criminelle, revenir sur la désignation de la langue dans laquelle il aura déclaré que sa défense serait présentée.

Art. 10

Sauf ce qui est dit à l'article 8, l'inculpé reste toujours libre de faire présenter sa défense soit en français, soit en flamand. Lorsqu'il voudra que sa défense soit présentée en français, il le déclarera à l'audience, et mention de sa déclaration sera consignée au plumeau.

Lorsqu'un seul inculpé sera en cause et qu'il ne comprendra que la langue flamande, l'officier du ministère public se servira de cette langue pour ses réquisitions, à moins que le conseil de l'inculpé ne déclare ne point comprendre un réquisitoire en langue flamande.

Toutefois, la Cour d'assises ou la chambre correctionnelle de la Cour d'appel pourra, par décision motivée indiquant les circonstances exceptionnelles de la cause, autoriser l'officier du ministère public à se servir de la langue française pour ses réquisitions.

Le jugement dans ces cas sera toujours prononcé en langue flamande.

(...)

Twee hoofdstrekkingen hadden toen tegenover elkaar gestaan. De eerste had nog de hoofdklemtoon bij de advocaat willen leggen, de tweede had de taal van de beschuldigde centraal gesteld. Het resultaat was dit compromis geweest. Artikel 3 regelde dus de procedure overeenkomstig de talenkennis van de beschuldigde en deze van zijn verdediger. Artikelen 8 en 10 bepaalden de te gebruiken taal van de verdediging en van het openbaar ministerie. Kortom, een Frans-onkundige kon nog steeds een Franse procedure krijgen ten gerieve van zijn advocaat, maar dan op voorwaarde dat deze verklaarde niet in staat te zijn een Vlaamse rechtspleging te verstaan. Hij mocht zijn advocaat toestaan in het Frans te pleiten en in dat geval kon in de omschreven omstandigheden ook het rekwisitoor van het openbaar ministerie nog in het Frans gebeuren.

B. Het gerechtelijk arrondissement Brussel werd beschouwd als een "arrondissement mixte", territoriaal noch bij Vlaanderen, noch bij Wallonië te rekenen (1). Daarvoor had men dan ook een speciaal regime voorzien, met als uitgangspunt de vereisten van elke zaak; m.a.w. het personaliteitsprincipe. In de praktijk kregen de Vlaamssprekenden veel minder bescherming zowel voor de boetstraffelijke en de politierechtbanken van het arrondissement als voor het Brabantse Assisenhof.

Art. 13

Devant les tribunaux correctionnels et de police de l'arrondissement de Bruxelles, la langue française et la langue flamande seront employées pour l'instruction et pour le jugement, selon les besoins de chaque cause.

Si l'inculpé ne comprend que la langue flamande, il sera fait emploi de cette langue conformément aux dispositions qui précèdent.

Les dispositions de l'article 6 (komt in deze context niet meer ter sprake) sont applicables aux procédures suivies dans le Brabant.

Art. 14

La Cour d'assises du Brabant sera toujours présidée par un magistrat connaissant la langue flamande.

2. DE AANVULLENDE TAALWET VOOR HET ARRONDISSEMENT BRUSSEL

Elders werd gewezen op de beperkende interpretatie door het

(1) Het arr. Brussel telde in 1900 : 144.723 louter Franssprekenden, 340.653 louter Vlaamssprekenden en 294.901 Frans- en Vlaamssprekenden. Verslag Middenafdeling, verg. van 31 mei 1907, Doc. K nr. 148, zittijd 1906-1907, p. 531.

Hof van Cassatie dienaangaande, de onaangepastheid van de wet en de talrijke misbruiken. Vooral het Brabantse Assisenschandaal zorgde ervoor dat, zoals in 1873 en 1889, de meeste parlementsleden beseften dat wijzigingen zich opdrongen. Aangezien de katholieke regering nogmaals forfait gaf (2), diende J. Van der Linden — die de flamingante Katholieke Vlaamse Bond op de katholieke eenheidslijst van het arrondissement Brussel vertegenwoordigde — samen met 5 partijgenoten (w.o. J. Renkin) een wetsvoorstel in. Voor de verwezenlijking ervan was ditmaal, en uitzonderlijk, minder flamingantische druk nodig dan anders. Dit om verschillende redenen. Inzake ostentatieve juridische krenking van mensenrechten waren ook niet-flaminganten gemakkelijker geneigd tot toegeeflijkheid — zij het, historisch gezien, met mondjesmaat — wat tevens verklaart waarom de eerste taalwetten veelal het gerecht tot onderwerp hadden. Bovendien was er de aard van de wet zelf, waarover dadelijk meer. Tenslotte bestond een gunstig politiek klimaat om het probleem niet te laten aanslepen. Zo wilden de meeste katholieke Vlaamse Kamerleden, die voor de deel-verkiezingen van 1908 stonden, best hun Vlaams blazoen wat opsmukken (3). Een paar maanden voor de behandeling van het wetsvoorstel-Van der Linden in de Kamer hadden ze immers, op 9 na, de katholieke regering en het episcopaat geholpen om het wetsvoorstel van de katholieke flamingant E. Coremans inzake het katholiek middelbaar onderwijs — hét strijdthema van de katholieke Vlaamsgezinden sinds 1883 — te kelderen.

Het werd dus een kwestie van inhoud en modaliteiten. Bij de opening van de parlementaire behandeling vatte de intussen minister van Justitie geworden Renkin voor de Kamer de verbeteringen samen die hij wenste aangebracht te zien :

- de regeling van het taalgebruik voor de hele rechtspleging, ook deze die de rechtszitting voorafging;

(2) "... de taalwetten die het Vlaamsche volk veroverde, werden eerst ingevoerd nadat opspraakverwekkende onrechtvaardigheden een helder licht hadden geworpen op den ondergeschikten toestand waarin de Vlaamsche burgers verkeerden. En dan zelfs waren die wetten nog enkel te danken aan het recht der volksvertegenwoordigers om wetsvoorstellen in te dienen, want vanwege de Regeering werd niets of althans bitter weinig in dien zin gedaan", A. Henderickx, Antwerpse katholieke flamingant tijdens de bespreking in de Kamer, P.H.K., 29 november 1907, p. 134.

(3) Het Vlaamsgezind katholiek weekblad *Ons Recht*, 22 december 1907, 29 december 1907, 2 februari 1908.

- de organisatie van een Vlaams Assisenhof van Brabant
- de toepassing van de wet verzekeren door de Brusselse strafkamers samen te stellen uit magistraten die het Vlaams machtig waren
- het recht geven aan Fransonkundige beschuldigten, die voor een Waalse rechtbank gevonnist waren, om voortaan voor de Beroepshoven van Brussel en Luik een Vlaamse procedure te krijgen.

Beperken wij ons echter tot de materie waarop de discussie zich voornamelijk toespitste : de mogelijkheden en de vrijheid van taalkeuze voor Fransonkundigen in het arrondissement Brussel. Wat de Vlaamsgezinden nastreefden was het recht van deze Fransonkundigen op een Vlaamse rechtspleging. In het wetsvoorstel-Van der Linden was daarvoor uitgegaan van de vrije taalkeuze van de beschuldigde. Dat werd door minister Renkin, nochtans mede-ondertekenaar in 1906, verworpen. Hij vond dit nu onvoldoende, omdat het tot dezelfde misbruiken zou leiden zoals dit in Vlaanderen bij de taalwet van 1873 het geval was geweest. Om herhaling te voorkomen in het arrondissement Brussel wilde hij de Vlaamssprekenden daar dezelfde taalrechten geven als hun taalgenoten in Vlaanderen, dus een harmonie realiseren met de wet van 1889. Aansluiten bij het territorialiteitsprincipe kon echter niet; men moest blijven uitgaan van het personaliteitsprincipe. Bijgevolg zou in het arrondissement Brussel uitdrukkelijk naar de taalsituatie van de beschuldigde moeten gevraagd worden : of hij alleen Vlaams begreep, of hij gemakkelijker Vlaams sprak. Het zijn deze bepalingen die uiteindelijk in de artikelen 13 en 14 ingelast werden :

Art. 13

Dans l'arrondissement de Bruxelles, ainsi qu'à la cour d'assises du Brabant, la langue française et la langue flamande seront employées pour la procédure, pour le jugement et pour son exécution, selon les besoins de chaque cause.

Si l'inculpé déclare ne comprendre que la langue flamande ou s'exprimer plus facilement en cette langue, il serait fait emploi de celle-ci, conformément aux dispositions qui précèdent.

(...)

Art. 14

Le président de la cour d'assises du Brabant ou le juge délégué par lui demandera à l'accusé s'il comprend les langues française et flamande, et dans laquelle de ces langues il s'exprime le plus facilement. Cette demande sera faite en même temps que l'interpellation prévue par l'article 8 ci-dessus. La réponse sera actée dans les mêmes conditions et aura le même caractère définitif que celle prévue par cet article.

Waar de auteurs van het vorige artikel dit nu als bindend voor de rechtspleging schijnen te beschouwen (4), kwam het er in eerste instantie op aan te weten of de wet van 1889 op die persoon toepas- selijk was. Zo ja, dan golden óók de uitzonderingsbepalingen die al voor Vlaanderen voorzien waren. Daardoor kon een Fransonkundi- ge, in naam van de vrijheid van verdediging, aan zijn recht verzaken, zij het onder de specifieke voorwaarden omschreven in de artikels 3, 8 en 10 van de wet van 1889. Renkin zelf vatte dit op 4 december 1907 in de Kamer uitstekend samen :

“Quand un inculpé flamand devra être jugé dans l'arrondissement de Bru- xelles, on lui appliquera la procédure flamande telle qu'elle est réglée pour la partie flamande du pays. Mais le prévenu pourra, s'il le juge utile, choisir la procédure française dans les conditions prévues par les articles 3, 8 et 10 de la loi de 1889. Dans ces conditions je crois que les droits de l'accusé (...) sont complètement garantis et, d'autre part, on ne pourra pas priver un Flamand habitant l'arrondissement de Bruxelles du droit d'être jugé dans sa langue. (...). Du reste, l'accusé sera maître de son choix et il aura toujours le droit de demander à être jugé par la cour d'assises française, si son avocat ne comprend pas le flamand. Personne ne peut donc l'obliger à comparaître devant la cour d'assises flamande du Brabant s'il la redoute. L'article 3 ré- serve le choix de l'inculpé. L'article 8 veut que le choix de l'accusé devienne définitif lors de l'interrogatoire prévu par l'article 293 du Code d'instruction criminelle.”

Volgens minister Renkin kon een Fransonkundige dus nog, over- eenkomstig de wet en indien hij dit wenste, een franstalige procedure kiezen ten gerieve van zijn advocaat en kon hij nog voor het Franse Assisenhof van Brabant verschijnen (5). Bovendien was vanaf het wetsvoorstel-Van der Linden tot de wettekst zelf, steeds sprake ge- weest van bepalingen voor het arrondissement Brussel.

Waar de minister aanvankelijk de nadruk had gelegd op het basis- principe van een Vlaamse rechtspleging voor een Vlaamse beschuldig- de — wat even tot verwarring en misverstanden leidde, o.m. met de liberaal J. Persoons en de katholieke J. Van der Linden — hamerde hij daarna voortdurend op de resterende vrijheden van de verdedi- ging.

(4) Cfr. *infra*, pp. 16, 22, samenvatting.

(5) Zie ook H. DE HOON, *De aanvullende Wet op het Gebruik der Neder- landsche Taal in Strafzaken*, in : *De Vlaamse Gids*, 1908, p. 460.

Eenmaal dit ten gronde uitgelegd, en dat kostte nogal wat tijd, was de overgrote meerderheid der parlementsleden het daarmee eens. Voortgaand op de parlementaire analyse blijkt uit niets dat het de bedoeling zou geweest zijn verder te gaan. Dat kon overigens niet, want dan zou voor het arrondissement Brussel een radicalere wet gestemd zijn dan voor Vlaanderen. Het is mij dan ook niet duidelijk wáár enkele liberale flaminganten de limiet zouden bepaald hebben van hetgeen "Van der Linden en de zijnen" konden bereiken zoals Van den Berghe en Wils poneren (6). De wet weerspiegelde wat Renkin van begin af aangekondigd had en wat verder ging dan de aanvankelijke intentie van J. Van der Linden.

Rest het amendement-Janson, waarin een aantal francofonen zich vastbeten omdat het de resterende fase in de procedure betrof waarin zij zich uitgesloten voelden. Zij namen aanstoot aan de omstandigheid dat een beschuldigde, die voor het Assisenhof moest verschijnen en nog geen advocaat had, na het decisieve moment van de taalverklaring volgens artikelen 8 en 14 een pro deo advocaat zou krijgen in zijn taal. Dat beschouwden ze als een aanslag op de rechten van de verdediging. Vandaar het amendement-Janson dat, na deze toewijzing, de taalverklaring nog een paar dagen wilde opschorten. Het werd met overgrote meerderheid in het parlement verworpen, omdat het een rechtstreekse druk van de advocaat op de keuze van de beschuldigde mogelijk maakte, en dus in tegenspraak was niet alleen met de letter (artikel 8) maar ook met de filosofie van de wet.

BESLUIT

Voor een goed begrip van de wet moet men weten dat de nieuwe artikelen inzake het arrondissement Brussel en het Brabantse Assisenhof niet op zichzelf stonden, maar in hun interpretatie dienden verbonden te worden met de andere bepalingen van de wet van 1889, in casu de artikelen 3, 8 en 10. Daaraan voorbijgaan, is zich in de draagwijdte van de wet vergissen.

Gezien de nagestreefde en bereikte concordantie met de taalwet van 1889 lijkt de stelling dat enkele liberale parlementsleden de grens

(6) Cfr. *infra*, p. 95. Ook in de meest flamingante katholieke bladen — de krant *Het Handelsblad*, de weekbladen *Ons Recht* en *Hooger Leven* — is geen spoor van enig conflict terzake terug te vinden.

trokken van hetgeen katholieke Vlaamsgezinden konden bereiken, dan ook geenszins ingegeven door een nauwkeurige analyse. Terecht sprak men voortaan van de taalwet Van der Linden-Renkin. P. Fredericq had gelijk de verdiensten van minister Renkin aan te stippen. Zelf heb ik voor deze wet naar P. Fredericq gerefereerd, zoals ik ook melding maakte van het taalwetje-Begerem van 1894. Dat is niet in tegenspraak met mijn krachtlijn voor de periode 1884-1914, de synthese-zin uit mijn algemeen besluit : "Er kon geen Vlaams voorstel ingediend worden of de katholieke regering intrigeerde tegen". De uitzonderingen, en de aard van de wetten, bevestigen slechts de regel. Overigens doet men P. Fredericq onrecht aan door zijn boeken (1906-1909) te reduceren tot antiklerikaal propagandawerk en hem dan bruikbaar te achten als het van pas komt.

Deze juridische vooruitgang was uiteraard belangrijk, maar nu ook weer niet van die aard dat hij het snelle verfransingsproces in Brussel kon afremmen. Vooreerst bleef de toestand daar slecht, gezien de uitzonderingsbepalingen en de grotere sociale druk dan in Vlaanderen. Bovendien hing de "slag om Brussel" niet af van dit soort wetgevende maatregelen — hoe verdienstelijk ook, hun impact was daarvoor te klein — maar veel meer van de bepalingen inzake administratie en onderwijs. De hardnekkige en succesvolle francophone weerstand daartegen zou dit uitwijzen. Uiteindelijk is ook hier het uitgangspunt belangrijk. Ofwel doet men vanuit een bepaald referentiekader noodzakelijk triomfalistisch bij elke Vlaamse vooruitgang, ofwel gaat men bij het afwegen van het wetgevend werk veeleer uit van de benadering-De Raet inzake de meetkundige en de rekenkundige reeks ... a fortiori inzake de Brusselse agglomeratie. Vertrekt men van deze laatste visie, dan is de balans zeer negatief. Van begin af en telkens opnieuw fungeerde de Brusselse agglomeratie als pas-munt voor de taalwetten ten gunste van Vlaanderen; haar evolutie is daarvan het sprekend bewijs. Zelfs de taalwet Van der Linden-Renkin past in deze optiek. De Vlaamssprekenden uit het arrondissement Brussel hadden precies daarom 20 jaar langer moeten wachten op hun elementaire juridische rechten.

CONTINUITEIT EN CONTRADICTIE : HET FDF IN DE JAREN TACHTIG

door

Kris DESCHOUWER

Licentiaat Politieke Wetenschappen, VUB.

Licentiaat Sociologie, VUB

Aspirant NFWO

Op 11 mei 1984 is het precies twintig jaar geleden dat op een persconferentie de oprichting van een nieuwe politieke formatie wordt aangekondigd : het "Front Démocratique des Francophones de Bruxelles", kortweg FDF. De dertien stichtende leden, allen ook lid van het eerder door hen opgerichte "Rassemblement pour le Droit et la Liberté" (RDL), stellen meteen het programma van het FDF voor. Dit is kort — één enkele bladzijde — maar duidelijk : de verdediging van de individuele taalvrijheid. Rechtstreekse aanleiding tot dit verzet is de taalwetgeving van 1963, en in het bijzonder de wetgeving op het taalgebruik in bestuurszaken.

De verdere geschiedenis is overbekend, en laat zich zeer makkelijk indelen in drie perioden, waarbij de jaren 1970 en 1980 telkens scharnierpunten zijn. De periode van 1964 tot 1970 kan gekenmerkt worden als deze van het ontstaan en de ontwikkeling van het FDF. Tussen 1970 en 1980 kan gesproken worden van de consolidatie van de partij. Sinds 1980 dan, zien we een voortbestaan van het FDF dat door velen — terecht — als contradictorisch ervaren wordt. Het beantwoordt alleszins niet aan de algemene verwachtingen.

De opgang van het FDF verloopt zeer snel. In minder dan geen tijd wordt het de grootste partij van Brussel. Bij de eerste deelname aan verkiezingen in 1965 verovert het er meteen 10% van de stemmen, en het klimt op tot 18,6% in 1968. De gemeenteraadsverkiezingen van 1970 betekenen de grote doorbraak. De tegenstanders staan nergens meer. Het FDF doet dit succes nog eens over in 1971,

wanneer het bij de parlementsverkiezingen bijna 35% van de Brusselse stemmen haalt en vervolgens als "Rassemblement Bruxellois" ook de agglomeratieraad veroverd met een absolute meerderheid. Sinds 1970 haalt het FDF bij elke verkiezing tussen 30% en 35% van de stemmen in Brussel.

Op gemeentelijk vlak wordt het FDF vrij snel een beleidspartij. Ook op nationaal vlak gaat het echter een rol spelen, niettegenstaande de zeer locale impact van de partij. Het actieterrein is wel beperkt tot Brussel en omgeving, doch Brussel is precies het grote knelpunt in de communautaire problematiek, die het nationale politieke gebeuren permanent domineert. In 1974 neemt het FDF voor het eerst deel aan regeringsonderhandelingen, tijdens het conclaaf van Steenokkerzeel. Op 3 juni 1977 stapte de partij dan voor het eerst in de regering, na de afsluiting van het Egmontpact. Wanneer dit pact niet uitvoerbaar blijkt (de tevredenheid van het FDF erover kan het Vlaams verzet ertegen slechts aanwakkeren), toont het FDF zich een bijzonder taai onderhandelaar. Wekenlang weet het de regeringsformatie na de verkiezingen van december 1978 te blokkeren, gesterkt door een nieuwe score van 35% van de stemmen in Brussel. Het FDF treedt tenslotte toe tot de regering Martens I, maar de FDF-ministers worden in januari 1980, omwille van hun onverzoenlijke houding, de laan uitgestuurd.

Hiermee wordt meteen de tweede periode in de geschiedenis van het FDF afgesloten. 1980 is een nieuw keerpunt. De mislukking van de regeringsdeelname als middel om de doelstellingen van de partij te verwezenlijken, dompelt het FDF in een diepe crisis. Het kondigt in januari 1980 wel een harde "résistance" aan, doch kan, uitgesloten van het regeringsbeleid, weinig meer verrichten dan verbaal protesteren. Het slaagt er nog in bij te dragen tot de val van de regering Martens II, door in de Senaat, samen met enkele dissidente CVP-senatoren, tegen het beruchte artikel 5 van het wetsontwerp tot staatshervorming te stemmen. Dit artikel bepaalde dat verkozenen uit de randgemeenten in de Brusselse gewestraad zouden kunnen zetelen. Het FDF haalt zich daarmee vooral de woede op de hals van de overige franstalige partijen, die in augustus 1980 zullen instemmen met een staatshervorming, waarin geen regeling voor Brussel is voorzien. Dit levert het FDF enige stof om het bekende protest tegen een oneerlijke behandeling van Brussel te laten weerklinken, doch het is tegelijkertijd een schrijnende illustratie van het falen van de strategie sinds 1974.

Het wordt dan erg stil rond het FDF. Het schijnt, samen met de communautaire problemen, van het politieke voorplan te zullen verdwijnen. Binnen de partij staan zowel ideologie als strategie ter discussie, en het geluid van slaande deuren is er niet uit de lucht. Kamerlid Pierre Havelange verspreidt bij de FDF-top een "Note de réflexions", met een vernietigende balans van de verwezenlijkingen van het FDF. Kort daarna stapt Havelange naar de PRL. Andere prominenten, die eerder uit de liberale partij naar het FDF gekomen waren, zullen zijn voorbeeld volgen.

Men spreekt van dan af, wij schrijven januari 1981, steeds openlijker van de "crisis" van het FDF. De forse achteruitgang bij de verkiezingen van november 1981 (nog slechts 25% in Brussel) komt die idee nog versterken. Naarmate de gemeenteraadsverkiezingen van 10 oktober 1982 naderbij komen, wordt steeds frequenter de verdwijning van het FDF in het vooruitzicht gesteld. De Vlaamse pers pakt uit met titels als "Het après-FDF" (*De Standaard*, 28.5.82) of "De laatste dagen van het FDF" (*Knack*, 29.9.82). Dit blijkt echter allemaal toch iets te voorbarig, en vermoedelijk meer door "wishful thinking" dan door een duidelijke kijk op de positie van het FDF in Brussel geïnspireerd.

De gemeenteraadsverkiezingen van 1982 zijn, wat het behaalde stemmenpercentage betreft, geen echt succes te noemen. Het FDF haalt in de negentien gemeenten ruim 55.000 stemmen minder dan in 1976. Dit is een kwart van de aanhang. Daar echter het Brusselse kiezerskorps terugliep van 600.000 eenheden in 1976 tot 520.000 in 1982, betekent dit toch maar een relatief verlies van 16,5% van de aanhang. Niet alleen het FDF gaat achteruit, maar ook Brussel verliest aan betekenis, tenminste zolang de talrijke vreemdelingen geen stemrecht hebben. In totaal behaalt het FDF in 1982 28,2% van de Brusselse stemmen, waarmee de partij ongeveer op haar niveau van 1970 terechtkomt. Het FDF blijft hiermee veruit de grootste partij in Brussel. De tweede plaats wordt ingenomen door de PRL, met 18,9%. Het FDF is de grootste partij in acht gemeenten in Brussel en in negen gemeenten komt het op de tweede plaats. Elders is het de derde partij.

Verkiezingsuitslagen interpreteren in termen van winst of verlies ten opzichte van de vorige verkiezingen, en dit vertalen naar de politieke macht van de desbetreffende partij, is een dubieuze en mystifiërende aangelegenheid (1). In een kiesstelsel met evenredige ver-

(1) Zie hiervoor ook K. DESCHOUWER, "De vele overwinnaars op 10 oktober", *De Nieuwe Maand*, dec. 1982a, p. 739-743.

tegenwoordiging duiden de resultaten — behoudens bij een absolute meerderheid — niet aan wie de politieke macht kan uitoefenen. De kiezer schudt slechts de kaarten, geeft de rekenkundige grenzen aan waarbinnen er over coalitievorming kan onderhandeld worden. Het is daar, in dit proces van onderhandelingen, dat de politieke macht veroverd wordt. Het FDF heeft zich terzake zeer succesrijk getoond. De onverzoenlijkheid van de standpunten in de nationale politieke arena steekt schril af tegen de soepelheid die op het gemeentelijk niveau getoond wordt. De grote autonomie van de gemeentelijke afdelingen is een aspect dat in dit verband om nader onderzoek vraagt.

De gemeenteraadsverkiezingen leveren het FDF aldus zes burgemeesterszetels op, wat één minder is dan voorheen (Gillet verliest zijn zetel in St.-Pieters-Woluwe). In Jette is het FDF uit het schepencollege verdwenen, doch het doet zijn intrede in de colleges van Brussel en Koekelberg. In totaal levert het FDF de burgemeester en/of schepenen in negen van de negentien gemeenten, wat *evenveel* is als voorheen.

Merkwaardig is in dit verband trouwens ook de prestatie van de PS. Met slechts 15,8% van de Brusselse stemmen (tweetalige kartellijsten inbegrepen), verovert de PS niet minder dan zeven burgemeestersposten en levert het in zes andere gemeenten nog schepenen. Slechts in Ganshoren, Elsene (waar een akkoord met de PS afsprong), Molenbeek (waar Piccart van de PS naar het FDF ging), Schaarbeek en de beide Woluwes zijn er geen PS-mandatarissen in het gemeentebestuur.

Gewagen van het einde van het FDF is ongetwijfeld enigszins voorbarig. Het probleem kan trouwens niet tot die eenvoudige stelling gereduceerd worden, zonder een aantal cruciale elementen over het hoofd te zien. Dat het de partij voor de wind gaat, kan evenmin volgehouden worden.

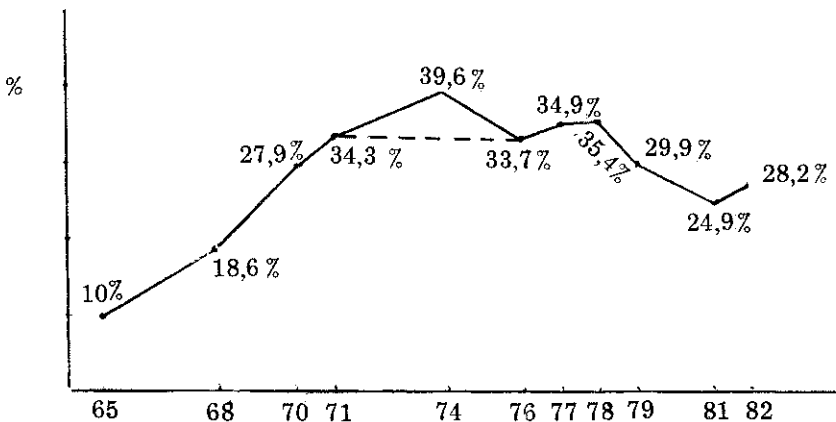
Welke de huidige positie is van het FDF, vergeleken met de verkiezingsuitslagen die eerder behaald werden, staat te lezen in figuur 1. Enige voorzichtigheid is wel geboden bij het interpreteren van de grafiek. Alle verkiezingsuitslagen worden namelijk op één rij gezet, terwijl de regio's waarop ze betrekking hebben, lichtjes verschillend zijn. Voor de gemeenteraadsverkiezingen (1970, 1976, 1982) gaat het om de negentien gemeenten van de Brusselse agglomeratie. Voor de parlementsverkiezingen (1965, 1968, 1971, 1974, 1977, 1978,

1981) en voor de Europese verkiezingen (1979) gaat het om de Brusselse kantons. Daar horen ook enkele randgemeenten bij. De kleine opwaartse knik in 1982 is deels daardoor te verklaren. Het toppunt van 1974 moet ook afgevlakt worden (onderbroken lijn), daar het FDF toen in een kartel met de PLDP (liberalen) opkwam.

FIGUUR 1 :

DE EVOLUTIE VAN HET STEMMENPERCENTAGE VAN HET FDF
IN BRUSSEL

(Bron : Ministerie van Binnenlandse Zaken)

Wij wensen in dit artikel aandacht te besteden aan de meest recente evoluties in het FDF, aan de ontwikkelingen sinds 1980. In een drietal stappen zullen we pogen duidelijk te maken waarom we die periode als deze van "continuïteit en contradictie" willen kenmerken. In een eerste stap zal herinnerd worden aan de verklaringen die de voorbije jaren voor het succes van het FDF werden voorgesteld en empirisch getoetst. De theorie in dit verband zal met een nieuw element aangevuld worden. De tweede stap is een studie van de ideologie van het FDF, en van de ontwikkelingen die zich hierin hebben voorgedaan. Tenslotte wordt, in een derde stap, de relatie tussen strategie en structuur toegelicht.

1. Een politieke sociologie van het FDF

Er bestaat een vrij grote consensus over het verklaringsmodel dat kan gehanteerd worden bij het analyseren van verschijnselen in de Belgische politiek. Men onderscheidt drie conflictlijnen, die mekaar doorkruisen. De potentiële instabiliteit van het systeem die hierin schuilt, wordt gereduceerd door een bijzondere vorm van conflict-beheersing, waarin "prudent leadership" en "regeren met wederzijdse toestemming" centraal staan. De hoofdrol wordt gespeeld door de partijen, als politieke uiting van drie "zuilen", drie conglomeraten van organisaties die een uitgebreide reeks functies vervullen, en deze legitimeren op basis van een ideologie of een levensbeschouwing (2).

Merkwaardig is dat dit model blijkbaar problemen oplevert om de Belgische politiek sinds de jaren zestig op een even eenduidige manier te interpreteren. Vooral het uitgangspunt van de drie conflictlijnen komt op de tocht te staan. Huyse stelt dat "de drie breuklijnen de laatste twintig jaar geleidelijk samenvloeiden in één enkele bedding" (3) : de tegenstelling tussen het Vlaamse en het Waalse maatschappijmodel. De taalclivage zou aldus eigenlijk twee dimensies tellen : een taalpolitieke en een communautaire.

De taalproblematiek heeft, door haar dominantie tijdens de periode 1960-1980, de wetenschappelijke waarnemers niet alleen voor problemen geplaatst, ze heeft ze vermoedelijk ook deels om de tuin geleid, door de exclusieve aandacht op te eisen. Het onderkennen van twee dimensies in precies de taalclivage, biedt immers slechts een zeer partiële oplossing om een aantal nieuwigheden op het politiek toneel te kunnen duiden. Wat moet men aanvangen met bijvoorbeeld feminisme, vragen naar meer inspraak en participatie, de milieuproblematiek en de "Groene" partijen, de vredesbeweging, het verzet tegen kern-energie ? Dat het hier om een "verzet der bevoogden" (4) zou gaan, een poging tot politieke uiting van problemen die door de traditionele partijen niet op de agenda geplaatst worden, is evident. Ook dit is echter slechts een partiële oplossing.

(2) Basiswerk in dit verband is L. HUYSE, *Passiviteit, pacificatie en verzui-ling in de Belgische politiek*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen 1970.

(3) L. HUYSE, *De gewapende vrede*, Kritak, Leuven, 1980, p. 53.

(4) L. HUYSE (1980), p. 74.

De iets grotere afstand die vandaag kan genomen worden ten opzichte van de roerige voorbije twintig jaar, laat toe — onder de vorm van een zeer voorlopige hypothese — het model voor de analyse van het Belgisch politiek systeem (en van andere politieke systemen) te ammeren. Het te nadrukkelijk kijken naar de communautaire problematiek moet daarbij achterwege gelaten worden. Er is namelijk meer aan de hand.

Er is *geen vierde breuklijn*, naast of als samenvloeiing van de drie andere opgedoken, en evenmin is er een tweede dimensie in enkel de communautaire problematiek opgedoken. Wel is er een steeds manifester wordende *breuklijn op een algemener niveau*, d.w.z. op een hoger niveau in de algemene handelingstheorie, waaraan het breuklijnenmodel ontleend is (5). Dit model wil onderzoekbaar maken rond welke maatschappelijke functies belangenconflicten rijzen, en hoe collectief georganiseerde handelingsverbanden ontstaan die deze belangen politiek pogen te verdedigen. Het maakt dus duidelijk via welke collectiviteiten, onderling rivaliserend, individuele belangen, waarden of doelen gearticuleerd worden met de doelverwervende functie van de sociale gemeenschap, het politiek systeem. De breuklijn op het algemener niveau beantwoordt niet de vraag via welk collectief georganiseerd handelingsverband de individuele doelen met de maatschappelijke doelen gearticuleerd worden, doch situeert zich op het niveau van de relatie tussen de *persoonlijkheid* en het *sociaal systeem*, d.w.z. tussen het doelverwervend handelen van het individu en het sociale handelen.

Het verder uitwerken van dit conceptueel uitgangspunt zou ons hier te ver leiden. Daarom kan de hypothese beter iets concreter geformuleerd worden, met een rechtstreekse referentie naar ons studieobject, het FDF. Op de vraag welke de verhouding tussen het individu en de collectiviteit moet zijn, biedt het FDF namelijk een zeer expliciet antwoord : *la liberté*. De hoeksteen van de ideologie van het FDF is het resoluut afwijzen van al te nadrukkelijke normatieve voorschriften die het individueel gedrag kunnen beperken. Deze afwijzing van collectieve reguleringen is manifest in de vraag naar *individuele taalvrijheid*, doch is ook in de andere programmapunten zeer duidelijk (zie verder).

(5) S. LIPSET en S. ROKKAN, *Party systems and voters alignments*, Free Press, New York 1967, p. 6-10.

De verklaringen die werden aangebracht voor het succes van het FDF zijn hiermee consistent, behalve wat de conceptualisering van het verklaringsmodel betreft. Het FDF is niet de uiting van de taalpolitieke dimensie van de communautaire clivage, doch wel is de mobilisatie rond taalvrijheid in de zestiger jaren de meest manifeste illustratie van het bestaan van een breuklijn individu-collectiviteit. Deze wordt ook elders — rond andere politieke thema's — steeds manifester. We kunnen deze hier niet uitvoerig toelichten, doch te vermelden zijn toch : succes van het federalisme, gelegitimeerd als "een kleinschalige uitbouw, dicht bij de mensen" (VU) of als "des unités géographiques (...) plus proches de l'homme" (RW), pleidooien voor directere vormen van democratie (vooral Agalev), het "ontvetten van de staat" (PVV) en niet in het minst het "omdat *mensen* belangrijk zijn" (CVP). Eveneens zeer tekenend in dit verband is het toenemende cliëntelisme, een gepersonaliseerde ruil tussen een dienst voor de individuele bruger en politieke steun, onder de vorm van een voorkeurstem voor de individuele mandataris. Tenslotte kan nog gewezen worden op de wijze waarop het voortbestaan van verzuilde diensten gelegitimeerd wordt. Dit gebeurt steeds minder in termen van levensbeschouwelijke of ideologische betrokkenheid, doch in termen van "vrije keuze" (6).

Een zelfde visie op de globale mens, wier spontaneïteit niet door van buitenaf opgelegde grenzen mag beperkt worden, verschijnt ook duidelijk in het algemene cultuurpatroon :

"In the culture today, antinomianism and anti-institutionalism rule. In the realm of art, on the level of doctrine, no one opposes the idea of experiment, of boundless freedom, of sensibility rather than order, of the imagination completely unconstrained" (7)

Toenemende aandacht voor en nadruk op het individu, en toenemende aandacht voor de relatie individu-collectiviteit, kan als een aspect van het moderniseringsproces gezien worden(8). Het Bel-

(6) J. BILLIET, *Secularisatie en verzuiling in het onderwijs*, U.P. Leuven, 1977.

(7) D. BELL, "Beyond modernism, beyond self", p. 301, in *The winding passage*, Basic Books, New York 1980, p. 275-302.

(8) Zie onder meer P. BERGER "In praise of particularity : the concept of mediating structures", in *Facing up to modernity*, Basic Books, New York, p. 130-141.

gisch politiek systeem wordt, o.m. volgens Almond (9), gekenmerkt door een persistentie van traditionele, dus niet-moderne relatiepatronen, omdat de relaties burger-staat gemedieerd worden door tussenliggende structuren (de zuilen), waarin die relaties particularistisch en affectief zijn, en de posities toegewezen. In hun poging om het succes van het FDF bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1976 te verklaren, gaan Coopman e.a. (10) er precies van uit dat dit zeer specifiek integratiepatroon, dat zij bureaucratisch patronage noemen (een term die uitstekend de vermenging van traditionalisme en modernisme beschrijft), in de zestiger jaren onder toenemende druk komt te staan.

In deze evolutie neemt Brussel, aldus Coopman e.a., een bijzondere plaats in, en dit om een tweetal redenen. Allereerst speelt de grote geografische mobiliteit van de Brusselse bevolking, zowel van en naar de stad als binnen de agglomeratie, een rol. Deze mobiliteit creëert een aanzienlijke groep kiezers die als het ware zijn losgeweekt uit de zuilenstructuur. De traditionele patronen van integratie zijn namelijk sterk gebonden aan de lokale informele relatienetwerken. Brussel kent bij het begin van de zestiger jaren een plotse opstoot van de immigratie. Een deel daarvan is te wijten aan de terugkeer van Belgen uit Congo (11). Voor hen gaat bovenstaand argument zeer zeker op. Dat haast alle stichters van het FDF Waalse immigranten in Brussel zijn, hoeft geen verbazing te wekken.

De tweede reden waarom Brussel een bijzondere positie inneemt, is de beroepenstructuur van het kiezerskorps. De proportie "white-collars", mensen werkzaam in de tertiaire sector, is zeer groot. C.W. Mills heeft heel treffend beschreven hoe groot het belang van individuele statusverwerving is voor deze mensen, hoe zij heel sterk

(9) Het hiervoor gehanteerde analysekader staat beschreven in G. ALMOND en G. POWELL, *Politieke systemen. Een vergelijkende studie* (vooral hoofdstuk 9), Samson, Alphen aan de Rijn 1972.

(10) M. COOPMAN e.a., *Integratie, etnolinguïsmen en politieke verandering : het succes van het FDF in de gemeenteraadsverkiezingen van 1976*, Centrum voor Sociologie, VUB 1977; Zie ook M. ELCHARDUS, "Bureaucratisch patronage en etno-linguïsmen", *Res Publica*, 1978 (20), p. 141-165.

(11) R. MOLS, "La mobilité Bruxelloise", p. 310, *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1965 (34), nr. 2, p. 301-334.

gedreven worden door "status-panic" (12).

Aldus zijn alle elementen aanwezig : een kiezerskorps dat in grote mate is losgeweekt uit de traditionele structuren van sociale en politieke integratie, en waarvan mag verondersteld worden dat het mobiliseerbaar is in reacties tegen beperkingen op individuele statusverwerving. Dit is het kiezerskorps dat het FDF gemaakt heeft. Empirisch onderzoek terzake heeft deze stelling bevestigd (13).

Het taalprobleem is enkel de *catalysator* van de beweging geweest. Taalvrijheid is voor deze kiezers bijzonder relevant, en dit in de eerste plaats als symbool van een algemene vrijheid van handelen. Het is bijna toevallig te noemen dat precies op het moment dat er een vraag groeit naar andere vormen van politieke participatie, de Vlaamse Beweging een hoogtepunt bereikt en maatregelen weet af te dwingen die een concrete bedreiging gaan vormen voor het statusstreven van de Brusselse middenklasse : verplichte tweetaligheid voor alle hogere administratieve functies. De bedreiging wordt ook haast fysiek aangevoeld bij de twee massale Vlaamse marsen op Brussel.

Het FDF krijgt meteen een dubbele ruimte aangeboden. Het kanaliseert de vraag naar een andere vorm van politieke participatie dan deze van de traditionele partijen, en het kan dit doen rond een thema dat in die traditionele partijen (nog) niet expliciet kan gesteld worden. Het succes is bijna bij voorbaat verzekerd voor een "Front (geen "parti") des Francophones".

We hebben elders reeds beschreven (14) hoe het FDF zich in de loop der zeventiger jaren geconsolideerd heeft tot een beweging die, zowel in de breedte als in de diepte, sterk is ingeplant in het Brusselse sociale leven. Het heeft rond zich een zuilstructuur opgericht, die toelaat heel wat diensten aan de burgers te verlenen. Op die manier kan het rekenen op de steun van een omvangrijke groep loyale, doch niet of nauwelijks door de taal- of vrijheidsideologie gemotiveerde kiezers. Vastgesteld werd dat op het eind van de jaren zeventig de ideologische overtuigingen van de FDF-kiezers in het algemeen

(12) C.W. MILLS, *White collar*, Oxford U.P., New York 1971 (1951), voornamelijk hoofdstuk 3.

(13) M. COOPMAN e.a. (1977); K. DESCHOUWER, "Het profiel van de Brusselse FDF-kiezer (1968-1978)", *Taal en Sociale Integratie*, 1982b (6), p. 141-165.

(14) K. DESCHOUWER (1982b).

nauwelijks verschillen van die van de overige Brusselse kiezers (15). Op dit aspect van de partijstructuur zal hier niet meer ingegaan worden. Het mag echter bij de bespreking van ideologie en strategie niet uit het oog verloren worden.

2. De ideologie : "La liberté d'être ..."

Medewerking en participatie van de leden zijn een voorwaarde voor het voortbestaan van organisaties en een belangrijke bron van mobilisatie in conflictsituaties (16). Ook voor een politieke partij is dit geldig. Het "lidmaatschap" mag hier echter niet in zijn strikt formele betekenis opgevat worden (een lidkaart bezitten), maar als een *variabele*, waarbij de mate van inclusie in de partij veranderlijk is. Men kan in mindere of in meerdere mate lid zijn. Sympathisanten, kiezers, formele leden, kaders en mandatarissen kunnen op een continuüm geplaatst worden, gaande van een geringe tot een grote inclusie in de partij.

Het verwerven en behouden van controle over de leden is aldus een belangrijke bekommernis van organisaties. Etzioni onderscheidt, precies op basis van de in dit verband gebruikte controlestructuren, drie types van organisaties : coërcieve, utilitaire en normatieve (17). In het geval van *normatieve* controlestructuren wordt de medewerking van de leden verzekerd door symbolische beloningen. Het lidmaatschap zelf is voor het lid bevredigend. Volgens Etzioni kan een politieke partij als een normatieve organisatie beschouwd worden, wat betekent dat een partij vooral (maar niet uitsluitend) normatieve controlemechanismen hanteert. Wij beschouwen in deze paragraaf enkel die normatieve aspecten.

Er kunnen twee strategieën gevolgd worden om een sterke participatie van de leden te genereren : zich richten naar een welomschreven publiek of streven naar een zo groot mogelijke uitbreiding (18).

(15) K. DESCHOUWER, (1982b); R. VAN MALDEGHEM, "Enkele elementen van het kiesgedrag in Brussel. Een analyse van het FDF-elektoraat", *Taal en Sociale Integratie*, 1981 (3), p. 155-172.

(16) H. ALDRICH, *Organizations and environments*, Prentice-Hall, New Jersey 1979, p. 244.

(17) A. ETZIONI, *A comparative analysis of complex organizations*, Free Press, New York 1975, p. 3-22.

(18) H. ALDRICH (1979), p. 244.

Zowel Thompson als Aldrich (19) menen dat het voor normatieve organisaties aangewezen is de eerste strategie te volgen, daar uitbreiding ten koste gaat van de ideologische zuiverheid :

“In normative organizations, expansion of an organization’s boundaries carries the potential cost of seriously compromising original goals by contaminating the ‘purity’ of the organization’s character” (20)

Kiezen voor uitbreiding betekent voor een normatieve organisatie dus het prijsgeven van de mogelijkheid om de leden precies op die normatieve basis te blijven binden. Andere controlemechanismen, utilitaire of coërcieve, moeten dan aangewend worden.

Deze stellingen, die in principe geldig zijn voor alle normatieve organisaties, zijn met betrekking tot politieke partijen vrij omstandig uitgewerkt. De bevindingen van bijvoorbeeld Otto Kirchheimer (21) kunnen dit illustreren. Kirchheimer beschrijft hoe de politieke partijen in West-Europa evolueren naar zogenaamde “catch-all” partijen. Dit betekent dat ze grotere aandacht besteden aan direct electoraal succes, bij alle bevolkingsgroepen. Hiertoe moet elke strakke ideologische optie uit de weg gegaan worden, en moet vooral de nadruk gelegd worden op de zo breed mogelijke verspreiding van het label van de partij, van de merknaam. De verspreide ideeën moeten door iedereen aanvaard kunnen worden.

Dit opgeven van de “classe gardée” (22) van de partij, het zich niet meer exclusief richten tot een welomschreven sociale groep, maar tot een gehele gemeenschap, heeft zich zeer expliciet bij nagenoeg alle Belgische politieke partijen voorgedaan. De CVP is sinds 1945 een *volkspartij*, open voor alle mensen; de PVV verlaat vanaf 1961 het anti-klerikalisme en stelt zich open voor gelovigen; de BSP en later de SP lanceren oproepen tot ontzuiling en progressieve frontvorming. Partijen die zich uitdrukkelijk tot een hele gemeen-

(19) J. THOMPSON, “Organizational management of conflict”, *Administrative Science Quarterly*, 1960 (4), p. 389-409; H. ALDRICH “Organizational boundaries and inter-organizational conflict”, *Human Relations*, 1971 (24), p. 279-293.

(20) H. ALDRICH (1979), p. 246.

(21) O. KIRCHHEIMER, “The transformation of the Western European party systems”, in J. LAPALOMBARA en M. WEINER, *Political parties and political development*, Princeton U.P., 1966, p. 177-200.

(22) O. KIRCHHEIMER (1966), p. 190.

schap richten, zoals bijvoorbeeld de *Volksunie*, kunnen rekenen op succes.

Het FDF, opgericht rond één beperkt programmapunt, maakt eveneens, op zeer korte tijd, de evolutie naar een catch-all partij door. Deze evolutie kan in de jaren zeventig gesitueerd worden, in de periode van consolidatie van de partij. Wij zullen hier kort de verbreding van de ideologie van het FDF beschrijven (dus het zich richten tot een zo breed mogelijk publiek), om dan aandacht te besteden aan de ideologie sinds 1980, waar blijkbaar een stap in de omgekeerde richting werd gezet. Het aanwenden van andere controlemechanismen, utilitaire (materiële beloningen) en/of coërcieve (dwang), als gevolg van de minder strakke ideologie, wordt hier, zoals gezegd, niet in beschouwing genomen (23).

Taalvrijheid is het centrale en zelfs enige programmapunt van het FDF in 1964. Dit wordt snel op een veel algemenere manier geïdentificeerd, ten einde ook kiezers te kunnen werven uit bevolkingslagen die niet of nauwelijks met het taalprobleem geconfronteerd worden, of er de directe relevantie niet van inzien. De taalvrijheid wordt geïdentificeerd, zoals we eerder reeds konden aangeven, vanuit een algemenere vrijheid. Het FDF kiest de kant van de burger in zijn verzet tegen de strakke overheidsreglementeringen :

“Se battre, cela veut dire affirmer sa personnalité propre, ancrer la population dans le terreau régional, exiger le respect des libertés du citoyen, de toutes les libertés et d’abord, de parler la langue de son choix” (24).

Het is vanuit diezelfde visie dat het FDF zich in 1970 tot het federalisme bekent. De betekenis van het federalisme voor het FDF moet hier zeer duidelijk gesteld worden : het is een *middel*, een strategische optie op korte termijn. De bedoeling is de controle van de (Vlaamse) staat op de Brusselse burger te beperken. De alliantie die in 1968 met het Rassemblement Wallon aangegaan wordt, moet in die zin bekeken worden. Debognie stelt expliciet : “... il fallait, pour des raisons d’élémentaires stratégies, réunir en un groupe cohérent les forces qui, à Bruxelles et en Wallonie, entendent s’opposer

(23) Het is op die controlemechanismen dat M. Olson, in zijn theorie over collectieve actie, grote nadruk legt : M. OLSON, *The logic of collective action*, Schocken Books, New York 1968.

(24) *On a la ville qu'on mérite*, FDF 1976, p. 7.

aux excès de l'impérialisme flamand" (25).

De relatie FDF-RW is nooit erg harmonieus geweest, onder meer omwille van de fundamenteel andere visie op het federalisme bij het RW. Net als voor de VU is het federalisme voor het RW geen strategische optie op korte termijn, maar een primaire doelstelling. Het gaat om Vlaanderen, om Wallonië, om het verdedigen van *gemeenschappen*. Bij het FDF gaat het om de verdediging van *individuele burgers* en van hun individuele belangen in of zelfs tegen de gemeenschap.

Wanneer eerst het RW en nadien het FDF afzonderlijk tot regeringen toetreden, kan nauwelijks nog van een FDF-RW-kartel gesproken worden. Nadat het FDF in 1980 de regering Martens I moet verlaten, gaat het evenwel opnieuw toenadering zoeken tot het RW, dat intussen tot minimale proporties is herleid en een nog veel minder liberale koers dan voorheen wil varen. Deze nieuwe toenadering tot het RW wordt sterk gestimuleerd door Lucien Outers, door André Lagasse en vooral door François Martou. Zij lanceren een doctrine die zij als "Wallobrux" omschrijven. De idee van een Waals-Brusselse toenadering is uiteraard niet nieuw, doch het heractiveren van de idee heeft voor het FDF belangrijke en — achteraf bekeken — weinig gunstige gevolgen. De keuze voor een explicieter federalistische koers is voor het FDF ongetwijfeld een verkeerde keuze geweest.

Om dit te illustreren, moet gewezen worden op de algemene politieke situatie, die sinds 1980 grondig gewijzigd is. De staats-hervorming van 1980 heeft beslist de communautaire problemen niet opgelost. Wel bevinden deze problemen zich sindsdien niet meer permanent op het voorplan van het politiek gebeuren. Een tweede wijziging, die niet minder belangrijk is, betreft de Brusselse liberalen. Alle Brusselse afdelingen van de traditionele partijen hebben te lijden gehad onder het electoraal geweld van het FDF. De liberale partij is echter letterlijk versplinterd geweest. Sinds 1979 zijn de franstalige liberalen, onder impuls van de ex-RW-minister Jean Gol, opnieuw in één partij, de PRL, verenigd. Reeds ter gelegenheid van de Europese verkiezingen in juni 1979 doet de PRL het in Brussel bijzonder goed.

Het FDF blijft de strijd voor de taalvrijheid hoog in het vaandel

(25) P. DEBOGNIE, *FDF. Quinze ans de combat pour la défense de Bruxelles*, FDF 1979 (gestencild), p. 8.

schrijven, ondanks de duidelijk afgenomen relevantie ervan in Brussel. De relevantie van de verdediging van de individuele vrijheid als dusdanig neemt evenwel niet af, doch wordt in andere symbolen geconcretiseerd, symbolen die nu verband houden met de opnieuw dominerende sociaal-economische problematiek : de strijd tegen te hoge belastingen, opgelegd door een bemoeizieke staat. De partij RAD/UDRT heeft dit symbool met beide handen aangegrepen, doch laat na de partij-ideologie enigszins te verbreden. Deze bredere ideologie is er wel bij de PRL, die voor het RAD/UDRT én voor het FDF een gevaarlijke concurrent geworden is.

Dat het vasthouden aan de taalpolitieke ideologie en de nadrukkelijker federalistische oriëntatie vooral bij de liberalen in de partij grote wrevel opwekt, is weinig verwonderlijk. Vooral de alliantie met het als collectivistisch beschouwde RW wordt de partijtopy niet in dank afgenomen. Havelange vertolkt dit ongenoegen in zijn reeds vermelde "Note de réflexions". Hij vraagt aandacht voor de echte problemen van de Brusselaar, voor wie het FDF enkel, aldus Havelange, de "liberté du père de famille" heeft afgedwongen. Problemen in de Voerstreek of in Komen interesseren volgens hem de Brusselaar absoluut niet. De "echte" problemen zijn voor Havelange ook niet meer de taalproblemen : "L'état d'esprit des Bruxellois à l'égard du bilinguisme — pourquoi se le cacher — a évolué sous la pression des nécessités" (26).

De opmerkingen van Havelange worden afgewezen, net als die van Roger Nols, die eveneens andere "echte" problemen voor de Brusselaar ontwaard heeft. Ontgoocheld verlaat Havelange het FDF, en sluit aan bij de PRL. Andere liberaal geïnspireerde mandatarissen, o.m. Lucienne Mathieu-Mohin, volgen zijn voorbeeld. Het Ukkelse gemeenteraadslid Jaspar wordt lid van het UDRT. Dat met hen ook een groot deel van de kiezers zich tot PRL of UDRT bekeren, lijdt geen twijfel. Dit is een zeer significant verlies, daar vermoed kan worden dat het hier om de meest "overtuigde" kiezers gaat, die het FDF kozen omwille van de nu blijkbaar verlaten vrijheidsideologie.

De keuze is echter niet gemakkelijk voor het FDF. Vooral aandacht besteden aan de problemen die na 1980 goed in de Brusselse electorale markt liggen (belastingen, vreemdelingen, ...), betekent het uitdrukkelijk opgeven van het Brussels randgebied als actieterrein. Daar ligt het probleem van de individuele taalvrijheid nog veel

(26) P. HAVELANGE, *Note de réflexions*, interne FDF-nota, 1980.

gevoeliger. Het FDF is er echter minder hecht ingeplant, zodat de keuze voor een zeker terugplooiën op Brussel voor de hand ligt. We komen hier verder, bij de bespreking van de structuren van de partij, nog uitvoerig op terug.

Een ander aspect van de partij-ideologie moet eerst nog behandeld worden : het intern pluralisme. Opnieuw is 1980 een cruciaal keerpunt. Het is duidelijk dat bij het ontstaan van de partij politici met een liberale, socialistische en christen-democratische achtergrond mekaar eensgezind konden vinden rond de idee van een grotere individuele vrijheid. De partij dreef op de wil tot consensus die bij de oprichters zeer groot was. Andere problemen dan taalvrijheid kwamen nauwelijks aan bod. Programma's en standpunten rond ethische of sociaal-economische problemen getuigen van een zeer "prudent leadership". Ze zijn van een vaagheid die niemand, ook niet bij de kiezers, kan afschrikken. Het volhouden van die consensus is grotendeels een zaak van informele relaties tussen de partijleiders, buiten de formele partijstructuren om. De olie die het partijmechanisme vlot doet lopen, is de "groupe de la Flambée", die bestaat uit alle belangrijke leiders van de partij en die wekelijks vergadert in het restaurant "La Flambée". Het behouden van het intern pluralisme en van de consensus rond de grote lijnen van het partijbeleid is de grootste bekommernis van die groep (27).

Het pluralisme komt ook tot uiting in de zorgvuldige dosering van de diverse stromingen op de kandidatenlijsten bij verkiezingen, lijsten die nooit op basis van rechtstreekse polls worden samengesteld. Dat ook de kiezer oorspronkelijk weinig belang hecht aan de politiek-ideologische "afkomst" van de kandidaten, blijkt uit het zeer groot aantal lijststemmen die op het FDF worden uitgebracht. In 1974 is het gemiddeld aantal lijststemmen voor alle partijen 50%, terwijl het FDF 61,5% lijststemmen krijgt. In 1981 is dat algemeen gemiddelde nauwelijks gewijzigd, doch het FDF krijgt dan nog slechts 50,8% lijststemmen. Koploper bij de naamstemmen, na lijsttrekker Antoinette Spaak, is Roger Nols.

Het reeds beschreven ongenoegen van de liberalen in het FDF over de gevolgde politieke lijn na 1980, is uiteraard niet bevorderlijk voor het behoud van het intern pluralisme. Vooral de liberalen gaan zich zeer sterk als dusdanig affirmeren, iets wat de vorige jaren on-

(27) P. LEFEVRE, "Le FDF : seize ans d'expérience pluraliste", *Res Publica*, 1980 (22), p. 385-399.

denkbaar was. Tijdens het congres van 6 juni 1980 dient, in opvolging van Clerfayt, een nieuwe secretaris-generaal van het FDF verkozen te worden. Staande op een stoel improviseert Roger Nols een toespraak ten gunste van de "liberale" kandidaat Artiges. Uiteindelijk wordt Désir, een gematigd "socialist", verkozen. Op dat zelfde congres is eerder ook reeds een resolutie aanvaard die een nauwere samenwerking met het RW vooropstelt.

Het stemmenverlies, en dus het kleinere aantal te begeven politieke mandaten, kan de interne tegenstellingen slechts doen oplossen. Tenslotte is er dan nog de verplichting om duidelijker standpunten in te nemen rond de sociaal-economische problemen, die de verschillende strekkingen binnen het FDF lijnrecht tegenover mekaar plaatst.

Het FDF heeft dus, door de oorspronkelijke taalpolitieke ideologie te verbreden, en door kiezers ook met andere dan normatieve controlemechanismen te recruter en te behouden, een machtspositie in Brussel weten uit te bouwen. Het falen van de strategie van regeringsparticipatie en het op de politieke voorgrond treden van de sociaal-economische problematiek, ten nadele van de communautaire, bezorgen het FDF grote problemen. De ideologische keuzes worden moeilijk. Enerzijds wordt gestreefd naar continuïteit, door rond de taalproblematiek, vooral relevant in de periferie, te blijven ageren. Anderzijds worden ook contradicties ingebouwd, door de aandacht meer op Brussel te vestigen en door een explicieter federalistische koers te varen. Gevolg van deze contradicties is vooral de dissidentie van liberale mandatarissen en kiezers, ten voordele van de PRL.

3. Strategie en structuur : eenheid en differentiatie

Ageren in een heterogene omgeving is voor elke organisatie een moeilijke zaak. De vraag of de organisatie die heterogeniteit wil aanvaarden of, integendeel, zich tot één homogeen deel van die omgeving wil richten, en aldus een betere controle op de grenzen behoudt, hebben we net besproken voor de normatieve controle op de leden van het FDF. De keuze voor één van beide strategieën heeft echter ook gevolgen voor de structuur van de organisatie. Dit aspect, de relatie tussen strategie, structuur en electoraal succes, wensen we hier te bespreken.

We zullen zeer weinig aandacht besteden aan de formele structuren van het FDF, zoals die uit de statuten van de partij kunnen afgeleid worden. Ook zullen we in deze context niet ingaan op wat als de "externe structuren" van de partij kan beschouwd worden. Dit zijn delen van de partij of nauw aan de partij verbonden organisaties, gericht op welbepaalde bevolkingsgroepen (Jeunes FDF, Femmes FDF, Amicale des Aînés Francophones, ...) of gericht op welbepaalde, niet louter politieke activiteiten (Communauté de Langue Française, Mutuelle Neutre Francophone, Harmonie FDF, Cercle de Bridge FDF, ...). Het uitgangspunt zal de geografische structurering van het FDF zijn. De andere aspecten kunnen evenwel vanuit het zelfde theoretisch referentiekader bestudeerd worden.

Met betrekking tot de geografische structuur, kan dit referentiekader iets concreter voorgesteld worden. Een eerste strategie om succesvol actie te voeren in een heterogeen gebied is, voor elk homogeen segment van dat gebied een specifieke deelstructuur op te zetten, om met een zekere autonomie in dat deelgebied te ageren. Deze differentiatie garandeert lokaal succes, doch kan moeilijkheden opleveren voor de eenheid, voor de integratie van de partij, indien de verschillen tussen de afdelingen te groot worden. De andere strategie vermijdt dit probleem van integratie, door het domein te beperken: delen van de omgeving die een al te afwijkende benadering vereisen, worden afgestoten (28). Voor een politieke partij ligt de tweede strategie, beperking van het domein, minder voor de hand, tenzij het gekozen deelgebied duurzaam succes kan garanderen (29), of indien de integratie onmogelijk wordt door een te gedifferentieerd optreden.

Op het niveau van de nationale politiek heeft het FDF voor deze tweede strategie geopteerd. De aandacht gaat, vooral sinds de staats-hervorming van 1980, in de eerste plaats naar de Brusselse agglomeratie. De periferie wordt als actieterrein grotendeels verlaten, vooral omdat de staats-hervorming de Brusselse rand zo goed als definitief in de Vlaamse deelstaat vastlegt. Het zich blijven oriënteren op

(28) Zie onder meer J. THOMPSON, *Organizations in action*, McGraw Hill, New York 1967, p. 25 e.v.; P. LAWRENCE en J. LORSCH, *Organization and environment*, Harvard U.P., Cambridge Mass. 1967.

(29) Het is niet onmogelijk de staats-hervorming als een dergelijke beperking te interpreteren. Zie hiervoor bijvoorbeeld J. BILLIET, "Cultuurautonomie: institutionalisering van culturele identiteiten?", *Tijdschrift voor Sociologie*, 1981 (2), p. 15-62.

Brussel én de rand bracht, zoals we eerder reeds vaststelden, de eenheid van de partij in het gedrang. Uit Brussel en uit de periferie worden zeer verschillende vragen naar het FDF gericht.

De keuze voor een beperking tot Brussel is een logische keuze voor dat deel van het domein waarin het FDF het sterkst staat. De inplanting van de partij is er veel beter dan in de periferie. Bovendien controleert het FDF nog steeds het bestuursniveau van de Brusselse agglomeratie, wat de partij actiemiddelen verschaft (bijvoorbeeld via de Commission de la Culture Française) in die gemeenten waar zij geen deel uitmaakt van het schepencollege. Dit extra steunpunt op het niveau van de agglomeratie kan trouwens niet in de randgemeenten gebruikt worden. Het FDF heeft tevergeefs geprobeerd de diensten die het via de agglomeratie aan de Brusselaars kan verlenen, ook aan de inwoners van de randgemeenten te verlenen. Het bekendste voorbeeld hiervan is wel de ophaling van huisvuil.

De "repli sur Bruxelles" kan aan de hand van verschillende indicatoren vastgesteld worden. Allereerst is er de verkiezing in 1980 van de nieuwe secretaris-generaal Désir. Hij volgt Clerfayt op, gemeenteraadslid in Rode. Hiermee is noch de voorzitter, noch één van de drie ondervoorzitters (politiek-ideologisch gedoseerd !), noch de secretaris-generaal van het FDF een vertegenwoordiger van de periferie. Het randgebied is uit de partijtop verdwenen.

De parlamentsverkiezingen van 1981 zijn een tweede indicator. In de programmabrochure voor die verkiezingen wordt één halve bladzijde (de brochure telt er negentig) gewijd aan de periferie. De samenstelling van de lijst is nog opvallender. Senator Mathieu-Mohin, gemeenteraadslid in Vilvoorde, bekleedde in 1978 de vierde plaats op de senaatslijst, en totaliseerde 7590 voorkeurstemmen. In 1981 belandt zij op de laatste plaats, en wordt aldus niet meer verkozen, niettegenstaande haar 6260 voorkeurstemmen (slechts Lagasse en Désir doen beter). Mathieu-Mohin keert in maart 1982 het FDF de rug toe, en stapt naar de PRL.

In 1981 wordt, door het spel van de provinciale apparentering, de in Tervuren wonende Tournis verkozen. De eed als senator zal hij nooit afleggen, want hij moet meteen de plaats ruimen voor zijn opvolger, Jules Peetermans, de privé-secretaris van Roger Nols. Dat precies Roger Nols dit geschenk krijgt aangeboden, is niet toevallig. Het terugplooiën op Brussel is een strategie die slechts kan slagen indien het FDF daar genoeg stemmen blijft halen. Daarbij is Roger Nols, burgemeester van de op één na grootste Brusselse gemeente en in 1981 goed voor ruim 14.800 naamstemmen, bijzonder nuttig.

Tenslotte kan ook herinnerd worden aan de verkiezing van een nieuwe partijvoorzitter, begin 1983, als opvolger van Antoinette Spaak. Aanvankelijk zijn er zes kandidaten. Moureaux en Brasseur trekken zich haast onmiddellijk terug, en even later ook de "liberale" kanddaat Risopoulos. Net voor de stemming laat ook Defosset het afweten. Slechts één kandidaat neemt het dan op tegen Outers. Het is Messemaekers, gemeenteraadslid in Vilvoorde. Hij haalt slechts een kwart van de stemmen.

Het FDF heeft echter verkeerd gegokt. Het vertrek van Roger Nols betekent een enorm verlies voor het FDF te Brussel. De partij heeft hem trouwens nooit zelf willen uitsluiten. Enkel op Brussel blijven rekenen, is nu zonder Nols geen haalbare kaart meer. Plots groeit dan ook opnieuw de aandacht voor het randgebied. Drie Brusselse FDF-burgemeesters willen in Overijse franstalige kleuterklassen oprichten, en op het buitengewoon congres van 8 december 1983 wordt de hoofdrol weer vertolkt door Clerfayt. In het partijblad FDF-Contact wordt opnieuw opvallend veel aandacht besteed aan het wel en wee van de FDF-afdelingen in de randgemeenten.

Door noodgedwongen opnieuw het actieterrein te moeten veruimen, neemt het FDF het niet geringe risico nauwelijks nog als een coherent geheel te kunnen optreden. Het leven met verregaande interne tegenstellingen en met vermoedelijk nog meer dissidenties, lijkt de prijs te zullen worden voor het behoud van een redelijke overlevingskans in de nationale politiek.

Bovenstaand verhaal over de beperking tot Brussel gaat enkel op voor de nationale, en niet voor de gemeentelijke politiek. Het nationale en het gemeentelijke niveau zijn twee verschillende delen van het actieterrein van het FDF. In elk deelgebied voert de partij een verschillende politiek. De redenering over de strategische keuze tussen uitbreiding en differentiatie enerzijds en domeinbeperking en eenheid anderzijds, kan dus twee maal gevolgd worden. Een eerste keuze voor het behoud van het volledig domein, door een gedifferentieerd optreden, waardoor dus het integratieprobleem gesteld wordt, is de scheiding tussen de nationale en de gemeentelijke politieke actie. Vervolgens moet op elk van die deelgebieden opnieuw een gelijkaardige keuze gemaakt worden. Nationaal werd eerst voor beperking en nadien weer voor uitbreiding geopteerd. De keuze van het FDF op het gemeentelijk niveau moet nu onderzocht worden.

Dat het FDF de twee niveaus gescheiden houdt, kan reeds blijken uit de naam die de partij aanneemt. In het randgebied werd

nooit als FDF opgekomen, doch als "Liberté et Démocratie", "Région Bruxelloise", "Rassemblement Francophone" of gewoon "Liste du Bourgmestre". In 1982 zijn er ook reeds twee Brusselse lijsten, N.O.L.S. (30) in Schaarbeek en "Liste du Bourgmestre" (Piccart) in Molenbeek, die een andere naam aannemen. Het zijn niet toevallig twee lijsten die zich vrij ver van het "modale" FDF situeren.

Niet alleen de naam van de partij verschilt, ook de thema's en de programma's luiden anders. De taalproblemen zijn, behalve in de gemeenten van de periferie die niet door het FDF bestuurd worden, grotendeels naar de achtergrond verwezen. In elke gemeente benadrukt het FDF de thema's die daar goed in de markt liggen. Meteen is ook duidelijk dat op het gemeentelijk niveau het FDF een andere strategie volgt : verregaande differentiatie naar elk gebied, naar elke gemeente toe. Het behoud van de coherentie van de partij als geheel, en het verschil tussen de Brusselse gemeenten en de randgemeenten zijn op dat niveau veel minder belangrijke problemen. De differentiatie gaat dan ook bijzonder ver. De partij toereert elk standpunt, ook al staat het lijnrecht tegenover het algemene partijstandpunt.

We kunnen hier niet de houding van het FDF in alle gemeenten bespreken. De grote differentiatie kan echter wel geïllustreerd worden door de meest extreme verschillen in de verf te zetten. Vooraf kan er nog op gewezen worden dat, terwijl het FDF bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1976 nog een programmabrochure van ruim zestig bladzijden verspreidde, met een gedetailleerde voorstelling van de FDF-visie op onderwijs, cultuur, urbanisatie, sociale politiek, vreemdelingenbeleid e.d., het overkoepelend programma in 1982 vervat is in een brochure van amper achttien bladzijden. Daarvan hebben er slechts twaalf betrekking op de gemeentelijke politiek. De opties in dat verband zijn vager dan ooit. De uitwerking wordt overgelaten aan de lokale afdelingen.

Een eerste voorbeeld van een gemeentelijk FDF-programma is Oudergem. Uittredend burgemeester Outers pakt uit met de vele verwezenlijkingen van het vorig bestuur en met de zeer gunstige toestand van de gemeentelijke financiën : een boni van ruim zestig miljoen op de rekeningen van 1981, en dit zonder belastingsverho-

(30) Niet toevallig heet de lijst *Nouvelles Orientations des Libertés Schaarbeekoises*.

ging. Uiteraard is een en ander ook te danken aan de hoge proportie vrije beroepen en kaders in Oudergem, wat een hoge opbrengst uit de personenbelasting garandeert. Over de taalproblemen staat in het verkiezingsprogramma *geen woord*.

Het FDF in Oudergem gaat ook prat op de grote veiligheid in de gemeente. In een van de verkiezingsfolders wordt een kaartje uit Le Soir overgenomen, waarop de proportie misdaden per vierkante kilometer in Brussel is ingekleurd. Oudergem is daarop een witte vlek. Dat gemeenten als Vorst, Etterbeek, Schaarbeek, St.-Lambrechts-Woluwe en Watermaal-Bosvoorde, alle met FDF-bestuur, hierop bijzonder slecht scoren, is voor het Oudergemse FDF blijkbaar geen bezwaar.

Schaarbeek daarentegen kan niet op de gemeentekas wijzen om het voorbije beleid als geslaagd te beschouwen. De inkomsten uit de personenbelasting zijn er trouwens bijzonder laag, vanwege de hoge proportie bejaarden en vreemdelingen in de gemeente. Precies die vreemdelingen vormen het doelwit van Roger Nols, die zich zeer bewust is van de aanhang die hij hiermee verwerft bij de (stemgerechtigde) Schaarbeekse bevolking. Het standpunt dat Nols inneemt, en met hem ook bijvoorbeeld Lismonde in Vorst ("Lettre ouverte à la canaille"), is flagrant in tegenstrijd met het officiële FDF-standpunt terzake. Noch Lismonde noch Nols worden hiervoor terechtgewezen. Het uitsluiten van Nols is een beslissing die het FDF onmogelijk zelf kan nemen. Er wordt, in februari 1983, slechts vastgesteld dat Nols zich "in de marge van de partij" geplaatst heeft. Pas in april 1983 verlaat hij zelf het FDF.

Molenbeek is ook een interessant voorbeeld. Deze socialistische burcht, met vrij veel autochtonen die hecht geïntegreerd zijn in de socialistische zuil, werd jarenlang met ijzeren hand bestuurd door Edmond Machtens. Voor het FDF was dit een niet te veroveren gemeente. Noch ideologisch noch via dienstbetoon konden de Molenbeekse kiezers uit de socialistische zuil worden losgeweekt. Het is tenslotte grotendeels de PS van Molenbeek zelf die, aangevoerd door Machtens' opvolger Piccart, naar het FDF overstapt, niet zozeer omwille van het FDF, maar tégen de PS. De hele operatie verloopt in onvervalste dorpspolitieke stijl, met overlopers van de ene partij naar de andere, met lastercampagnes en met handgemeen tussen mandatarissen. De verkiezingen van 1982 zijn een onverhoopt succes voor Piccart, en dus voor zijn partij. Zijn lijst heet echter niet FDF, maar "Liste du Bourgmestre".

Tenslotte moet ook de houding van het FDF in Brussel-stad vermeld worden. Niettegenstaande een slechte score bij de verkiezingen in 1982, treedt het FDF toe tot de bestuurscoalitie die in de toekomst Paul van den Boeynants de burgemeesterszetel moet bezorgen. Dit akkoord betekent dat het FDF de man die zij in het verleden het meest en het hardst hebben aangevallen (vanwege zijn betrokkenheid in de teloorgang van de Noordwijk (31) en vanwege zijn hardnekkig vasthouden aan tweetalige lijsten), nu toelaten burgemeester van de hoofdstad te worden. Intussen kan het FDF wel voor het eerst de hoofdstad mee besturen.

De haast absolute autonomie van de gemeentelijke afdelingen van het FDF is de belangrijkste verklaring voor het behoorlijk standhouden van de partij bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1982, en voor het omzetten van de verkregen stemmen in bestuursmandaten. Niets belet dat dit succes in de toekomst wordt herhaald, en dat het FDF nog een tijdje de Brusselse gemeenten en de gemeenten van het Brussels randgebied blijft besturen. De PS toont ons overduidelijk aan dat een verloren positie wat het stemmenaantal betreft — in 1961 totaliseert de BSP-PSB nog 41,6% van de stemmen in Brussel — niet meteen een verdwijning van de partij tot gevolg moet hebben. Slechts een partij die ten allen prijze in elke gemeente hetzelfde imago en hetzelfde programma wil blijven voorleggen, loopt het risico overal uit de boot te vallen.

Op gemeentelijk vlak zijn de resultaten van het FDF niet echt rooskleurig te noemen, maar ze zijn ook niet van die aard om een spoedige verdwijning van de partij in het vooruitzicht te stellen. Dit houdt echter wel in dat het haast onmogelijk wordt om als één samenhangende partij naar buiten te treden. Het beeld van het FDF moet, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de PS, uitsluitend in Brussel en omgeving gemaakt worden. Vermits de partij in haar nationaal politiek optreden volkomen op de dool is, en zij door de gedifferentieerde gemeentelijke actie de eenheid onmogelijk kan herstellen, wijst alles erop dat het FDF slechts één mogelijkheid heeft om te overleven. Die mogelijkheid bestaat in het volledig en definitief van mekaar scheiden van het gemeentelijke en het nationale niveau, door het domein te beperken tot dat deelgebied waarin de partij het sterkste is en waar nog succes kan verwacht worden : de gemeenten.

(31) Het boek "VDB et ses amis", handelend over die Noordwijk, is van de hand van Paul Debognie, directeur van het FDF.

In de nationale politiek is er voor het FDF geen toekomst meer. Het integratieprobleem is op dat niveau te groot, en het verschil met de gemeentelijke actie kan het probleem voor de partij als geheel slechts nog groter maken.

ALGEMENE CONCLUSIES

We hebben in de geschiedenis van het FDF drie perioden onderscheiden. De zestiger jaren zijn de periode waarin het FDF een plots succes boekt. Het profileert zich rond een conflictlijn, op een algemener niveau dan de andere drie : de verhouding tussen de persoonlijkheid en de collectiviteit. Het FDF kiest daarin de kant van de burger in zijn verzet tegen strakke normatieve reguleringen in het algemeen en tegen de taalwetgeving in het bijzonder.

De consolidatie in de zeventiger jaren gaat gepaard met een verbreding van de taalpolitieke ideologie tot een algemenere vrijheidsideologie, en met de uitbouw van een zuilnetwerk, waarlangs kiezers ook op niet-ideologische basis aan het FDF gebonden worden. De aldus opgebouwde machtspositie in Brussel brengt het FDF in 1977 in de nationale regering.

Het absolute falen van de strategie van regeringsdeelname levert de partij sinds 1980 — de derde periode — grote moeilijkheden op. De pogingen om de continuïteit van het FDF te handhaven, leiden tot haast onoverkomelijke contradicties. De verplichting om zich op sociaal-economisch gebied scherper te profileren, zet het interne pluralisme onder druk. Het activeren van de banden met het RW en het aannemen van een expliciete federalistische ideologie, jaagt de liberaal georiënteerde mandatarissen en kiezers naar de hernieuwde PRL.

Dit wegzuigen van mandatarissen en stemmen uit het FDF naar de PRL is een belangrijk fenomeen. Het wijst erop dat het FDF zijn originele aantrekkingskracht verloren is : de mobilisering van de reactie op de onaangepastheid van het systeem van politieke integratie (32). Die rol is overgenomen door de liberalen, die nog steeds de burger een maximale vrijheid willen geven en hem willen vrijwaren van al te strakke opgelegde reguleringen. Het symbool daarvan is evenwel geactualiseerd. Het is geen verzet meer tegen de taalwet-

(32) M. ELCHARDUS (1978), p. 164.

geving, maar tegen te hoge belastingen, opgelegd door een staat die als bedreigend ervaren wordt.

De nationale politieke actie wordt, in een streven naar meer coherentie, tot Brussel beperkt. Die keuze wordt echter zwaar gehypothecerd door het vertrek van Nols, zodat opnieuw de periferie als doelgroep weerhouden wordt. Brussel én de rand is als domein echter te heterogeen. De onmogelijkheid om aldus de eenheid van de partij te bewaren, laat vermoeden dat het FDF zijn acties zal beperken tot het gemeentelijk niveau. Daar is nog enig succes te verwachten, door in elke gemeente een op de lokale situatie gerichte politiek te voeren. Deze ene mogelijkheid om de continuïteit te verzekeren, houdt evenzeer een contradictie in. Het beleid in de verschillende gemeenten verschilt onderling zo sterk, dat nauwelijks nog van één partij kan gesproken worden. Het FDF-succes, indien dat er nog komt, zal in toenemende mate onder een andere naam geoogst worden.

BIJLAGE 1 :

DE UITSLAGEN VAN HET FDF BIJ DE GEMEENTERAADSVER-
KIEZINGEN IN BRUSSEL, IN PERCENTAGES VAN DE GELDIGE
STEMMEN

	1970	1976	1982
Anderlecht	11.9	18.1	13.9
Oudergem	35.1	42.2	43.5
Berchem	23.8	29.3	25.6
Brussel	25.1	27.3	16.8
Etterbeek	38.0	55.7	46.2
Evere	18.8	22.8	16.5
Vorst	32.0	40.2	34.9
Ganshoren	30.6	22.2	16.4
Elsene	28.4	29.5	24.0
Jette	24.8	27.3	16.5
Koekelberg	24.0	25.3	31.2
Molenbeek	15.0	22.7	33.4
St.-Gillis	24.4	30.5	19.5
St.-Joost	20.4	30.8	17.6
Schaarbeek	33.3	51.7	51.5
Ukkel	33.9	34.7	19.6
Watermaal-Bosvoorde	38.2	39.8	34.2
St.-Lambrechts Woluwe	39.4	42.5	45.5
St.-Pieters-Woluwe	36.0	48.2	37.0
Totaal Brussel	27.9 (n=611569)	33.7 (n=599302)	28.2 (n=521171)

(Bron : Ministerie van Binnenlandse Zaken)

THE PEARL HARBOUR SYNDROME :
THE STATUS OF BRUSSELS AND
REGIONALIZATION IN BELGIUM

by

Maureen COVELL, Professor at the
Department of Political Science, Simon Fraser University
Burnaby, British Columbia, Canada.

*Reporter : Will it be possible to reopen the question
of Brussels' boundaries ?*

Martens :

Reporter : Can you tell us how to spell that ?

Martens :

Le Soir, September 12, 1980

Prime Minister Martens' remark concisely, if not elegantly, captures the reaction of Belgian politicians to the experiences they have undergone in their attempts to reach agreement on the future of the nation's capital. (1) "The problem of Brussels", variously defined depending on the group and time period involved, has been a perennial issue in post-war Belgian politics and played a crucial role in the series of negotiations that occurred between the passage of the constitutional framework for regionalization in 1970 and the "completion" of the revision in 1980. The Brussels problem, as it

(1) This paper is based on a continuing research project on regionalization in Belgium. The research has involved several trips to Belgium since 1977, funded by the President's Research Fund, Simon Fraser University; the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada for Collaborative Scholarly Research; and an SSHRCC Leave Fellowship and Research Grant.

manifested itself in these negotiations, has several curious characteristics. The first, and most obvious, is the fact that in spite of years of intense discussion and the publication of numerous "plans for Brussels", no-one has been able to come up with a vision of the city's future that is acceptable to all the groups whose consent is necessary to put any such project into operation. Even the laws and revisions of 1980 do not include a plan for the Brussels region. A second characteristic is the catalytic role that the question of Brussels' future played in the regionalization negotiations. Although the negotiations usually took the form of a Francophone-Flemish debate, in reality each community's negotiators were divided along several lines, including party adherence, opinion on the desirability of regionalization, and so forth. Opinions on the type of compromise that could and should be made on the Brussels question also differed, but the public introduction of the issue had the effect of freezing the negotiators into two community blocs, solid on the outside whatever the internal misgivings may have been. Moreover, the level of hostility aroused by the issue was usually sufficient to bring an end to debate on the other aspects of constitutional revision. The reason that the 1980 regionalization does not include institutions for Brussels is because its negotiators had come to the conclusion that the only way to achieve regionalization for Flanders and Wallonia was to abandon the attempt to resolve the problem of Brussels' future. Succeeding governments have also carefully avoided the question.

Why does the Brussels issue have these two characteristics of unresolvability and catalytic power? It will be argued here that the reasons lie in the structure of the situation created by the opposing interest of those involved in determining the future of the capital and in the dynamics of the revision process, both as a general phenomenon and as experienced in the Belgian political system. First, however, a caveat must be entered. Although the problem of Brussels has been one of the most dramatic issues in post-war Belgian politics, treating it in isolation does over-emphasize its uniqueness and centrality. This is true of any political issue in any system, but it is particularly true in Belgium, where the resolution of political conflicts typically takes the form of cross-issue package deals containing a mixture of concessions. The question of Brussels' future has been unusually resistant to this type of solution, but not invincibly so. Another danger is created by the catalytic nature of

the Brussels question. Because introduction of the topic could be counted on to end a set of negotiations, the issue was often raised for purpose other than settlement by people opposed to regionalization itself, by people who were dissatisfied with the bargains they were getting in other areas, or simply because negotiations were going nowhere and Brussels was an obvious and easily explainable cause for breaking them off. In other words, not every "failure" to resolve the issue was the result of a serious attempt to do so. This paper will examine two undeniably serious attempts to reach agreement on Brussels' future, the Egmont Pact and the three-stage regionalization agreement of the first Martens government.

THE PROBLEM

The first characteristic of negotiations over Brussels' future, and one of the roots of the difficulty is that they do not involve disputes over opposing solutions to a single problem. The differences of opinion begin even earlier, in a disagreement over exactly what the problem is in the first place.

From the Flemish point of view, the question of Brussels cannot be dissociated from the overall goals of the Flemish movements, goals of which it is both a major component and a major symbol. (2) Located in Flanders, and once the home of a Dutch-speaking majority, Brussels has become a city dominated by Francophones. This change is the result, not only of immigration from the French-speaking region of Belgium but also of the process called "verfransing" : the conversion of Dutch-speaking Brusselaars into French-speaking Bruxellois. The reasons for the change are no more palatable to Flemish opinion than the process itself. As commonly understood, growth of French dominance in Brussels reflects the traditional dominance of the language in the political, economic and social life of Belgium itself. (3) Reassertion of a Flemish presence in

(2) The "problem of Brussels" has generated an enormous bibliography, including this series. A guide can be found in A. VERDOODT, *Bibliographie sur le problème linguistique belge* (Quebec : Centre international de recherche sur le bilinguisme, 1983). See, for a general description, A. MONTEYNE, *De Brusselaars* (Tielt en Bussum : Lannoo, 1981).

(3) Again, this series is an obvious starting point. For a summary of the question in English, see W.F. Mackey, "Urban language contact : common issues in Brussels and abroad", *this series*, vol. 3 (1981).

Brussels is therefore part of the overall attempt of Flemish movements to claim a status in the Belgian polity that reflects their numerical majority in its population.

The other problem is the continuing spread of French in the areas of Flanders around Brussels : the famous "oil spot." Again, this has taken place through a dual process of migration of Francophones and "verfransing" of Dutch-speaking local inhabitants. (4) An old fear of the Flemish movement, less acute since the freezing of the language frontier, was that this expansion would eventually link Brussels with the Francophone region.

In short, the goals of the Flemish negotiators of the 1970's were to stop the growth of the officially bi-lingual area of Brussels at the nineteen communes that now compose it and to halt the spread of French in the peripheral areas, if possible by ending all official use of French there. Within the city itself the negotiators wanted to reassert a Dutch-speaking presence and to secure reliable guarantees that the future government of the city would not work against their interests.

The close link between the question of Brussels and the overall goals of the Flemish movements has meant that political alliances between the Flemish negotiators from Brussels and those from elsewhere in Flanders are relatively easy to construct. Moreover because of the city's physical location and its role as the capital, it is difficult for Flemish from politically attentive classes to avoid personal experience of the dominance of French in the city. However, Flemish politicians are divided in the degree to which they consider Brussels to be a central issue and the degree to which they have been willing to sacrifice what they consider to be the interests of Flanders as a whole to the goal of securing the Flemish vision of the future of Brussels.

The "problem of Brussels" as defined by the Francophone community as that of ensuring self-government and economic development for the city and its inhabitants in the hostile environment created by a Flemish dominated national government. (5) This general goal has several components. First, the boundaries of

(4) For a discussion of various surveys and studies, see Kenneth D. McRAE, *Conflict and Compromise in Multilingual Societies, Volume II, Belgium* (Waterloo, Canada : Wilfred Laurier University Press, forthcoming).

(5) For a recent statement, see Guy BRASEUR, Renaud DENUIT, *Dekoloniser Bruxelles* : Brussels, Vie Ouvrière, 1982.

the city should not be artificially fixed, but should reflect economic logic and the will of local populations. Francophones generally reject the analogy between the position of the Flemish in Brussels and that of Francophones at the national level and argue that a comparison with the position of Francophones in Brussels' peripheral communes is more appropriate given the proportion of the respective populations the two groups represent. This means that any political guarantees made to the Flemish of Brussels should not interfere with the normal workings of majority rule and that concessions to this minority should be matched by Flemish concessions to the Francophones of the peripheral communes. Finally, Francophones have argued that Brussels' role as a national capital should not smother its development as a city : many suspect the Flemish of wanting to ruin the city since they cannot control it.

The attitudes of the Francophone community on the issue are more complicated because the community is more clearly divided between the Francophones of Wallonia and those of Brussels, many of whom have no roots at all in Wallonia. However, Bruxellois-Walloon alliances have occurred, and are strengthened by the fact that Brussels has a symbolic value for Francophones, too. From the Francophone point of view the problem of Brussels has arisen from the assertion of Flemish dominance at the national level. Thus, the ability to defend Francophone interests in the capital reflects the position of that community at the national level. This symbolic value has not always been enough to prevent Walloon politicians from making concessions on the Brussels issue in order to achieve their own goals, or even from joining the Flemish in a peripheries versus center attack on the "privileges" of the capital. (6) Thus, a major problem for the Francophone politicians of Brussels has been that of insuring that they are adequately represented and not "sold out" in the negotiating process.

THE STATUS QUO

The context in which the future of Brussels was debated in the late 1970's was created by a series of laws, constitutional revisions and political changes. First, the language laws of 1961-3 contained

(6) For example, in the revised allocation of municipal subsidies.

an interrelated set of provisions designed to achieve the twin Flemish goals of limiting the spread of the bi-lingual territory of Brussels and reasserting a Dutch-speaking presence in the city itself. (7) The language frontier was permanently fixed and the decennial language census, which had come to be seen as a major cause of further losses of Flemish territory, was abolished. The bi-lingual territory of the capital was set at nineteen communes although special "facilities" were granted to the Francophones of six peripheral communes. Quotas were set for bi-lingual and Dutch-speaking cadres in communal administrations and provisions were made for improving the system of Dutch-language schools of the capital. (A provision for compulsory schooling in a child's "mother tongue" and a system of inspection to determine whether this language was Dutch or French was also passed, but later abolished.) A vice-governor of Brabant with special responsibility for overseeing application of the laws was appointed. Passage of these laws exacerbated Flemish-Francophone relations, and in the end left all parties unsatisfied. For the Flemish the laws, and particularly the way in which they were administered, were too little, too late. For Francophone opinion, particularly in Brussels itself, the laws were an abusive assertion of Flemish power with no great claims to legitimacy or obedience.

The constitutional revisions of 1970 further complicated matters. (8) One of the major points of debate, whose resolution had important implications for the future of Brussels, was whether the proposed devolution of powers should be to the two communities : Flemish and Francophone, or to the three regions : Flanders, Wallonia and Brussels. The constitutional provisions for decentralization did not resolve this question, rather, some powers were given to the two communities while others, potentially as important, were to be given to the three regions. The revisions also left other points of debate. Had the Francophones agreed to give parity on future Brussels institutions in return for parity at the national level ? Flemish negotiators say yes and point to the constitutionally entrenched provisions for parity on the executive college of the Brussels agglomeration. Francophone negotiators from Brussels point

(7) For a summary of the laws, see Theo LUYKX, *Politieke Geschiedenis van België* (Brussels : Elsevier, 1978), pp. 519 et seq.

(8) See Robert SENELLE, *De Grondwetsherziening 1967-71*, (Brussels : Teksten en Documenten, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1972).

out that they did not agree to this provision and argue that in any event the provision should not determine the future shape of Brussels regional institutions. The constitution also creates three equal regions and by implication, one should not have restrictions on its powers that the other two do not. Did Francophones accept the limitation of Brussels to the nineteen communes ? Flemish bargainers say yes and point to the definitions of Flanders and Wallonia in the 1970 Loi Terwagne, definitions which seem, by elimination, to accept the Flemish view of the region's boundaries. Francophone bargainers say no, and point out that the same law does not explicitly state the boundaries of the Brussels region, but rather sets up a third regional economic council for the whole province of Brabant. (9) This at least avoids the question if it does not state a maximum claim for the boundaries of a future Brussels region.

Finally, the setting for negotiations over Brussels' future was affected by changes in the Belgian party system, particularly the splitting of the traditional parties into separate language wings and the rise of a party specifically devoted to the defence of the interest of the Francophones of Brussels, the FDF. (10) The splitting of the traditional parties removed any incentive to achieve compromises at a pre-negotiation level. Before the separation into language wings considerations of party unity and electoral advantage pushed in the direction of inter-community compromise; after the separation, the same consideration gave parties an interest in bringing extreme positions to the bargaining table. The rise of the FDF had much the same effect. The party was created in response to the perceived Flemish oppression and Walloon sell-out of 1961-3, and drew leaders and voters from all Francophone parties in the region.

(9) See R. HENRION, "Le régionalisme économique et la constitution", *Journal des Tribunaux*, 25 October 1971, pp. 601-3.

(10) For the early history of the party see Centre de Recherche et d'Information Socio-Politiques (CRISP), *Courriers Hebdomadaires* 516, 517 (1971). Studies of the electorate of the party include M. ELCHARDUS, "Bureaucratische patronage en etno-linguïsme : Toegepast op het electorale sukses van het FDF", *Res Publica*, vol. 20 (1978), pp. 142-65, and R. VAN MALDERGHEM, "Enkele elementen van het Kiesgedrag in Brussel : een analyse van het FDF-elektoraat", *this series*, vol. 3 (1981), pp. 155-172. In the same volume, see also Guido FONTEYNE, "Het Verschijnsel FDF".

One result was a clearer articulation of Bruxellois interest. However, as a "community party" the FDF was on principle excluded from government participation during the early part of the 1970's. An oppositionist mentality, and the fact that it drew its votes from Francophones of Brussels and the periphery meant that the same considerations of party unity and electoral advantage pushed it, too, to bring extreme positions to the negotiating table. The very successes of the FDF reduced the strength of the Bruxellois contingent in the traditional Francophone parties who therefore found it easier to accept the final decision to postpone indefinitely the resolution of the problems of Brussels.

PEARL HARBOUR

There are many ways of depicting the type of two-sided bargaining situation the Flemish and Francophone negotiators found themselves in when discussing the question of Brussels' future. One that allows us to see the basic structure of the situation without excessive oversimplification is the 2 x 2 matrix used in many forms of game theory. The version I will be using was developed by Glenn Snyder and Paul Deising in their book, *Conflict Among Nations*. (11) Although Snyder and Deising write exclusively about international negotiations, their matrices can be applied to other two-party negotiations. The "structure of the situation" is derived by reducing the negotiators' alternatives to a choice between concession and no concession. The actual content and consequences of these stands determine each party's preference among the possible outcome. It is this set of preferences that gives the situation its structure. (12) (See Figure I)

(11) Glenn H. SNYDER and Paul DIESING, *Conflict Among Nations : Bargaining, Decision Making and System Structure in International Crises* (Princeton : Princeton University Press, 1977).

(12) SNYDER AND DIESING, p. 83.

FIGURE I : THE BASIC MATRIX

		A	
		Concede	Stand Firm
B	Concede	C C	D C
	Stand Firm	D C	D D

Thus, box CC represents mutual concessions, DD mutual refusal to concede; in CD B concedes while A stands firm, while DC represents unilateral concessions by A. In any concrete situation, the two parties will be able to rank their preferences for the various outcomes of different combinations of strategy. For instance, in a very common negotiating game, Prisoner's Dilemma, each party's first choice is the outcome that results from unilateral concessions by the other party, but each also prefers the outcome that results from mutual concessions to no agreement. (13) (See Figure II)

(13) SNYDER and DIESING, pp. 43-5.

FIGURE II : PRISONER'S DILEMMA

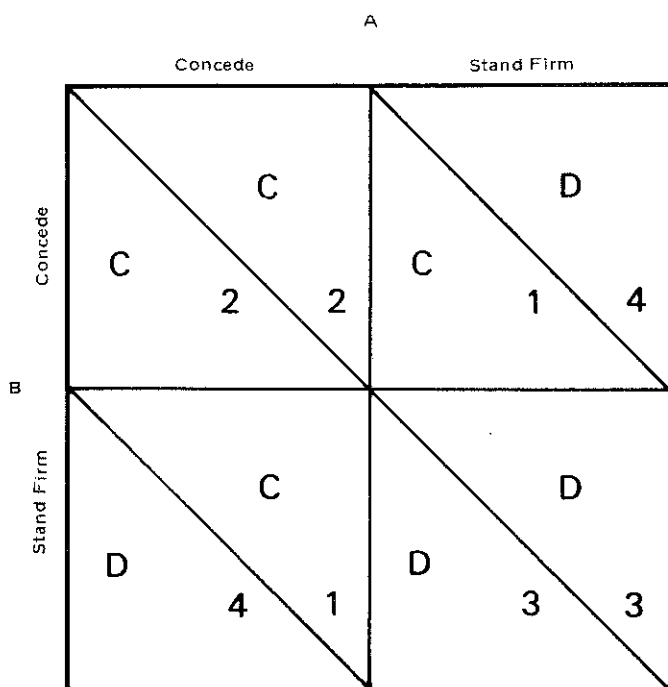
		A	
		Concede	Stand Firm
B	Concede	C C 3 3	D C 1 4
	Stand Firm	C D 4 1	D D 2 2

The figures in the boxes roughly represent the pay-off to each party from the different outcomes. As $4 > 3 > 2 > 1$, so in Prisoner's Dilemma A prefers CD to CC to DD to CD in that order.

There are, however, other types of bargaining situations, and the difficulty of reaching agreement on the future of Brussels arises from the fact that the situation created by the opposing interests involved resembles another of Snyder and Diesing's games, Deadlock. In Deadlock, the values for CC and DD are reversed, so that the parties involved prefer no agreement to mutual concessions. (14) (See Figure III)

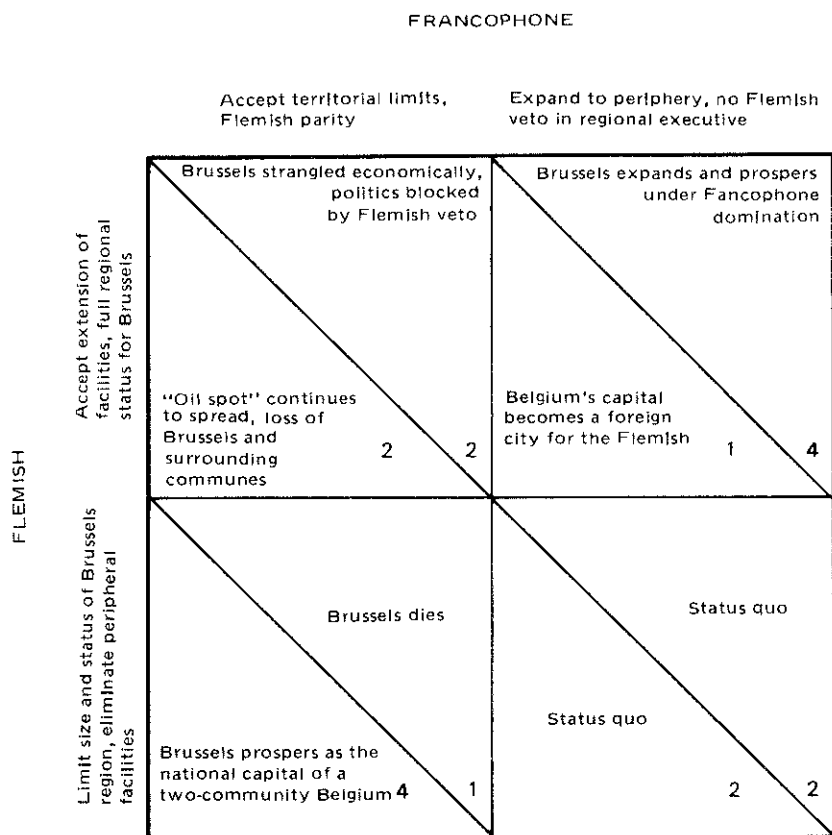
(14) SNYDER and DIESING, pp. 124-7.

FIGURE III : DEADLOCK

Snyder and Diesing's example of Deadlock is the 1940-41 negotiations between the U.S. and Japan, with the outcome of no agreement being the Japanese attack on Pearl Harbour. The result of no agreement in the Flemish-Francophone negotiations over the future of Brussels has been less dramatic : the perpetuation of the status quo. (See Figure IV)

FIGURE IV : BRUSSELS

The negotiations since the 1970 constitutional revision have attempted to find a set of mutually acceptable concessions that would make Box CC more attractive to both sides than DD; in other words, to change the game to Prisoner's Dilemma. These negotiations took place in a variety of settings, almost exhausting Belgium's supply of chateaux, and involved a variety of actors. However, the two sets of negotiations that came closest to success in the sense that they represented important Francophone-Flemish agreements in principle that later collapsed in the implementation phase were the Egmont Pact of 1977, and the agreement on "temporary and irreversible" regionalization that preceded the formation of the first Martens government in 1979.

EGMONT-STUYVENBERG

The Egmont negotiations were preceded by the publication of a series of more or less elaborate "regionalization plans" that can be taken as representing at least the bargaining positions of the parties involved, if not the whole range of maximum to minimum options. (15) In some cases the published positions represent compromises that were not fully supported by all parties implicated in them. This is particularly true of the only plan that represents a Francophone-Flemish agreement, the PSB-BSP regionalization proposals. The BSP in particular had reservations about the proposals and began taking divergent stands on the issues even before the formal splitting of the party in 1978.

TABLE I

As an examination of Table I shows, there are several points of agreement on issues such as the suppression of the agglomeration level of government and the maintenance of the cultural commissions established in 1971. However, on the four basic questions : the status of the Brussels region, its physical limits, the Flemish veto, and the position of the Francophones of the periphery, the positions are far apart.

(15) The plans are taken from André Alen, *La réforme de l'état belge de 1974 jusqu'au Pacte Communautaire* (Brussels : CEPESS, 1977), First Annex.

TABLE I: POSITIONS ON BRUSSELS

TOPIC	OVV (Included for a specifically Flemish of Brussels view)	VOLKSUNIE	CVP	PVV	BSP-PSB
Status and powers of Brussels region	Brussels to be a 'national territory' personalisable matters to community councils	Capital region in a two community federal state	Personalisable matters to communities, fusion of region and community cultural commissions in Brussels carry out community matters	Personalisable matters administered by cultural commissions in Brussels	same status as other regions, region gets personalisable matters, subject to double majority, also powers of agglomeration
Boundaries	19 communes	19 communes	19 communes	19 communes	19 communes plus parts of the 6 facility communes based on 'demographic realities and economic logic'
Flemish Representation	unilingual lists, 30% guaranteed Flemish representation on council parity on executive, including president, who is alternately French and Dutch speaking, alarm bell	unilingual listst, parity in executive except for president, members of executive must have confidence of their community, alarm bell	unilingual lists, guaranteed representation. Parity on executive except for president, alarm bell	unilingual lists, parity on executive, president excepted, alarm bell	unilingual lists, parity on executive, president excepted, alarm bell
Periphery	part of the Flemish region	to Flemish region	to Flemish region	to Flemish region	suppression of facilities for future immigrants into those parts of the peripheral communes that don't join Brussels

The Pearl Harbour syndrome : Brussels and regionalization in Belgium

TOPIC	PSC	PLP	FDF	EGMONT PACT
Status and powers of Brussels region	same status as other regions	same status as other regions, plus powers of agglomeration, veto on fusion of communes	same status as other regions, plus powers of agglomeration, no personalisable matters	same status as other regions, personalisable matters to cultural councils, veto on fusion of communes, gets powers of agglomeration and subregion, cultural commissions stay and are extended to communal level
Boundaries	to be determined by popular consultation	to be determined by popular consultation	to be determined by popular consultation	19 communes (See 'Periphery' below)
Flemish Representation		proportional to numbers in population	'reasonable' guarantee of Flemish Representation	unilingual lists, 'guaranteed' representation, 2/7 members of executive, members of executive elected by and responsible to their language group, alarm bell
Periphery	maintenance of facilities for Francophones in non-attached peripheral communes	Francophones of periphery get same rights as Flemish of Brussels		'right of registration' in Brussels for Francophones of peripheral communes and parts of others, cultural commissions operate in periphery, tutelle stay with national government

The negotiations themselves represented an attempt both to form a government after the April 1977 elections and to produce an agreement on the completion of the regionalization promised in 1971. (16) They had been preceded by an all-party community dialogue which had produced agreement on many outstanding issues but which had reached an impasse over the Brussels issue when it was cut short by the March 1977 government crisis. (17) The Egmont negotiations were limited to the potential government partners : CVP, PSC, BSP-PSB, VU and FDF, and a smaller proportion of those involved were from Brussels itself. However, all but three of the regular Egmont negotiators had also participated in the community dialogue. (18) The negotiations also included two major "community parties", the FDF and the VU. (The RW had self-destructed earlier that year and its role as the main representative of the forces of Walloon regionalism had been taken over by the PSB.) The avowed goal of the negotiators was the formation of a government which had the two-thirds majority necessary to pass the regionalization laws and which enjoyed the confidence of parties representing a "significant majority" in each region.

The negotiators wisely agreed to make consideration of Brussels the last item on the agenda and further agreed that previous concessions would not be considered final until a global agreement had been reached. As it was, the negotiations almost broke down over the Brussels question. However, two new ideas, one introduced during the negotiations themselves, seemed to open the way to a compromise. The first notion, that of "personalisable matters", was not totally new, but had been first brought to a negotiating table during the community dialogue. (19) "Personalisable matters", as they came to be understood, are those which "link a individual by his culture and above all by his language to a particular cultural community" (20) and are considered to include such matters as health care and social assistance. The Egmont Pact proposed to give

(16) For an account, see CRISP, *Courriers Hebdomadaires* 767, 772, 783-4 (1977).

(17) *Ibid.*

(18) *Ibid.* Part of my research has involved interviews with some of the participants in these negotiations.

(19) Like most successful ideas, the concept of personalisable matters has many fathers. It received extensive discussion and refinement at the Congress of Brussels Flemings in 1975. See A. MONTEYNE, *Le Monde flamand de Bruxelles*, CRISP, *Courriers Hebdomadaires* 776, 777 (1977).

(20) ALEN, *op.cit.*, p. 36.

legislative competence in these areas to the Flemish and Francophone cultural councils and to give administrative power in Brussels to the city's two cultural commissions. This step presented several advantages. First, it restored the cultural councils to a rough equality with the proposed regional institutions, thereby giving the Flemish conception of a Belgium composed of two cultural communities equal weight with the Francophone idea of the country as divided into three economic regions. Second, it gave the Flemish control over what they considered to be the main sources of *verfransing* in Brussels without giving them a veto in the Brussels economic region. This provision, and the provision for an alarm bell procedure in the regional council, were considered to compensate for the fact that the Flemish did not get parity on the regional executive.

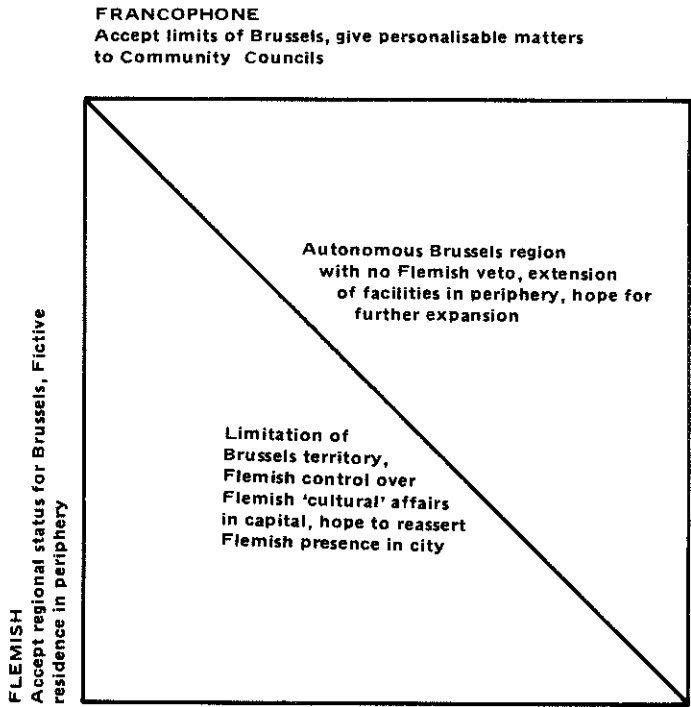
The second notion, introduced during the negotiations, represents a rough analogy with the notion of personalisable matters, applied to the periphery. This was the right to fictive domicile (*inschrijvingsrecht*), an arrangement whereby the Francophones of the periphery could register themselves as residents of one of the 19 communes for the purpose, among other things, of elections. (21) In return, the bi-lingual territory of the capital would be definitively limited to the 19 communes, and both the province of Brabant and the electoral district of Brussels-Halle-Vilvoorde would be divided. It was proposed to extend this right not only to Francophones living in the six peripheral communes where they already enjoyed facilities, but also to sections of seven other communes and three neighborhoods. Deciding which areas of the periphery would be given the right to fictive domicile took up a large part of the negotiations on Brussels, with the Francophones trying to include as many areas as possible and the Flemish trying to ensure that only those areas already settled were included rather than open areas that might attract future immigrants. This arrangement, like the notion of personalisable matters, had several advantages. First, the compromise of which it was a part gave the Flemish one of their long-term goals: definitive Francophone acceptance of the limitation of the bi-lingual territory of Brussels. From the Francophone point of view the compromise traded *de jure* recognition of the limits of Brussels for *de facto* recognition of the right of the Francophones of the

(21) This was one of the most contentious parts of the agreement and there is, again, an extensive bibliography. See Alen, *op.cit.*

periphery to continue to operate in French and an extension of the area over which this right was recognized.

The Egmont negotiators considered that they had at last found a set of mutually acceptable concessions on the problem of Brussels. In terms of the diagram contained in Figure IV, they considered that they had altered CC to make it more attractive than DD. (See Figure V).

FIGURE V : NEW CC

An examination of Figure V also suggests that one of the advantages of the ideas of personalisable matters and the right to fictive domicile was their ambiguity. They were both new ideas whose impact on the future balance of power between the two communities in and around Brussels was a matter for speculation. Each side could hope that future developments would work to its advantage, a set of mutual misperceptions that for once worked in favor of compromise.

As is well known, this optimistic view of the future was rejected by large segments of Flemish opinion. (22) (FDF supporters in those peripheral areas not covered by the right to fictive domicile also rejected the agreement.) Flemish opponents of the Pact fixed on the inschrijvingsrecht and argued that it was simply a way of handing more Flemish territory over to the Francophones. They also did not consider that the transfer of personalisable matters to the cultural communities compensated for the creation of an autonomous Brussels "super region" which would be more than equal to the other regions since it would also exercise the powers of the agglomeration and the proposed new sub-regional level of government. They argued, in terms of the diagram, that the Flemish Egmont negotiators had not invented a new CC, but had fallen into CD, and had unilaterally conceded both control over the internal development of the city and acceptance of a *de facto* extension of its boundaries.

The Egmont Pact would probably have been difficult to implement in any event, particularly since the session of Parliament which was supposed to pass it did not have the power to amend the constitution. Those with reservations about other aspects of the Pact found natural allies in those who objected to its provisions on Brussels. Opposition to the Brussels compromise was voiced first by Flemish cultural organizations and newspapers but also came to be voiced by members of the Flemish parties of the majority. Attempted revisions at the Stuyvenberg negotiations alienated the Francophone parties of the government without placating the opposition within the Flemish parties. (23) In the end, Francophone frustrations and Flemish fears of intra-party strife and future

(22) For a summary of the range of arguments, see ALEN, *op.cit.*, pp. 173-189.

(23) For the combined texts, see *Het Gemeenschapsakkoord, Een modern België*, Staatssecretariaat voor de Hervorming van de Instellingen, 1978.

electoral losses drove everyone back to Deadlock. In a mild version of Pearl Harbor, the presidents of the Francophone parties of the majority and Leo Tindemans, the CVP Prime Minister, launched surprise attacks on each other. As prime minister, Tindemans had the bigger guns. He resigned, taking the government, and the Egmont Pact, down with him.

MARTENS I

Tindeman's resignation was followed by elections for a parliament that would, unlike the previous one, be empowered to revise the constitution. The goals of the politicians who undertook the formation of a post-election government were the same as those of the negotiators of the Egmont Pact : the formation of a government with a program for definitive regionalization and with the 2/3 majority necessary to put it through. Moreover, many of the participants had also been involved in the Egmont Pact negotiations. There were also differences between the two situations. Some of the issues that had been subject to bargaining in the earlier stage were taken as given in the 1979 negotiations. The notion of personalisable matters is one example. Second, the experience of the collapse of the Egmont Pact had given the negotiators a lesson in the explosiveness of the Brussels issue and the degree to which it could be used to sabotage a total plan for regionalization. This lesson was reinforced during the hundred-day long crisis that preceded the formation of Martens I. (24) As an examination of Table II shows, the Francophone negotiators began with some fairly elaborate plans for Brussels, designed to preserve at least some of the advantages gained in the Egmont Pact. As negotiations proceeded, consideration of the basic questions about Brussels' future was postponed further and further. In the final agreement, these questions were first to be examined in a commission, and then to be the subject of "free and wide-ranging" parliamentary discussion during the third and definitive stage of the proposed three-stage regionalization. (25)

(24) For an account of the negotiations, see J. BRASSINNE, *Les 99 jours de crise communautaire*, CRISP *Courriers Hebdomadaires* 847-8, 849-50 (1979).

(25) For a description of the first stage, see G. ANTHOON, *Onmiddellijke Fase van de Staatshervorming* (Brussels : Emile Vandervelde Institute, 1979), also, J. BRASSINNE, *La réforme de l'état : phase immédiate et Phase transitoire*, CRISP *Courrier Hebdomadaire*, 857-8 (1979).

TABLE II : FORMATION OF MARTENS I

TOPICS	Francophone Front : First note	Martens : First note	Francophone Front II	Flemish Parties, March 7
Status of Brussels region	same status as other regions, fusion of regions and personalisable matters to region, veto on fusion of communes	fusion of regions and cultural councils, personalisable matters to cultural councils, Brussels region gets only regional matters	fusion for Flanders, in return for 'concessions' guarantee of existence of Brussels region, assignment of personalisable matters to communities must be accompanied by increase in regional powers	fusion for Flanders, personalisable matters to communities, which also control them in Brussels
Boundaries	to be adjusted	postponed		
Flemish representation	guaranteed representation but no veto, Francophone and Flemish numbers for personalisable matters	postponed	no veto	'equivalent' participation for Flemish
Periphery	Francophones get same rights as Flemish of Brussels, including right to fictive domicile	postponed	same facilities as for Flemish in Brussels, maintenance of national tutelle over 6 communes	6 communes to Flemish region

TOPICS	Cool's Note, March 9	Van Den Boeynants : First Note	Van Den Boeynants : Final Resolution Phases I and II
Status of Brussels region	fusion for Flanders, personalisable matters to communities, regional veto on fusion of communes	fusion for Flanders, cultural councils get personalisable matters and are competent for unilingual institutions in Brussels, regional matters increased, most agglomeration functions to new province of Brussels	fusion of region and community for Flanders Brussels gets within government executive like other regions to be negotiated
Boundaries	Transitional : 19 communes to be discussed Definitive : 19 communes to be discussed		19 communes To be negotiated
Flemish representation	members of executive to be responsible to their own language group, alarm bell to be negotiated for final stage	unilingual lists, alarm bell procedure, 2-3 members on 7-9 member executive, nominated by language group, elected by whole council, parity on permanent depuration of new Brussels province, Flemish and Franco-phone cultural aldermen in Brussels communes	representation within government regional executive to be determined during government formation to be negotiated
Periphery	province of Brabant, 6 communes, commune of Brussels under national authority	status of 6 communes entrenched in constitution, system of electoral linkages between Brussels, Nivelles and Halle-Vilvoorde	Brabant, 6 communes, commune of Brussels under national government to be negotiated

Another important characteristic of the negotiations was that they ended by including the FDF in the government without the counter-weight provided by the Volksunie. Although included in the earlier phases of the negotiations, the Volksunie was not really available for government participation. The combined traumas of their electoral losses and the change in their position from *the* defenders of Flemish interests to suspected traitors meant that the party wanted a period in opposition to recover. It used the early stages of the negotiations as a step in its campaign to re-establish its image as an incorruptible champion of Flemish interests.

This strategy posed problems for the other Flemish negotiators, particularly the CVP, which was the party most threatened by the VU tactics. Once the Volksunie had withdrawn, the CVP negotiators would have preferred either a traditional tri-partite government or a Social Christian-Socialist government that picked up the additional votes needed for its two-thirds majorities on an ad hoc basis as had the Eyskens government in 1971. These two alternatives were blocked by the refusal of the socialists to participate in a government that included the liberals, and by the revival of the Francophone Front, which linked the PS, the FDF and, less enthusiastically, the PSC in an agreement to participate in the government jointly or not at all. The solidity of the front, the artfulness of the formateur Van Den Boeynants, and the fact that the negotiators of the two major parties, the CVP and PS, were firmly committed to regionalization finally made the formation of Martens I possible. The government, a five party coalition grouping the CVP, SP, PSC, PS and FDF, received the confidence of the Chamber on April 10, 1979, and began to implement its program for regionalization in three phases : immediate, transitory and irreversible, and definitive. (26)

Most of the important questions about Brussels' future were postponed to the definitive stage. The Flemish had gained the fusion of the Flemish cultural and regional councils as well as the assignment of the personalisable matters, in Brussels as well as in Flanders and Wallonia, to the two communities. In return, Brussels moved into the immediate phase of economic regionalization along with the other two regions, and the FDF could expect to participate in drafting the plans for at least the transitory and irreversible phase.

(26) J. BRASSINE, *La réforme de l'état : de la commission du Sénat au gouvernement Martens II*, CRISP Courrier Hebdomadaire, 874-5 (1980).

TO MARTENS II

Again, these concessions were too much for large sectors of Flemish opinion including members of the two Flemish parties of the majority, especially those from Brussels itself. The immediate phase treated Brussels as a region on a par with the others, a major Francophone demand, and it was feared that by the end of the "transitory and irreversible" period an autonomous Brussels region, firmly under Francophone control would be in existence. Government assurances that institutions established in the second phase would be swept away if there was no agreement on the third and final phase proved unconvincing. When the government introduced its bills setting up the second phase in the Senate commission in the fall of 1979 it encountered opposition from its own supporters, particularly in the CVP, as well as from the official opposition parties. Amendments were introduced by CVP commissioners, and the votes on several crucial amendments redefining the status of the Brussels region divided the commissioners along Francophone-Flemish rather than government-opposition lines. (27)

At the cost of weekly crises, and considerable modification of the original project, the government began to move its bill through the commission. It was pressured from both sides. The Francophones, and particularly the FDF, wanted to get as much of the regionalization program adopted, as fast as possible. The Flemish, and particularly the CVP, wanted to delay as much as possible, until they had some idea what provisions the definitive phase would make for Brussels. The issue was taken up by extra-parliamentary organizations such as the CVP Youth, and came to a head with the December 16-17 party congress. (28) In its discussions and resolutions the party made it clear that it would not accept movement of Brussels into the second phase of regionalization until the questions postponed to the definitive stage had been resolved. The stage was set for a return to Deadlock.

In order to get any part of his regionalization program adopted, Martens had to drop most of the provisions that were of interest to

(27) See the CVP bi-weekly, *Zeg*, 30 November 1977 : *Op naar de Heizel*, p. 13. The Volksunie had, not too coincidentally, held a congress on the 15th of December in which it called for a two-party confederation with each community responsible for the members of its "subnationality" living in Brussels.

(28) *Brief uit België/Lettre de Belgique*, 1980 No. 2 (18/1), 3 (25/1).

the FDF. This strategy included the largely symbolic but significant deletion of matters of rural importance from the powers of the Brussels region, and the downgrading of the status of the laws that would be enacted by the future regional institutions. The FDF members of the government, also under pressure from their party base, finally refused further concessions. Martens seized the occasion to counterattack : invoking the principles of cabinet solidarity, he "revoked" the functions of the FDF members of the government. (29)

A side effect of this incident was the breaking of the Franco-phone Front. It was obvious that the FDF would not be included in any new government and the PS was not willing to abandon the achievement of its goal of regionalization for Wallonia to follow the FDF into opposition. Accusing its leaders of naiveté and juvenile behavior, the PS president, Andre Cools, washed his hands of them. (29)

AN INTERLUDE

The new government, a Social Christian-Socialist coalition, took office with three major handicaps. First, the reduced regionalization plan it presented to parliament was not satisfactory to the confirmed regionalists in the government itself. Second, the government was only five votes over a 2/3 majority in the Senate and fell short in the Chamber, leaving it vulnerable to party revolts. Finally, the status of Brussels remained a problem for many Flemish parliamentarians of the majority. In the end, these handicaps proved fatal. When the regionalization bills began to run into trouble in the Senate again, government members were not enthusiastic about spending political resources on a less than satisfactory regionalization scheme. Once more, it was the provisions dealing with Brussels that were at the root of the difficulties. Finally five CVP senators refused to vote for a provision that would have allowed FDF parliamentarians from the periphery to sit on the Brussels regional council, arguing that this would prejudice any future discussion of the region's boundaries.(30)

(29) J. BRASSINE, *Courrier Hebdomadaire* 874-5, p. 52.

(30) Brief uit België/Lettre de Belgique 1980 No 14 (11/4), especially De Nieuwe Gids, 10.4.8, "Een felle Brusselse CVP".

This revolt deprived the government of its 2/3 majority, and Martens II fell, taking yet another regionalization plan with it.

MARTENS III

If the experiences of Martens I had convinced the Francophone socialists that regionalization was impossible with the FDF, the short life of Martens II convinced them that it was improbable without the Liberals. Only a government with a "super majority" in parliament would be immune to the type of party revolt that had delayed regionalization and brought down Martens II. The PS overcame its allergy to the Liberals and reconstituted the Francophone Front without the FDF, but with the PRL. On May 23 and 24, 1980, Martens III, a six (or three) party government composed of Flemish and Francophone Social Christians, Socialists, and Liberals, with a comprehensive plan for regionalization, received its vote of confidence from the Chamber and Senate. (31)

The regionalization plan restored many of the provisions that had been dropped in the previous Martens governments, but contained one major omission. Regional institutions were to be established for Flanders and Wallonia, but not for Brussels. Flemish and Walloon negotiators had come to the conclusion, in effect, that Box CC was empty. There was, in the short run at least, no set of mutually acceptable compromises on the issues involved in setting up a Brussels region and persisting in the effort to find such a compromise would only sabotage the whole process of regionalization.

Everyone stressed the fact that the omission was only temporary. The boundaries of Flanders and Wallonia are "temporarily" set, national authority is maintained over the six peripheral communes "temporarily", and in its opinion on the proposed legislation the State Council said the institutions must be set up for Brussels "within a reasonable delay." The government promised a plan by September 1980. The plan never appeared, and succeeding governments have shown little enthusiasm for tackling the question.

(31) J. BRASSINE, *"La réforme de l'état : du gouvernement Martens II au vote des lois de réformes institutionnelles sous le gouvernement Martens III,"* CRISP *Courrier Hebdomadaire* 893-4 (1980).

Brussels remains with the institutions of the 1979 immediate phase of regionalization : an executive composed of ministers of the national government who are responsible to parliament as a whole, along with the rest of the government.

WHY ?

There are, of course, other reasons why it proved impossible to find a mutually acceptable compromise on the issue of Brussels' future. Compromises were, in fact, made and accepted throughout the period, only to collapse when it became necessary to enact them into law. Part of the problem, therefore, lay in the implementation process. Like constitutional revision in other countries, regionalization in Belgium required the acquiescence of more than a simple majority in parliament. Passage of the necessary revisions and many of the laws requires a two-thirds majority, a requirement that gives an advantage to any group that can threaten the government of the day with the loss of this majority. Further, a long standing, intensely felt issue like the Brussels problem leads to the development of a group of "issue specialists." People specializing in the Brussels issue existed both in and outside of parliament and played an important role in the collapse of the various compromises. Within parliament, because Brussels was "the" issue for them, they were particularly resistant to the type of cross-issue bargaining that made the overall regional agreement acceptable to others. The parliamentary specialists shared this attitude with specialists elsewhere in the system. Precisely because they were so identified with the issue they were able to lead opinion in parliament, in the extra-parliamentary wings of parties and among the politically attentive sections of the public. It was their role to interpret specific compromises in terms of the overarching goals of their community. That they were consistently negative in their assessment is the result of the structure of the situation. That they were also consistently effective is the result of the advantage given to minorities in the revision process and of the impact of even small changes in voting behavior in a system of proportional representation with tight party competition.

They were further helped by the fact that the status quo presents certain advantages to all groups involved in determining Brussels' future. One of its major advantages is the very fact that it is generally considered to be unacceptable and temporary. Each side is absolved

of responsibility for accepting those aspects of the status quo it finds objectionable and can maintain the hope of possible change in the future. (32) Thus, the Flemish have gained the de facto limitation of the city to the 19 communes, and a measure of control over the internal workings of the city via the national level Brussels executive while the Francophones have dominance at the municipal level and the maintenance of facilities in the peripheral communes to say nothing of a political dominance in some of them. Each community can say that they have never accepted the parts of this de facto compromise that they dislike, while, as the past decade's negotiations show, in any negotiated compromise, they would probably have to take the political risks of formally agreeing to at least some of them. Paradoxically, the Deadlock outcome for Brussels may also be the mutually acceptable compromise in disguise.

(32) Several changes in Brussels' situation have occurred since the beginning of the negotiations discussed here. These include the development of serious economic problems in the city, the financial difficulties of its communes, the growth of its non-Belgian population, and the decline of the FDF. Each side in the dispute considers that these changes are working to its advantage.

ONDERWIJS

**SOCIOLOGISCH ONDERZOEK NAAR DE HERKOMST,
HET TAALGEDRAG EN HET SCHOOLKEUZEGEDRAG
VAN OUDERS MET KINDEREN IN HET NEDERLANDSTALIG
BASISONDERWIJS VAN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE**

door

Gerda GIELEN,

Vorser, Centrum voor Sociologie, VUB,

en **Fred LOUCKX,**

Docent VUB

INLEIDING

Een gezamenlijke studie van het Centrum voor Sociologie van de Vrije Universiteit Brussel en de studiegroep "Mens en Ruimte" bracht in 1975 aan het licht dat het onderwijs te Brussel een belangrijke plaats bekleedt in het taalkeuzeproces van haar inwoners (1). Naar aanleiding van deze studie kwam men tot het besluit dat een grondige analyse van het onderwijs te Brussel nodig was. Het Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur toonde belangstelling voor een dergelijk onderzoek van het nederlandstalig onder-

(1) Voor de resultaten van dit onderzoek verwijzen we onder meer naar : LOUCKX, F., m.m.v. TER HOEVEN, P.J.A., *Nederlandstalige inwijkelingen in de Brusselse agglomeratie. Een studie over cultuuraanvaarding en cultuurontwikkeling in een tweetalige situatie*, Centrum voor Sociologie, V.U.B., in opdracht van de Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse agglomeratie, Brussel, december 1975.

wijs in de Brusselse agglomeratie en vertrouwde hogervernoemde instellingen hierover een nieuwe onderzoeksoopdracht toe.

De studiegroep Mens en Ruimte zou de infrastructuur van het nederlandstalig onderwijs te Brussel doorlichten, terwijl de V.U.B. zich zou beperken tot het behoeftenpatroon van de ouders die hun kind naar dit onderwijs sturen. Onderhavig artikel geeft een kort overzicht van de kwantitatieve analyse van het nederlandstalig basisonderwijs te Brussel verricht door het Centrum voor Sociologie van de Vrije Universiteit Brussel (2).

Alvorens in te gaan op de resultaten van het onderzoek is het wellicht aangewezen eerst een korte beschrijving te geven van de gebruikte onderzoekstechniek. Als werkmethode werd geopteerd voor een gestructureerde vragenlijst, die uit vijf grote blokken bestaat, nl. de socio-demografische samenstelling van de steekproefgezinnen, het taalgebruik van de respondent in zijn primaire en secundaire kontakten, de schoolcarrière van het steekproefkind, een motivatieonderzoek en doorstroming van schoolinformatie naar de ouders toe.

Vermits onze opdracht bestond in het uitvoeren van een motivatieonderzoek in het nederlandstalig basisonderwijs van de Brusselse agglomeratie, leek het logisch dat het onderzoeksuniversum zou beperkt worden tot ouders met kinderen in dit onderwijs.

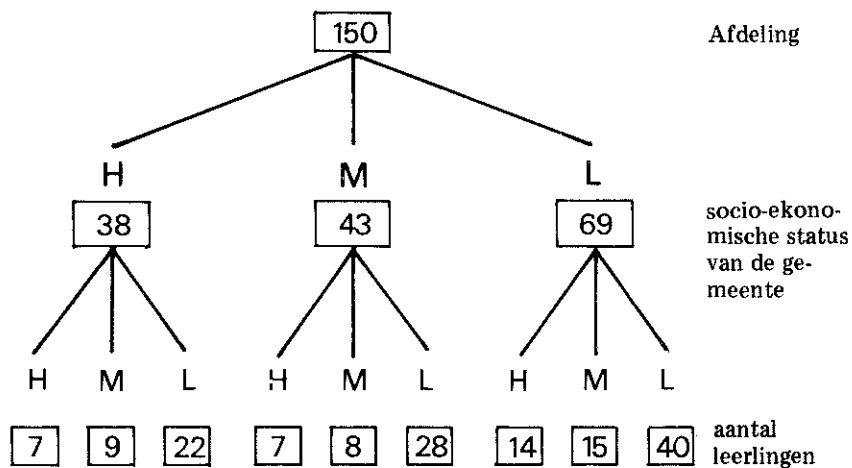
De steekproeftrekking werd doorgevoerd op basis van, naar onze mening, drie belangrijke criteria, nl. de afdeling (kleuteronderwijs of lager onderwijs), leerlingenaantal per klas en de socio-ekonomische status van de gemeente waar de school gevestigd is.

Grafisch voorgesteld zag onze uiteindelijke steekproef er als volgt uit :

(2) Al het cijfermateriaal is terug te vinden in het rapport "Sociologisch onderzoek naar het schoolkeuzegedrag van ouders met kinderen in het nederlandstalig basisonderwijs van de Brusselse agglomeratie", GIELEN, G., LOUCKX, F., Centrum voor Sociologie, V.U.B., 1983.

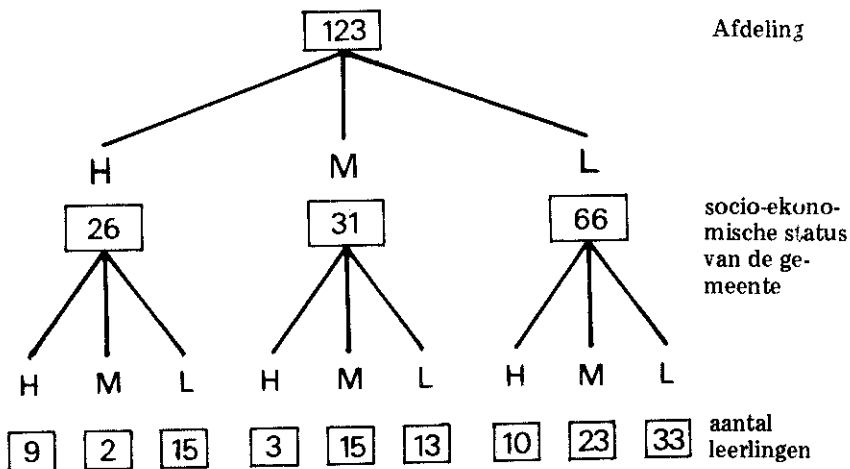
FIGUUR 1 :

GRAFISCHE VOORSTELLING VAN DE STEEKPROEF VAN HET
KLEUTERONDERWIJS

FIGUUR 2 :

GRAFISCHE VOORSTELLING VAN DE STEEKPROEF VAN HET
LAGER ONDERWIJS

Het bovenste kadertje bevat het aantal nederlandstalige scholen (fig. 1), en scholen met een afdeling lager onderwijs (fig. 2). Vervolgens werden deze scholen opgedeeld in drie categorieën; degene die gevestigd zijn in een gemeente met een lage, een middelgrote of een hoge socio-ekonomische status (3). Dit wordt weergegeven op de tweede lijn. Daarna werd elke categorie nog eens onderverdeeld naar leerlingenaantal per klas (4), wat te lezen staat in de laatste uitsplitsing.

Uiteindelijk bestond de steekproef dus uit achttien categorieën, waaruit op louter toevallige wijze vijf schooltjes werden getrokken. Met behulp van een aantal statistische formules werd vervolgens berekend hoeveel ouders per categorie moesten worden geïnterviewd. In totaal betekende dit een steekproefpopulatie van 672 personen (36% uit het kleuteronderwijs, 64% uit het lager onderwijs).

Vermits het om informatie over het gezin in zijn geheel ging beperkten we ons tot één ouder per gezin; en wel zodanig dat er evenveel mannen als vrouwen in de steekproef zaten.

Uiteindelijk werden 520 personen ondervraagd. (32% uit het kleuteronderwijs, 68% uit het lager onderwijs). Het vooropgestelde doel (nl. 672 personen te interviewen) werd dus niet bereikt. Het ging hier meestal om mensen die afwezig waren, verhuisd waren of een interview weigerden.

1. Socio-demografisch profiel van de steekproefgezinnen

Ter inleiding is het belangrijk dat we een aantal sociale en demografische karakteristieken van het steekproefgezin onder de loep nemen. Items zoals leeftijd, socio-ekonomische status, kerkelijkheid enz. hebben immers een grote invloed op elk sociaal handelen, en

(3) De socio-ekonomische status van de gemeenten berekenden we zelf op basis van bestaande cijfergegevens per sektor, gebaseerd op de volgende vier criteria : % arbeiders, % inwoners met een diploma hoger onderwijs; % partikuliere woningen met telefoon; woonruimte in m² per persoon.

(4) De drie categorieën worden op de volgende manier afgebakend :
laag aantal leerlingen (1 tot 9)
middelmatig aantal leerlingen (10 tot 15)
hoog aantal leerlingen (16 en meer).

bepalen dan ook ten dele de gedragswijze van de ouders m.b.t. het kiezen van een school.

Een eerste demografisch gegeven is het geslacht. In tegenstelling met onze oorspronkelijke bedoeling werden iets meer vrouwen (55,8%) dan mannen (44,2%) ondervraagd. Deze lichte oververtegenwoordiging van de vrouwen kan vooral verklaard worden door het feit dat zij over het algemeen meer thuis zijn dan mannen en dus gemakkelijker kunnen geïnterviewd worden. Verder bleek dat ingeval van een scheiding, de schooldirecties altijd het adres van de moeder doorgaven. Aangezien we op voorhand vastlegden of we de moeder of de vader zouden ondervragen, verloren we in deze gevallen dus een aantal mannen.

Bij een volgend demografisch aspekt, de woonplaats, merken we op dat 65% van de gezinnen in de Brusselse agglomeratie woont. Hierin zijn Anderlecht, Brussel, Sint-Jans-Molenbeek, Jette en Sint-Lambrechts-Woluwe de sterkst vertegenwoordigde gemeenten. 27,5% van de respondenten hebben zich in de randgemeenten gevestigd. Dilbeek, Sint-Pieters-Leeuw, Tervuren, Asse, Zaventem en Grimbergen kunnen hier vernoemd worden. De rest van de ouders woont verspreid over Vlaams-Brabant. Dit betekent dus dat het basisonderwijs, volgens ons onderzoek, praktisch 2/3 van de kinderen uit haar directe omgeving betreft. Officiële cijfers tonen aan dat 1/4 van de kleuters en 1/3 van de lagereschoolkinderen buiten de Brusselse agglomeratie woont (5). Deze cijfers bevestigen dus de representativiteit van onze steekproefgegevens.

Om een beeld te krijgen van de herkomst van de steekproefgezinnen gingen we de geboorteplaats (zijnde de vestigingsplaats van het ouderlijk huis op het tijdstip van de geboorte) na van het steekproefkind, de ouders en de grootouders. Omdat de cijfers versnipperd waren over een te groot aantal gemeenten hebben we ze ingedeeld in drie categorieën, nl. de Brusselse agglomeratie, Vlaanderen en Wallonië.

De steekproefkinderen zijn voornamelijk geboren in de Brusselse agglomeratie (66,6%) of in Vlaanderen (32,4%). De cijfers betreffende de geboorteplaats van de ouders vertonen reeds een belangrijke verschuiving. 58,3% van de respondenten (58,5% van hun partners)

(5) J.B., "Vlaams kleuteronderwijs in Brussel boekt winst, lager onderwijs kampt verder met verlies", *De Brusselse Post*, 32ste jaargang, nr. 5, 1982, p. 8.

zijn geboren in Vlaanderen; 37,2% (36,3% van hun partners) in de Brusselse agglomeratie en 4,5% (5,3% van de partners) in Wallonië. De grootouders zetten nog in sterkere mate de tendens verder die reeds bij de ouders bestond. Vlaanderen wordt steeds belangrijker en dit ten nadele van de Brusselse agglomeratie. De cijfers voor Wallonië blijven nagenoeg konstant. Naarmate we verder teruggaan in de tijd, vermindert dus het aantal autochtone Brusselaars.

Zoals te verwachten hebben we te maken met een jonge steekproefbevolking : 60,5% van de respondenten behoort tot de leeftijds-kategorie van 32 tot 41 jaar, 18,3% heeft een leeftijd van 42 tot 51 jaar, 17,5% van 24 tot 31 jaar en 3,7% is 52 of ouder.

Naast het zojuist beschreven demografisch profiel van de steekproefgezinnen hadden we ook aandacht voor een aantal sociale kenmerken van die gezinnen.

TABEL 1 :

OPLEIDINGSNIVEAU VAN DE RESPONDENTEN EN DE PARTNERS

	Respondent		Partner	
	Abs. aant.	%	Abs. aant.	%
Lager onderwijs	71	13,8	65	13,6
Lager secundair onderwijs	68	13,2	53	11,1
Hoger secundair onderwijs	68	13,2	78	16,3
Beroepsonderwijs	50	9,7	51	10,7
Lager secundair technisch onderwijs	23	4,5	29	6,1
Hoger secundair technisch onderwijs	63	12,3	54	11,3
Niet universitair hoger onderwijs	115	22,4	88	18,4
Universitair onderwijs	53	10,3	57	11,9
Andere	3	0,6	3	0,6
TOTAAL	514	100	478	100

Een eerste gegeven is het opleidingsniveau. Een belangrijk percentage van zowel de respondenten als hun partners behaalde een diploma hoger onderwijs. 22,4% van de respondenten heeft niet universitair hoger onderwijs gevolgd en 10,3% universitair onderwijs. Bij de partners heeft 18,4% een niet universitair hoger onderwijs diploma en 11,9% een universitair diploma. Dit betekent dus dat 32,7% van de respondenten en 30,3% van de partners minstens tot hun twintigste

jaar onderwijs genoten hebben. Verder merken we op dat het diploma lager onderwijs (13,8%), lager secundair onderwijs (13,2%), hoger secundair onderwijs (13,2%) en hoger secundair technisch onderwijs (12,3%) in praktisch dezelfde mate voorkomen. Beroepsonderwijs (9,7%) en lager secundair technisch onderwijs (4,5%) werden in mindere mate gevolgd.

De cijfers van de partners neigen in dezelfde richting : 16,3% heeft hoger secundair onderwijs gevolgd, 13,6% lager onderwijs, 11,3% hoger secundair technisch onderwijs en 11,1% lager secundair onderwijs. Beroepsonderwijs (10,7%) en lager secundair technisch onderwijs (6,1%) hebben ook bij de partners de laagste score.

TABEL 2 :

BEROEPENSCHAAL VOOR DE RESPONDENTEN EN DE PARTNERS

	Respondent		Partner	
	Abs. aant.	%	Abs. aant.	%
Zonder beroep	95	18,3	60	12,3
Ongeschoolde arbeider	43	8,3	55	11,3
Geschoolde arbeider	41	7,9	41	8,4
Lagere bediende	113	21,8	122	25,1
Hogere bediende	143	27,6	126	25,9
Vrij beroep	13	2,5	12	2,5
Zelfstandige	71	13,7	70	14,4
TOTAAL	519	100	486	100

Bijna de helft van de respondenten (49,4%) is werkzaam als bediende : 21,8% als lagere bediende (opstellers, klerken, politie-agenten, onderwijzers, enz.), 27,6% als hogere bediende (vanaf A-1 diploma). Daarna volgen de zelfstandigen (13,7%). Dit zijn vooral handelaars, ambachtslui, enz. Ongeschoolde (8,3%) en geschoolde arbeiders (7,9%) komen in ongeveer dezelfde mate voor. De vrije beroepen (dokters, juristen, enz.) vormen een te verwaarlozen aantal (2,5%). 18,3% van de respondenten oefent geen beroep uit.

Ook de partners zijn vooral tewerkgesteld als bediende (51%) : 25,9% als hogere bediende en 25,1% als lagere bediende; 14,4% be-

hoort tot de groep van de zelfstandigen; 11,3% is ongeschoolde arbeider en 8,4% geschoolde arbeider; de vrije beroepen (2,5%) zijn, net zoals bij de respondenten, miniem in aantal. De categorie zonder beroep ligt hier iets lager dan bij de respondenten (12,3%).

Naast de hogervermelde vereenvoudigde indeling in beroepen hebben we ook een Norc-beroepsstatusschaal (6) gehanteerd. Deze bevat zo'n 160 beroepen die gerangschikt zijn volgens dalende status. Om de analyse te vergemakkelijken verdeelden we de schaal in vijf subcategorieën. De categorieën werden zodanig opgebouwd dat ze samenvielen met belangrijke breukpunten in de verdeling.

De respondenten zijn vrij regelmatig verspreid over deze categorieën; 25,4% behoort tot de gemiddelde beroepsstatus, 22,4% heeft een middelhoge beroepsstatus, de lage beroepsstatus (20%) en de hoge beroepsstatus (20%) komen in dezelfde mate voor; de middellage beroepsstatus (12,2%) is minder belangrijk in aantal.

De cijfers van de partners sluiten hier heel nauw bij aan : gemiddelde beroepsstatus (26%), lage beroepsstatus (24,8%), middelhoge beroepsstatus (19,4%), hoge beroepsstatus (18,5%), middellage beroepsstatus (11,2%).

Samenvattend kunnen we dus zeggen dat de steekproefgezinnen een doorsnee tewerkstellingspatroon vertonen. Beide ouders werken meestal buitenshuis en oefenen vooral een bediendenjob uit. De aantrekkingskracht van de Brusselse agglomeratie als werkgever in de tertiaire sector is hier erg duidelijk.

Wat het gezinsinkomen betreft merken we op dat een belangrijk gedeelte kan genieten van een relatief hoog inkomen; 30,5% van de gezinnen heeft nl. een netto gezinsinkomen per maand van meer dan 70.000 Bfr.; 26,3% van de ouders verdienen tussen 55.000 en 69.999 Bfr.; 21,7% moet het rooien met minder dan 39.999 Bfr. in de maand en 21,5% tenslotte heeft een maandelijks gezinsinkomen van tussen de 40.000 en 54.999 Bfr.

Naast het opleidingsniveau, het beroep en het inkomen werd ook de levensbeschouwing in het gezinsprofiel opgenomen. In dit onderzoek hebben we deze variabele enkel onderzocht voor de respondenten.

(6) VAN MALDERGHEM, R., *De Norc-beroepsstatusschaal*, licentie-verhandeling, Faculteit der sociale, politieke en economische wetenschappen, V.U.B., Brussel, 1972.

TABEL 3 :

LEVENSBESCHOUWING VAN DE RESPONDENTEN

	Absoluut aantal	Percentage
Pratikerende gelovigen	187	36,2
Niet-pratikerende gelovigen	224	43,4
Vrijzinnigen	74	14,3
Anderen	31	6
TOTAAL	516	100

Van onze respondenten noemt 79,6% zich gelovig. Van dit percentage is 43,4% niet pratikerend. Een vrij belangrijk aandeel van de respondenten (14,3%) opteert voor een vrijzinnige levensvisie; 6% kan of wil zich niet plaatsen in één van de vorige antwoordcategorieën.

2. Taalprofiel van de steekproefgezinnen

Het nederlandstalig basisonderwijs rekruteert sinds jaar en dag uit Vlaamse middens. De laatste jaren is er echter een stijging van het aantal leerlingen van niet nederlandstalige afkomst in dit onderwijs merkbaar (7). Een beschrijving van de taalachtergrond van de steekproefgezinnen is hier dus wel op zijn plaats. Het lijkt ons dan ook zinnig na te gaan welke taal de respondent hanteert in zijn primaire en secundaire kontakten.

2.1. Primaire kontakten

Primaire kontakten beperken zich meestal tot de direkte omgeving van de betreffende persoon, met name de naaste familieleden en de intieme vrienden. Wij hebben vooral gepeild naar het taalgebruik van de gezinsleden in familieverband. Onze aandacht gaat eerst en vooral uit naar de taal die de respondent met zijn partner spreekt.

(7) GARRE, G., "Het nederlandstalig basisonderwijs in de lift", *De Brusselse Post*, 32ste jaargang, nr. 10, 1982, pp. 10-11.

TABEL 4 :

TAAL VAN DE RESPONDENT MET DE PARTNER

	Absolute cijfers	Percentage
Overwegend Nederlands	352	72,6
Nederlands en Frans	20	4,1
Overwegend Frans	104	21,4
Andere	9	1,9
TOTAAL	485	100

72,6% van de respondenten spreekt enkel Nederlands met de partner; 21,4% praat Frans met de partner en 4,1% van de ouders gebruiken zowel het Nederlands als het Frans in hun gesprekken met elkaar.

Vervolgens leek het ons interessant om deze cijfers te toetsen aan de geboorteplaats en de onderwijstaal van de respondenten en de partners. De geboorteplaats van de ouders hebben we in een hoger gedeelte reeds uitvoerig besproken. De categorieën die we daar opgesteld hebben, namelijk Brusselse agglomeratie, Vlaanderen en Walonië duiken nu terug op.

TABEL 5 :

GEBOORTEPLAATS VAN DE RESPONDENT EN DE PARTNER

	Absolute cijfers	Percentage
Beide ouders geboren in Vlaanderen	178	40,7
Eén van beide ouders geboren in Vlaanderen	154	35,2
Geen van beide ouders geboren in Vlaanderen	105	24
TOTAAL	437	100

Deze hebben we samengevoegd tot één variabele met drie onderverdelingen : ten eerste de gezinnen waar beide ouders in Vlaanderen geboren zijn (40,7%), ten tweede de gezinnen waar één van beide

ouders in Vlaanderen geboren is (35,2%) en ten derde de gezinnen waar geen van beide ouders in Vlaanderen geboren is (24%).

De variabele die gebaseerd is op de onderwijstaal van de ouders vergt wat meer uitleg. Eerst en vooral kijken we naar de frekwentie-verdeling van de onderwijstaal.

TABEL 6 :

ONDERWIJSTAAL VAN DE RESPONDENT EN DE PARTNER

	Respondent					
	Lager onderw.		Secund. onderw.		Hoger onderwijs	
	abs.cijf.	%	abs.cijf.	%	abs.cijf.	%
Overwegend Nederlands	52	10,3	179	35,3	141	27,8
Evenveel Nederlands als Frans	4	0,8	1	0,2	4	0,8
Overwegend Frans	28	5,5	44	8,7	54	10,7
Partner						
Overwegend Nederlands	53	11,3	175	37,4	115	24,6
Evenveel Nederlands als Frans	1	0,2	2	0,4	6	1,3
Overwegend Frans	18	3,8	55	11,8	43	9,2

De vraag naar de taal waarin de respondenten en hun partners onderwijs genoten hebben richt zich op het lager, het secundair en het hoger onderwijs. Alhoewel zowel de respondenten als de partners hun studies voornamelijk in het Nederlands voltooid hebben (respondent : lager onderwijs : 10,3%, secundair onderwijs : 35,3%, hoger onderwijs : 27,8%; partner : lager onderwijs : 11,3%, secundair onderwijs : 37,4%, hoger onderwijs : 24,6%), is toch een niet onbelangrijk percentage van hen in het franstalig onderwijs afgestudeerd (respondent : lager onderwijs : 5,5%, secundair onderwijs : 8,7%, hoger onderwijs : 10,7%; partner : lager onderwijs : 3,8%, secundair onderwijs : 11,8%, hoger onderwijs : 9,2%). Uit de bovenstaande cijfers blijkt dat het Frans sterker aanwezig is in de hogere onderwijsniveaus dan in de lagere.

Het aantal dat zijn studies gedeeltelijk in het Nederlands en gedeeltelijk in het Frans doorlopen heeft is praktisch te verwaarlozen (respondent : lager onderwijs : 0,8%, secundair onderwijs : 0,2%, hoger onderwijs : 0,8%; partner : lager onderwijs : 0,2%, secundair onderwijs : 0,4%, hoger onderwijs : 1,3%).

Bekijken we het totaal studieverloop voor zowel de respondent als de partner, dan zien we het volgende : het merendeel van de respondenten en hun partners hebben nederlandstalig onderwijs genoten (respondent : 72,4%; partner : 73,2%); één vijfde komt uit het fransstalig onderwijs (respondent : 20,4%; partner : 21,3%), een klein aantal heeft de studies gedeeltelijk in het Nederlands en gedeeltelijk in het Frans gedaan (respondent : 7,2%; partner : 5,5%).

Laat ons nu even terugblikken op de taal-etnische achtergrond van de betrokkenen. Een eerste aspect was de gekombineerde geboorteplaats van de ouders. Welnu, de onderwijstaal hebben we op dezelfde manier samengevoegd en dat gaf het volgende resultaat.

TABEL 7 :

KOMBINATIE VAN DE ONDERWIJSTAAL VAN DE RESPONDENT
EN DE PARTNER

	Absolute cijfers	Percentage
Beide ouders gestudeerd in het Nederlands	264	59,1
Eén van beide ouders gestudeerd in het Nederlands	124	27,7
Geen van beide ouders gestudeerd in het Nederlands	59	13,2
TOTAAL	447	100

Bijna 60% van de ouders hebben allebei in het Nederlands gestudeerd, in 27,7% van de gezinnen heeft slechts één van beide ouders nederlandstalig onderwijs gevolgd; 13,2% van de ouders komen allebei uit het franstalig onderwijs.

Welk verband bestaat er nu tussen deze taal-etnische achtergrond en de taal die de ouders onder elkaar gebruiken ?

TABEL 8 :

**TAAL VAN DE OUDERS ONDER ELKAAR NAAR GEBOORTEPLAATS
VAN DE OUDERS**

%	Beide ouders geboren in Vlaanderen	Eén van beide ouders gebo- ren in Vlaand.	Geen van bei- de ouders ge- boren in Vl.	TOTAAL
Nederlands	48,1	36,2	15,7	100
Nederlands en Frans	15,8	42,1	42,1	100
Frans	12,5	30,6	56,9	100

Er bestaat vanzelfsprekend een zekere relatie tussen de taal die de ouders met elkaar spreken en hun geboorteplaats. Mensen die het Nederlands gebruiken zijn vooral in Vlaanderen geboren (48,1%), terwijl partners die Frans spreken vooral buiten Vlaanderen geboren zijn (56,9%). In gezinnen waar beide talen door elkaar gesproken worden, is de kans dat beiden buiten Vlaanderen geboren zijn (42,1%) even groot als de kans dat één van beide in Vlaanderen is geboren (42,1%).

We kijken nu even naar de onderwijstaal van de ouders als onderdeel van de taal-etnische achtergrond.

TABEL 9 :

**TAAL VAN DE OUDERS ONDER ELKAAR NAAR ONDERWIJSTAAL
VAN DE OUDERS**

%	Beide ouders gestud. i.h. Nederlands	Eén v. beide ouders gestud. i.h. Nederl.	Geen v. beide ouders gestud. i.h. Nederl.	TOTAAL
Nederlands	76,7	20,3	3	100
Nederlands en Frans	15	70	15	100
Frans	3,3	46,7	50	100

Op basis van de onderwijstaal kunnen we de respondenten en hun partners nog duidelijker rangschikken. Zij die onder elkaar Nederlands spreken hebben vooral in het Nederlands gestudeerd (76,7%). Ouders die beide talen gebruiken behoren vooral tot de middenkate-

gorie (70%). De franssprekenden zijn ongeveer gelijk verdeeld over de tweede (46,7%) en derde (50%) categorie.

Naast deze taalachtergrond is het natuurlijk ook interessant om de socio-ekonomische status van deze drie gezinstypen nader te bestuderen. In dit verband hebben we de volgende hypothese vooropgesteld :

Ouders die ofwel Nederlands en Frans, ofwel uitsluitend Frans met elkaar praten hebben een hogere socio-ekonomische status dan diegenen die uitsluitend Nederlands met elkaar spreken.

De socio-ekonomische status hebben we gemeten aan de hand van het diploma en het beroep van de man en het gezinsinkomen. We opteerden voor het diploma en het beroep van de man, omdat onderzoek heeft uitgewezen dat deze veelal de beste indicatoren zijn voor de socio-ekonomische status van het gezin.

TABEL 10 :

TAAL VAN DE OUDERS MET ELKAAR NAAR DIPLOMA VAN DE MAN

	Nederlands	Nederlands en Frans	Frans
Lager onderwijs	11,5	30	16,5
Lager secundair onderwijs, beroepsonderwijs, lager secundair technisch onderwijs	27,4	35	23,7
Hoger secundair onderwijs, hoger secundair technisch onderwijs	27,4	20	19,6
Niet universitair hoger onderwijs	19,6	15	18,6
Universitair onderwijs	14,1	0	21,6
TOTAAL	100	100	100

Ouders die beide talen met elkaar spreken vinden we vooral terug in de categorie lager secundair onderwijs, beroepsonderwijs, lager secundair technisch onderwijs (35%) en de categorie lager onderwijs (30%). Slechts 15% heeft een diploma niet universitair hoger onderwijs behaald. Mannen die met hun vrouw uitsluitend Frans praten genoten vooral lager secundair onderwijs, beroepsonderwijs, lager secundair onderwijs (23,7%) of universitair onderwijs (21,6%). De rest is ongeveer gelijkmatig verdeeld over de overige categorieën : hoger secundair onderwijs, hoger secundair technisch onderwijs (19,6%);

lager onderwijs (16,5%). De nederlandssprekenden zitten vooral in de middenkategorieën : hoger secundair onderwijs, hoger secundair technisch onderwijs (27,4%); lager secundair onderwijs, beroepsonderwijs, lager secundair technisch onderwijs (27,4%). Verder heeft 19,6% een diploma niet universitair hoger onderwijs en 14,1% een diploma universitair onderwijs behaald. 11,5% raakte niet verder dan lager onderwijs.

Bij de gezinnen waar de ouders Frans met elkaar spreken heeft de man een iets hoger opleidingsniveau dan de gezinnen waar de ouders uitsluitend Nederlands gebruiken, alhoewel dit verschil niet erg groot is. Bij de echtparen die beide talen spreken heeft de man duidelijk een lager scholingsniveau in vergelijking met de twee vorige categorieën.

TABEL 11 :

TAAI VAN DE OUDERS MET ELKAAR NAAR BEROEP VAN DE MAN

%	Nederlands	Nederlands en Frans	Frans
Zonder beroep	2,8	5	7,7
Ongeschoolde arbeider	8,5	10	18,3
Geschoolde arbeider	13,9	15	9,6
Lagere bediende	20,5	35	18,3
Hogere bediende	31,5	20	26,9
Vrij beroep	4	0	6,7
Zelfstandige	18,8	15	12,5
TOTAAL	100	100	100

Van de echtparen die Nederlands met elkaar spreken oefent de man vooral het beroep uit van hogere bediende (31,5%), lagere bediende (20,5%) of zelfstandige (18,8%). Bij de paren die Frans met elkaar praten is de man vooral tewerkgesteld als hogere bediende (26,9%), lagere bediende (18,3%) of ongeschoolde arbeider (18,3%). Deze gezinnen waar zowel Nederlands als Frans gesproken wordt zitten vooral in de categorie van de lagere bedienden (35%) en de hoge-

re bedienden (20%). Wat het beroep van de man betreft bestaat er dus praktisch geen onderscheid tussen de drie gezinstypen.

TABEL 12 :

TAAL VAN DE OUDERS ONDER ELKAAR NAAR MAANDELIJKS
NETTO-GEZINSINKOMEN

%	Nederlands	Nederlands en Frans	Frans
Minder dan 39.999 Bfr.	16	6,3	28,6
Tussen 40.000 en 54.999 Bfr.	19,5	50	22
Tussen 55.000 en 69.999 Bfr.	28,4	43,8	22
Meer dan 70.000 Bfr.	36,1	0	27,5
TOTAAL	100	100	100

De nederlandssprekende echtparen bevinden zich voornamelijk in de hoogste (36,1%) en de op één na hoogste (28,4%) inkomenscategorie. De partners die Frans met elkaar praten zijn nagenoeg in gelijke mate verspreid over de vier inkomenscategorieën, met lichte uitschieters in de eerste en de vierde categorie. De taalgemengde echtparen zitten vooral in de twee middenkategorieën. Gezinnen waar Nederlands gesproken wordt zijn dus relatief sterker aanwezig in de hogere inkomenscategorieën dan de franssprekende of taalgemengde gezinnen.

Als we rekening houden met de vorige drie indicatoren voor de socio-ekonomische status van het gezin (opleidingsniveau, beroep van de man en gezinsinkomen) moeten we onze hogervermelde hypothese dus verwerpen. Gezinnen waar beide talen gesproken worden hebben voor elke indicator een lagere score dan de nederlandstalige gezinnen. Bij de partners die Frans met elkaar praten heeft de man een iets hoger scholingsniveau dan de nederlandssprekende, maar wat de twee andere indicatoren betreft moet het franstalig gezin duidelijk onder doen voor het nederlandstalig gezin.

Hoe is het nu gesteld met het taalgedrag van de respondent tegenover de andere gezinsleden, in casu de kinderen ?

TABEL 13 :

TAAI VAN DE RESPONDENT MET DE KINDEREN

	Eerste kind		Tweede kind		Derde kind	
	Abs.cijf.	%	Abs.cijf.	%	Abs.cijf.	%
Overwegend Nederlands	392	75,4	304	75,6	112	72,7
Evenveel Frans als Nederlands	32	6,2	22	5,5	8	5,1
Overwegend Frans	89	17,1	69	17,1	31	20,1
Andere (1)	7	1,3	7	1,7	3	1,9
TOTAAL	520	100	402	100	154	100

(1) Het gaat hier vooral om gastarbeiders.

We krijgen hier ongeveer dezelfde verhoudingen te zien als in het taalgebruik met de partner. De meeste respondenten richten zich namelijk in het Nederlands tot elk van hun kinderen (eerste kind : 75,4%; tweede kind : 75,6%; derde kind : 72,7%) (8). We beperken ons tot drie kinderen omdat praktisch 90% van de steekproefgezinnen bestaat uit vijf of minder leden. Bijna één vijfde van de respondenten geeft er de voorkeur aan Frans te praten met de kinderen (eerste kind : 17,1%; tweede kind : 17,1%; derde kind : 20,1%). Respondenten die beide talen gebruiken blijven ook hier beperkt in aantal (eerste kind : 6,2%; tweede kind : 5,5%; derde kind : 5,1%).

De kinderen zelf spreken iets meer Nederlands met elkaar (79,3%) dan de respondenten met de kinderen, en dit vooral ten nadele van het Frans (13,6%).

(8) Het eerste kind is het oudste in leeftijd.

TABEL 14 :

TAAL VAN DE KINDEREN MET ELKAAR NAAR TAAL VAN DE
OUDERS MET ELKAAR

Taal v.d. ouders Taal v.d. kinderen	Nederlands %	Nederlands en Frans %	Frans %	TOTAAL %
Nederlands	90,2	3,1	6,8	100
Nederlands en Frans	17,4	26,1	56,5	100
Frans	8	4	88	100

Kinderen nemen in grote mate het taalpatroon van hun ouders over. Uitzondering op de regel is wel het groepje dat beide talen gebruikt. De meerderheid van hen heeft franssprekende ouders (56,5%). Vermoedelijk is het onderwijs dat zij volgen er de oorzaak van dat het Nederlands in hun taalgebruik sterker is doorgedrongen.

2.2. Secundaire kontakten

Secundaire kontakten hebben een formeler karakter dan primaire kontakten. Dit soort relaties zijn niet alleen minder intens maar ook zakelijker georiënteerd.

Wij hebben het taalgebruik van de respondenten hier bestudeerd in de werksituatie, in de kontakten met een openbare dienst en met de medische sektor.

Het taalgedrag van de respondent verschilt enigszins naargelang hij als zelfstandige of in loondienst werkzaam is.

TABEL 15 :

TAAL VAN DE ZELFSTANDIGE MET ZIJN KLANTEN

	Abs. cijfers	Percentage
Overwegend Nederlands	16	17,4
Evenveel Nederlands als Frans	43	46,7
Overwegend Frans	32	34,8
Andere	1	1,1
TOTAAL	92	100

Een zelfstandige heeft zich meestal aan de tweetaligheid van Brussel aangepast, en gebruikt dan ook vooral de beide talen (46,7%). Gebruikt hij vooral één taal dan is dat meestal het Frans (34,8%). In slechts 17,4% van de gevallen spreekt de zelfstandige vooral Nederlands met de klanten.

TABEL 16 :

TAAL VAN DE LOON- OF WEDDETREKKENDE OP HET WERK

	Baas		Kollega's		Ondergeschikten	
	abs.cijf.	%	abs.cijf.	%	abs.cijf.	%
Overwegend Nederlands	161	48,8	167	51,1	135	48,7
Evenveel Nederlands als Frans	39	11,8	64	19,6	60	21,7
Overwegend Frans	117	35,5	89	27,2	78	28,2
Andere	13	3,9	7	2,1	4	1,4
TOTAAL	330	100	327	100	277	100

Respondenten in loondienst spreken overwegend Nederlands op het werk, zowel met de baas (48,8%) als met kollega's (51,1%) als met ondergeschikten (48,7%). Frans blijft echter belangrijk in de kontakten met hogergeplaatsten (35,5%). Kollega's (27,2%) of ondergeschikten (28,2%) worden in dezelfde mate in het Frans aangesproken. In het gebruik van de beide talen zit wel een zekere beweging. Naargelang de persoon tot wie de respondent zich richt daalt op de socio-ekonomische ladder is er een grotere kans dat de respondent nu eens Nederlands, dan weer Frans met hem zal praten (baas : 11,8%; kollega's : 19,6%; ondergeschikten : 21,7%).

Voor de kontakten met de openbare dienst gingen we na in welke taal men zich tot de loketbediende in het gemeentehuis richt. Dit gebeurt vooral in het Nederlands (72,7%). Respondenten die alleen het Frans gebruiken (15,7%) of soms het Nederlands en soms het Frans (11,6%) zijn ongeveer even talrijk.

Alhoewel 89,9% van de respondenten beweert dat er een nederlandstalige arts in de buurt woont, wendt slechts 65,6% van hen zich tot hem of haar. 28,1% geeft de voorkeur aan een franstalige dokter.

We ronden dit hoofdstuk af met een aantal cijfers over het leesgedrag en het verenigingsleven. 75,4% van de respondenten leest regelmatig een krant en meestal een nederlandse (65,8%); 7,4% geeft de voorkeur aan franstalige kranten. Respondenten die lid zijn van een

vereniging (43,4%) kiezen voornamelijk een nederlandse of gemengde club.

3. Doorstroming van informatie betreffende het onderwijs in de Brusselse agglomeratie

Vooraleer ouders kunnen overgaan tot het kiezen van een school hebben ze degelijke inlichtingen over het onderwijsaanbod nodig. Er moet dus een doorstroming van informatie naar de ouders toe plaats vinden. Het is natuurlijk de vraag of er een dergelijke informatie-stroom bestaat. Bereikt zij ook het geviseerde publiek ? En wat is de specifieke impact daarvan op de ouders die in een schoolkeuzeprocess betrokken zijn ?

In dit hoofdstuk zullen we pogen een sluitend antwoord te vinden op bovenstaande vragen.

Om te beginnen stellen we vast dat ruim twee derde van de ouders ooit wel eens informatie heeft gehad over het onderwijs in de Brusselse agglomeratie, en dan vooral over het nederlandstalig onderwijs. Dit cijfer moet wel genuanceerd worden. Het merendeel van onze steekproefouders is immers vooral geïnteresseerd in reclame over nederlandstalige scholen, en het is dan ook aannemelijk dat zij zich vooral dit soort informatie herinneren.

TABEL 17 :

HET AL OF NIET KRIJGEN VAN INFORMATIE NAAR ONDERWIJSTAAL VAN DE OUDERS

%	Beiden gestudeerd in het Nederlands	Eén van beiden gestudeerd in het Nederlands	Geen van beiden gestudeerd in het Nederlands
Informatie gehad	67,6	61,3	47,5
Geen informatie gehad	32,4	38,7	52,5
TOTAAL	100	100	100

De informatie bereikt vooral ouders die beiden in het Nederlands gestudeerd hebben (67,6%), en ouders waarvan één van beiden nederlandstalig onderwijs gevolgd heeft (61,3%). Gezinnen waar beide partners uit het franstalig onderwijs komen zijn duidelijk minder geïnformeerd (47,5%).

Er bestaat geen significante relatie tussen het al of niet krijgen

van informatie en de socio-ekonomische status.

Toch schort er blijkbaar iets aan het informatiebeleid, want 42,1% van de respondenten klagen erover dat zij absoluut onvoldoende ingelicht zijn over alles wat het Brusselse onderwijs betreft. In eerste instantie wensen zij dan ook meer gegevens over het nederlandstalig onderwijs, en in het bijzonder over het vrij onderwijs. Hier is evenwel enige voorzichtigheid geboden omdat de grote meerderheid van de kinderen in een vrije school zit. De ouders zullen zich in hun vraag naar meer informatie dan ook vooral naar dit onderwijsnet richten.

TABEL 18 :

HET AL OF NIET KRIJGEN VAN VOLDOENDE INFORMATIE NAAR
DIPLOMA VAN DE MAN

%	Voldoende informatie	Min of meer voldoende informatie	Onvoldoende informatie	TOTAAL
Lager onderwijs	56,3	3,1	40,6	100
Lager secundair onderwijs, beroepsonderwijs, lager secundair technisch onderwijs	36,8	11,2	52	100
Hoger secundair onderwijs, hoger secundair technisch onderwijs	53,4	11	35,6	100
Niet universitair hoger onderwijs	55,1	11,2	33,7	100
Universitair onderwijs	47,2	6,9	45,8	100

Gezinnen waarvan de man een diploma lager onderwijs (56,3%); niet universitair hoger onderwijs (55,1%), hoger secundair of hoger secundair technisch onderwijs (53,4%) behaald heeft, krijgen de meeste informatie. Echtparen waarvan de man universitaire studies gedaan heeft (47,2%) vinden iets minder dat ze voldoende geïnformeerd worden over het Brussels onderwijs. Ouders waarvan de man lager secundair, beroeps- of lager secundair technisch onderwijs (36,8%) gevolgd heeft zijn duidelijk minder ingelicht over de onderwijsproblematiek in vergelijking met de andere categorieën.

Het al dan niet krijgen van voldoende informatie vertoont geen significante relatie met de taal-etnische indicatoren (de geboorteplaats en de onderwijstaal van de ouders).

Dat sommige ouders klagen over onvoldoende informatie is misschien ten dele te wijten aan het feit dat zij niet weten waar zij terecht kunnen met hun problemen; 43,2% van de respondenten heeft er namelijk totaal geen idee van waar zij met hun vraag naar informatie kunnen geholpen worden.

Van groot belang in dit verband is wel de geringe bekendheid van het Vlaams Onderwijscentrum Brussel. Slechts 7,5% van de respondenten kan een duidelijke beschrijving geven van de doelstellingen en de werking van het V.O.C.; 6,2% heeft er al ooit over gehoord zonder eigenlijk echt te weten wat het inhoudt; 86,3% van de respondenten heeft niet de minste notie van het bestaan van een dergelijk centrum. Dit ondanks de talrijke activiteiten van het V.O.C. in verband met informatieverstrekking en verbetering van het nederlandstalig onderwijs (9).

TABEL 19 :

HET AL OF NIET BEKEND ZIJN MET DE PLAATSEN WAAR MEN
TERECHT KAN VOOR INFORMATIE NAAR BEROEP VAN DE MAN

%	Bekend	Min of meer bekend	Onbekend	TOTAAL
Zonder beroep	50	20	30	100
Ongeschoolde arbeider	31,4	3,9	64,7	100
Geschoolde arbeider	40	13,8	46,2	100
Lagere bediende	41,4	10,1	48,5	100
Hogere bediende	64,8	9	26,2	100
Vrij beroep	47,6	4,8	47,6	100
Zelfstandige	35,4	8,5	56,1	100

Hogere bedienden (64,8%) en de categorie zonder beroep (50%) vinden blijkbaar het makkelijkst de weg naar plaatsen waar men terecht kan voor informatie : hetzij een informatiecentrum voor Brussels onderwijs, hetzij een bepaalde school, hetzij mensen die zich thuis voelen in deze problematiek. De vrije beroepen (47,6%), de la-

(9) GARRE, G., "Het V.O.C. ... even terugblikken", *De Brusselse Post*, 32ste jaargang, nr. 12, 1982, p. 15.

gere bedienden (41,4%) en de geschoolde arbeiders (40%) vormen een tussenkategorie. De zelfstandigen (35,4%) en de ongeschoolde arbeiders (31,4%) zijn het minst bekend met dergelijke informatieplaatsen.

TABEL 20 :

**HET AL OF NIET BEKEND ZIJN MET DE PLAATSEN WAAR MEN
TERECHT KAN VOOR INFORMATIE NAAR DIPLOMA VAN DE MAN**

%	Bekend	Min of meer bekend	Onbekend	TOTAAL
Lager onderwijs	30,3	7,6	62,1	100
Lager secundair onderwijs, beroepsonderwijs, lager secundair technisch onderwijs	38,1	9,5	52,4	100
Hoger secundair onderwijs, hoger secundair technisch onderwijs	45,8	10,8	43,3	100
Niet universitair hoger onderwijs	62,5	9,1	28,4	100
Universitair onderwijs	63	11	26	100

Mensen met een hoger opleidingsniveau zijn blijkbaar beter ingelicht over het bestaan van informatieplaatsen dan mensen met een lager opleidingsniveau. Meer dan de helft van de gezinnen waar de man universitair onderwijs (63%) of niet universitair hoger onderwijs (62,5%) gevolgd heeft, weten waar ze terecht kunnen voor informatie betreffende het Brussels onderwijs. De overige opleidingsniveaus behalen op dit punt nergens de 50% : hoger secundair onderwijs, hoger secundair technisch onderwijs (45,8%); lager secundair onderwijs, beroepsonderwijs, lager secundair technisch onderwijs (38,1%); lager onderwijs (30,3%).

TABEL 21 :

HET AL OF NIET BEKEND ZIJN MET DE PLAATSEN WAAR MEN
TERECHT KAN VOOR INFORMATIE NAAR ONDERWIJSTAAL VAN
DE OUDERS

%	Bekend	Min of meer bekend	Onbekend *	TOTAAL
Beide ouders in het Nederlands gestudeerd	50,8	7,2	42	100
Eén van beide ouders in het Nederlands gestudeerd	38,2	11,4	50,4	100
Geen van beide ouders in het Nederlands gestudeerd	57,1	16,1	26,8	100

Ouders die geen van beiden in het Nederlands gestudeerd hebben (57,1%) en ouders die beiden in het Nederlands gestudeerd hebben (50,8%) zijn het best bekend met de informatieplaatsen. Gezinnen waar slechts één ouder nederlandstalig onderwijs genoten heeft (38,2%) zijn veel minder vertrouwd met deze informatiecentra.

Alhoewel men erover klaagt dat men te weinig informatie door-
gespeeld krijgt, heeft de ontvangen informatie toch succes. Nagenoeg één vijfde van de ouders (18,1%) heeft zich immers ooit laten be-
invloeden door campagnes ten gunste van bepaalde scholen. Vooral het vrij onderwijs (67,4%) plukt de vruchten van dit publiciteits-
werk. Het is dus duidelijk dat goed doordachte reclamecampagnes onontbeerlijk zijn voor de rekrutering van nieuwe leerlingen. Het feit dat we zojuist gezien hebben dat bijna de helft van onze steekproef-
populatie van mening is dat ze niet over voldoende informatie be-
schikt, is in dit verband wel bijzonder relevant.

TABEL 22 :

**RESPONDENTEN DIE ZICH AL OF NIET LATEN BEINVLOEDEN DOOR
INFORMATIE NAAR OPLEIDINGSNIVEAU VAN DE MAN**

%	Beïnvloeding	Geen be- invloeding	TOTAAL
Lager onderwijs	11,3	88,7	100
Lager secundair onderwijs, beroeps- onderwijs, lager secundair technisch onderwijs	17,3	82,7	100
Hoger secundair onderwijs, hoger se- cundair technisch onderwijs	15	85	100
Niet universitair hoger onderwijs	17	83	100
Universitair onderwijs	30,1	69,9	100

Vooraf de echtparen waarvan de man een universitair diploma behaald heeft, hebben zich in hun keuze laten beïnvloeden door informatie over een bepaalde school (30,1%). Ouders waarvan de man een diploma lager secundair onderwijs, beroepsonderwijs, lager secundair technisch onderwijs (17,3%), niet universitair hoger onderwijs (17%) of hoger secundair, hoger secundair technisch onderwijs (15%) behaald heeft, vormen een middenkategorie wat de beïnvloeding door informatie betreft. Gezinnen waar de man enkel lager onderwijs (11,3%) gevolgd heeft zijn het minst ontvankelijk voor schoolinformatie.

De taalachtergrond van de ouders had op deze veranderlijke geen significante invloed.

4. Motivatieonderzoek

4.1. Een eerste verkenning van het motivatieproces

We hebben het tot nu toe altijd gehad over het schoolkeuze-proces, zonder eigenlijk expliciet te vermelden welke aspecten belangrijk zijn in dit beslissingsmoment. We hebben nog geen aandacht besteed aan de motieven die de ouders aanvoeren om hun voorkeur voor een bepaalde school te rechtvaardigen.

Welnu, dit motivatieonderzoek neemt in onze studie een centrale plaats in. Via een "open vraag", d.w.z. een vraag zonder vooropgestelde antwoordcategorieën, peilden we naar de motieven die de ouders ertoe hebben aangezet voor een bepaalde school te kiezen. Daarna stelden we zelf 29 motieven voor en vroegen in hoeverre deze keuzebepalend waren geweest.

We zullen het echter eerst uitvoerig hebben over de open vraag. We vroegen de respondenten de drie belangrijkste motieven van hun schoolkeuze op te geven.

De nabijheid van de school wordt veruit het meest vernoemd als eerste motief (31,6%). Ouders stellen het blijkbaar erg op prijs dat de school dicht bij huis is gelegen. Gezien de jonge leeftijd van de steekproefkinderen is het volkomen begrijpelijk dat ze zich door dergelijke overwegingen laten leiden.

Nauw aansluitend bij dit motief wordt ook vaak uitgekeken naar een school die op de weg naar het werk ligt (8,5%). Terwijl één van beide ouders zich naar het werk begeeft kan hij of zij dus tegelijkertijd de kinderen naar school brengen. Op die manier kunnen de kinderen niet alleen veiliger, maar ook goedkoper de school bereiken.

Uiteraard speelt de taal waarin het onderwijs gegeven wordt ook een belangrijke rol. 9,3% van de respondenten voert de taal namelijk als eerste motief aan. Heel wat ouders voelen dus aan dat het voor het kind van het allergrootste belang is onderwijs in de moedertaal te krijgen. Alleen op die manier, zo menen zij, zal het kind zich op een degelijke manier in de eigen taal leren uitdrukken.

Voor een aantal ouders moeten de kinderen naast kennis ook een bepaalde levensbeschouwing meekrijgen (5,9%). Het net waartoe de school behoort weegt voor deze mensen zodanig zwaar door, dat dit het allereerste aspect is waarmee ze rekening houden.

Een school zal ook heel wat leerlingen kunnen aantrekken indien zij een "goede naam" heeft, want 4,9% van de respondenten duidt de reputatie aan als belangrijkste motief.

De kwaliteit van het onderwijs is eveneens in zekere mate bepalend voor het al dan niet opteren voor een bepaalde onderwijsinstelling (4,1%).

Wanneer één of beide ouders in een bepaalde school werken, is het vaak logisch dat ook de kinderen daar de lessen volgen. Dit is het geval voor 3,9% van de respondenten.

Een aantal ouders houden rekening met de vorige schoolervaringen (3,4%). Vermits ze hun oudere kinderen reeds aan een be-

paalde onderwijsinstelling hebben toevertrouwd, zien ze geen reden waarom ook het jongere broertje of zusje niet naar dezelfde school zou gaan.

Een aantal motieven worden slechts door enkele respondenten aangehaald, zoals "wij opteerden voor deze school omdat een familielid vlakbij woont, zodat de opvang van mijn kind verzekerd is", "ik ben er zelf naar school geweest en heb dus ondervonden dat het een goede onderwijsinrichting is", "mijn kind kan er alle afdelingen doorlopen zodat het niet van school moet veranderen", "de school was/is vlakbij de vroegere/huidige woonplaats gelegen", enzovoort.

Omdat deze argumenten door zo weinig respondenten naar voor werden gebracht, en omdat heel wat motieven nauw bij elkaar aansluiten, hebben we ze in acht categorieën samengebracht. De indeling is de volgende : taalmotieven, motieven die betrekking hebben op de pedagogische kwaliteiten van het onderwijs, motieven die de infrastrukturele faciliteiten van de school benadrukken (bijvoorbeeld, mijn kind kan er alle afdelingen doorlopen), motieven die wijzen op een bandwagon-effekt (bijvoorbeeld, ouders die deze school kiezen omdat de andere kinderen er reeds onderwijs volgen), motieven die betrekking hebben op de bereikbaarheid (bijvoorbeeld, de school is vlakbij de woning gelegen), levensbeschouwelijke motieven, reputatiemotieven en motieven die we kunnen omschrijven als praktische faciliteiten voor het gezin (bijvoorbeeld, de school is op de weg naar het werk gelegen).

We hebben dus eerst een globaal overzicht gegeven van alle motieven die de respondenten naar voor brachten. Nu brengen we ze terug tot een achttal categorieën.

Deze procedure zullen we ook toepassen voor het tweede en het derde motief.

De frekwentieverdeling van deze acht categorieën ziet er als volgt uit.

TABEL 23 :

BUNDELING VAN HET EERSTE MOTIEF IN EEN AANTAL
GROTE KATEGORIEËN

	Absoluut aantal	Percentage
Taalmotieven	56	11
Pedagogische kwaliteiten	67	13,2
Infrastrukturele faciliteiten van de school	25	4,9
Bandwagon-effekt	60	11,8
Bereikbaarheid	175	34,5
Levensbeschouwing	32	6,3
Reputatie	33	6,5
Praktische faciliteiten voor het gezin	57	11,2
Andere	2	0,4
TOTAAL	507	100

De bereikbaarheid steekt ver boven alle andere motieven uit (34,5%). De pedagogische kwaliteiten (13,2%), het bandwagon-effekt (11,8%), de praktische faciliteiten voor het gezin (11,2%) en de taalmotieven (11%) worden ongeveer alle in dezelfde mate vernoemd. De reputatie (6,5%), het levensbeschouwelijk motief (6,3%) en de infrastrukturele faciliteiten van de school (4,9%) scoren het laagst.

84,4% van de respondenten gaven ook een tweede motief op. Ongeveer dezelfde argumenten duiken terug op, maar de spreiding van de procenten is iets kleiner. De afstand tot de school wordt nog het meest vernoemd (11,6%), maar meteen daarna volgen de reputatie van de school (10,9%) en de netkeuze (9,6%). Verder hechten de ouders in hun tweede motief nog veel belang aan de onderwijstaal (8,9%) en de degelijkheid van het onderwijs (7,7%). Een aspect dat als eerste motief weinig werd vernoemd was het aantal kinderen per klas. In tweede instantie zijn er echter wel een aantal ouders die nederlandstalig onderwijs kiezen omdat het leerlingenaantal per klas niet te hoog ligt (3,9%). Wat ook nog als tweede motief wordt aangehaald is het feit dat de school op de weg naar het werk gelegen is (3,9%). De behoefte aan een zekere discipline in de school komt ook vooral aan bod als tweede motief (3,6%).

Om dezelfde reden als voor het eerste argument deelden we ook het tweede motief in een aantal categorieën in.

TABEL 24 :

**BUNDELING VAN HET TWEDE MOTIEF IN EEN AANTAL GROTE
KATEGORIEËN**

	Absoluut aantal	Percentage
Taalmotieven	51	11,6
Pedagogische kwaliteiten	128	29,2
Infrastrukturele faciliteiten van de school	41	9,3
Bandwagon-effekt	34	7,7
Bereikbaarheid	63	14,4
Levensbeschouwing	46	10,5
Reputatie	53	12,1
Praktische faciliteiten voor het gezin	19	4,3
Andere	4	0,9
TOTAAL	439	100

Bij het kiezen van een school wordt op de tweede plaats vooral rekening gehouden met de pedagogische kwaliteiten van het onderwijs (29,2%). Dit is niet in tegenspraak met wat hoger werd gezegd. Daar ging het immers om ongestructureerde antwoorden, terwijl we hier al die antwoorden samengevoegd hebben in een aantal grote categorieën. Dit leidt automatisch tot het resultaat dat een aantal met elkaar verwante motieven, die vroeger niet beschreven werden omdat ze door te weinig respondenten werden vernoemd, nu in één gemeenschappelijke categorie wel een belangrijk percentage vormen.

De kleinere categorieën zijn, met uitzondering van de praktische faciliteiten voor het gezin (4,3%), in ongeveer dezelfde mate keuzebepalend geweest. 14,4% van de respondenten vinden de ligging van de school belangrijk als tweede argument, 12,1% laat zich leiden door de reputatie die de school heeft opgebouwd, de taalmotieven komen voor 11,6% van de ouders in aanmerking, het levensbeschouwelijk aspect is oriënterend voor 10,5% van de ouders, een aantal scholen kunnen 9,3% van de ouders overtuigen door hun infrastrukturele faciliteiten en 7,7% laat zijn keuzeproces beïnvloeden door het bandwagon-effekt.

Slechts 49% van de respondenten vernoemden ook een derde motief. Het zijn ook hier weer dezelfde aspecten die op de voorgrond

treten. De faam die een school heeft komt voor 11,4% van de respondenten op de derde plaats, op de voet gevolgd door de ligging van de school (11%). De netkeuze (5,5%) en de kwaliteit van het onderwijs (4,7%) worden hier veel minder vernoemd.

Voor de drie motieven kunnen we dus ongeveer hetzelfde antwoordpatroon onderscheiden. De ligging van de school is, hetzij ten opzichte van de woning, hetzij ten opzichte van het werk, hoedanook het belangrijkste motief. Wanneer een bepaalde school aan deze eis voldoet, zijn er vooral een viertal andere motieven waarmee de ouders rekening gaan houden, namelijk de onderwijstaal, het net waarvan de school deel uitmaakt, de reputatie en de kwaliteit van het onderwijs.

Tot besluit van dit subhoofdstuk vatten we ook hier de globale frekwentieverdeling van het derde motief samen in een aantal categorieën.

TABEL 25 :

BUNDELING VAN HET DERDE MOTIEF IN EEN AANTAL GROTE KATEGORIEËN

	Absoluut aantal	Percentage
Taalmotieven	19	7,5
Pedagogische kwaliteiten	79	31
Infrastrukturele faciliteiten van de school	35	13,7
Bandwagon-effekt	26	10,2
Bereikbaarheid	31	12,2
Levensbeschouwing	16	6,3
Reputatie	36	14,1
Praktische faciliteiten voor het gezin	12	4,7
Andere	1	0,4
TOTAAL	255	100

De pedagogische kwaliteiten treden hier sterk op de voorgrond (31%). De reputatie van de school (14,1%), de infrastrukturele faciliteiten (13,7%), de ligging van de school (12,2%) en het bandwagon-effekt (10,2%) liggen zeer dicht bij elkaar. De taalmotieven (7,5%), de levensbeschouwelijke inspiratie (6,3%) en de praktische faciliteiten voor het gezin (4,7%) worden minder vernoemd.

4.2. Typologie van elk motief

Om een werkelijkheidsgetrouw beeld van het schoolkeuzeproces te krijgen, hebben we de respondenten dus eerst een open vraag gesteld. Het nadeel van deze open vraag is echter dat bepaalde aspecten soms helemaal niet aan bod komen omdat ze door de respondenten als zo vanzelfsprekend worden beschouwd, dat ze deze vergeten te vernoemen. Daarom hebben we naast de open vraag naar de motieven zelf een aantal items naar voor gebracht, en gevraagd in hoeverre deze voor de respondenten keuzebepalend zijn geweest.

We krijgen een eerste algemeen beeld van de motieven wanneer we ze rangschikken naar dalende frekwentie.

TABEL 26 :

RANGSCHIKKING VAN DE MOTIEVEN

	% ja-antw.	% neen- antw.	Abs. aantal (=100%)
1. Onderwijstaal	78,1	21,9	489
2. Afstand	75,6	24,4	303
3. Reputatie	69,6	30,4	473
4. Kinderen worden beter tweetalig dan in het franstalig onderwijs	62,4	37,6	479
5. School ligt op de weg naar het werk	55,3	44,7	246
6. Deskundigheid van het lerarenkorps	53,3	46,7	454
7. Discipline	51,2	48,8	463
8. Diploma van het nederlandstalig onderwijs wordt hoger gewaardeerd dan diploma van het franstalig onderwijs	47,7	52,3	153
9. Kinderen krijgen een bepaalde levensbe- schouwing mee in de school	44,2	55,8	380
10. Kinderen krijgen een goede individuele begeleiding	44,1	55,9	447
11. Bestaan van meerdere afdelingen	43,9	56,1	490
12. Klein aantal leerlingen per klas	41,4	58,6	461
13. Vriendelijkheid van het lerarenkorps	38,9	61,1	483
14. Weinig gastarbeiderskinderen in de klas	37,6	62,4	460
15. Naschoolse opvang	37,2	62,8	505
16. Goede relatie tussen de leerlingen en de leerkrachten	34,6	65,4	482
17. Goede kennisoverdracht	32,8	67,2	467
18. Goede staat van de gebouwen	32,8	67,2	472

19. Voorschoolse opvang	31	69	484
20. Informatie betreffende de school	28,6	71,4	458
21. Goede relatie tussen de ouders en de leerkrachten	27,5	72,5	469
22. Voldoende didactisch materiaal	26,7	73,3	420
23. Open karakter van de school	25,6	74,4	485
24. Het al of niet gemengd zijn van de klassen	21,2	78,8	510
25. Bestaan van inspraak over de inhoud en de manier van lesgeven	18	82	333
26. Betrokkenheid van de ouders bij het schoolgebeuren	15,7	84,3	478
27. Aanwezigheid van schoolactiviteiten	14,4	85,6	471
28. Aanwezigheid van leerlingenvervoer	13,4	86,6	232
29. Het verschaffen van warme maaltijden	12,7	87,3	505

Naast het percentage vermelden we steeds het absoluut aantal antwoorden per item. Deze cijfers kunnen nog al eens van elkaar verschillen, omdat niet alle respondenten elke motivatievraag konden beantwoorden. Het spreekt vanzelf dat de respondent slechts kon zeggen of een bepaalde item al dan niet in het keuzeproces heeft meegespeeld, wanneer de betrokken situatie werkelijk in de school bestond.

Een aantal van de aangehaalde items verdienen vooraf nog enige uitleg. Met veranderlijke negen bedoelen we geen enkele levensbeschouwing in het bijzonder. Het kan hier dus zowel om een godsdienstige als om een humanistische levensovertuiging gaan. De afdelingen van variabele elf refereren naar het kinderdagverblijf, het kleuteronderwijs, het lager onderwijs en het secundair onderwijs.

Vergelijken we deze tabel met de resultaten van de zojuist beschreven open vraag, dan blijkt dat de vijf motieven die hier het meest vernoemd worden, met name de afstand, de onderwijstaal, het levensbeschouwelijk argument, de reputatie en de kwaliteit van het onderwijs ook nu weer vooraan gerangschikt staan. Daar waar de afstand als dé reden naar voor kwam in de open vraag, neemt bij de gesloten vraag de onderwijstaal de eerste plaats in. Wellicht is voor een gedeelte van de respondenten de onderwijstaal een zodanig vanzelfsprekend motief dat ze het in de open vraag niet vermeld hebben.

Twee motieven die ook weinig of niet aan bod kwamen in de open vraag zijn de discipline en het taalonderricht. Nochtans, wanneer wij de respondenten de vraag stellen of het taalonderricht in het nederlandstalig onderwijs beter is dan in het franstalig onderwijs en of dit voor hen een keuzebepalend motief is geweest, geeft

62,4% hierop een bevestigend antwoord. Hetzelfde geldt voor de discipline. 51,2% van de respondenten zegt dat de strenge aanpak van de school hen mee beïnvloed heeft in hun keuzeproces. Dit terwijl in de open vraag amper 30 mensen deze item naar voor brachten.

Een sluitende verklaring voor deze discrepantie kunnen we niet geven. We vermoeden dat wij door het stellen van dergelijke vragen het probleem bij de mensen in huis brengen. We dwingen de respondenten eigenlijk om dieper na te denken over hun beslissingen. Pas wanneer we hen zelf een aantal keuzemogelijkheden voorschotelen, gaan ze plots beseffen dat ze bij het kiezen van een school toch wel rekening gehouden hebben met een aantal items, die ze zich in eerste instantie niet meer herinnerden. De percentages van de overige motieven moeten wellicht ook in het licht van deze wetenschap bekeken worden.

Elk van deze motieven brengen we nu in verband met de socio-ekonomische status van het gezin (het beroep en het diploma van de man en het maandelijks netto gezinsinkomen); de onderwijstaal en de geboorteplaats van de ouders; de levensbeschouwing en de leeftijd van de respondent; de afdeling en het net waarin het steekproefkind zit. Wanneer één of meerdere van deze relaties niet beschreven wordt betekent dit dat de betreffende samenhang niet significant is.

Het beroep is significant voor de motieven "school ligt op de weg naar het werk", "aanwezigheid van leerlingenvervoer", "deskundigheid", "vriendelijkheid van de leerkrachten tegenover de leerlingen en de ouders", "relatie ouders-leerkrachten", "informatie", "levensbeschouwing", en "aanwezigheid van gastarbeiderskinderen". Wanneer we de verschillende scores overlopen valt op dat meestal de hogere bedienden hoge percentages laten aflezen voor een groot deel van deze motieven; namelijk voor "school ligt op de weg naar het werk", "deskundigheid", "relatie ouders-leerkrachten", "informatie" en "levensbeschouwing". De items "voor- en naschoolse opvang" werden ook gerelateerd aan het beroep van de vrouw. De thuisblijvende vrouwen vertonen, naar verwachting, beduidend minder interesse voor dit aspect (voorschoolse opvang : thuiswerkende vrouwen : 73,8%, buitenshuis werkende vrouwen : 92,4%; naschoolse opvang : thuiswerkende vrouwen : 79,2%, buitenshuis werkende vrouwen : 93%), en laten er zich uiteraard ook minder door beïnvloeden bij de keuze van een school (voorschoolse opvang : thuiswerkende vrouwen : 17,4%, buitenshuis werkende vrouwen : 38,8%; naschoolse opvang : thuiswerkende vrouwen : 19,2%, buitenshuis werkende vrouwen : 42,3%).

Het diploma vertoont een significante relatie met de motieven "deskundigheid", "vriendelijkheid van de leerkrachten tegenover de leerlingen en de ouders", "kennisoverdracht", "relatie ouders-leerkrachten", "leerlingenaantal", "informatie", "levensbeschouwing", en "aanwezigheid van gastarbeiderskinderen". Een steeds terugkerende vaststelling is hier de hoge score van de afgestudeerden van het universitair en het niet universitair hoger onderwijs. Gediplomeerden van het universitair onderwijs laten zich bijvoorbeeld erg sterk beïnvloeden door het leerlingenaantal (60,9%), daar waar de score voor de andere categorieën schommelt tussen 35% en 42%.

Het inkomen kan in relatie gebracht worden met de motieven "onderwijstaal", "betere tweetaligheid", "waardering van het nederlandstalig en franstalig diploma", "afstand", "school ligt op de weg naar het werk", en "verschaffen van warme maaltijden". Bovendien varieert deze variabele omgekeerd evenredig met de onderwijstaal, in die zin dat de onderwijstaal meer motiverend werkt naarmate het inkomen daalt.

De taalachtergrond van de ouders (onderwijstaal en geboorteplaats) is significant voor de motieven "onderwijstaal" (beiden), "betere tweetaligheid" (onderwijstaal), "waardering van het nederlandstalig en franstalig diploma" (beiden), "afstand" (geboorteplaats), "discipline" (onderwijstaal), "vriendelijkheid van de leerkrachten tegenover de leerlingen en de ouders" (beiden), "relatie ouders-leerkrachten" (onderwijstaal), "inspraak" (onderwijstaal), "leerlingenaantal" (beiden), "staat van de gebouwen" (onderwijstaal), "open karakter van de school" (onderwijstaal), en "verschaffen van warme maaltijden" (beiden). Met uitzondering van "discipline" en "afstand" zijn het steeds de ouders met een franstalige achtergrond voor wie deze motieven het meest keuzebepalend zijn geweest. De nederlandstalige gezinnen laten zich in vergelijking met de twee andere categorieën het minst door deze motieven beïnvloeden (uitgezonderd het motief "afstand"). Taalgemengde gezinnen vormen dus nog steeds een middencategorie (uitgezonderd het motief "discipline"). De cijfers illustreren dat de taalmotieven zelfs opvallend belangrijker zijn voor de eerste groep. De onderwijstaal wordt door 98,2% van de ouders die beiden franstalig onderwijs genoten en door 86,6% van de ouders die beiden buiten Vlaanderen geboren zijn als motief vernoemd. De gezinnen waarvan één van beide of beide ouders in Vlaanderen geboren zijn, of de gezinnen waar één van beide of beide ouders nederlandstalig onderwijs genoten, scoren voor dit

motief niet hoger dan 75%. De betere tweetaligheid is motiverend voor 91,3% van de gezinnen waar geen van beide ouders nederlandstalig onderwijs heeft gevolgd, tegenover 58,3% van de gezinnen waar één van beide en 47,6% van de gezinnen waar beide ouders een nederlandstalig diploma behaalden. De hogere waardering van het nederlandstalig diploma is keuzebepalend voor 90% van de ouders die geen van beiden in het Nederlands gestudeerd hebben en voor 67,7% van de ouders die geen van beiden in Vlaanderen zijn geboren. De taalgemengde en nederlandstalige gezinnen overstijgen nergens de 43% voor dit motief. Ook het leerlingenaantal brengen ouders met een franstalige onderwijsachtergrond (78,3%) meer in rekening dan de taalgemengde (45,5%) of nederlandstalige gezinnen (41,9%).

De motieven "onderwijstaal", "reputatie", "leerlingenaantal", "al of niet gemengd zijn van de klas", en "levensbeschouwing" variëren naargelang de levensbeschouwelijke achtergrond van de respondent. Vermeldenswaardig is de hoge score van de vrijzinnigen voor het "al of niet gemengd zijn van de klas" (38,4%). Pratikerende gelovigen (18,1%) en niet-pratikerende gelovigen (15,5%) laten zich in verhouding veel minder beïnvloeden door dit motief.

De leeftijd van de respondent is significant voor de motieven "naschoolse opvang", "voorschoolse opvang", "levensbeschouwing" en "aanwezigheid van gastarbeiderskinderen". Kenmerkend is dat de oudere leeftijdskategorieën (42-51 jaar : 59,3%; 52 jaar en ouder : 43,8%) meer beïnvloed worden door het meegeven van een levensbeschouwing dan de jongere (32-41 jaar : 39,8%; 24-31 jaar : 35,7%).

De afdeling en het net beïnvloeden de antwoorden voor de motieven "reputatie", "discipline", "vriendelijkheid van de leerkrachten tegenover de leerlingen en de ouders", "relatie ouders-leerkrachten", "doorstroming", "leerlingenaantal", "staat van de gebouwen", "al of niet gemengd zijn van de klas", "naschoolse opvang", "voorschoolse opvang", "open karakter van de school", "verschaffen van warme maaltijden", "levensbeschouwing" en "aanwezigheid van gastarbeiderskinderen". De reputatie van de school, de discipline die er heerst en het meegeven van een levensbeschouwing spelen vooral een motiverende rol in het vrij onderwijs. Verder blijkt dat het leerlingenaantal in het kleuteronderwijs meer keuzemotiverend werkt dan in het lager onderwijs.

Vijf motieven vertonen geen enkel significant verband met de verklarende variabelen. Dit zijn "individuele begeleiding", "relatie leerlingen-leerkrachten", "didactisch materiaal", "betrokkenheid van

de ouders bij het schoolgebeuren” en “aanwezigheid van school-activiteiten”. Dit betekent dus dat het antwoordpatroon hier niet beduidend verschilt naargelang we het beroep en het diploma van de man, het gezinsinkomen, de onderwijstaal en geboorteplaats van de ouders, de leeftijd en levensbeschouwing van de respondent, de afdeling of het net als verklarende variabele hanteren.

4.3. Behoeftenpatroon van de ouders met kinderen in het nederlandsstalig basisonderwijs te Brussel

Naarmate we verder vorderden in het onderzoek rees de vraag of een aantal van de door ons naar voor gebrachte motieven niet ergens een gemeenschappelijk element bezitten. Zijn ze m.a.w. niet terug te brengen tot enkele basisdimensies? Om hierover uitsluitsel te krijgen maakten we gebruik van de faktoranalyse. Deze kwantitatieve techniek groepeerde als het ware deze variabelen die gelijkwaardige elementen bevatten.

Wat is nu de kerngedachte van deze analysemethode? De oorspronkelijke variabelen, in casu de motieven, noemen we de geobserveerde variabelen. Daarnaast worden een aantal denkbeeldige variabelen, de zogenaamde factoren, ingevoerd. Men berekent vervolgens de korrelatie tussen de geobserveerde variabelen en deze factoren. Deze korrelatiecoëfficiënten van de geobserveerde waarden op de factoren noemt men de ladingen. Naarmate deze ladingen hoger liggen, zal de betrokken faktor ook beter de basisdimensie van de gegeven variabele weergeven. Uiteindelijk wordt elke faktor genoemd naar deze motieven die de hoogste ladingen op de betrokken faktor laten aflezen.

Deze inhoudelijke interpretatie verloopt echter niet altijd even vlot. Om dit te vergemakkelijken voert men meestal een rotatie van het assenstelsel door. Dit wil zeggen dat men het faktorenstelsel draait totdat men een stand gevonden heeft die het best aansluit bij de gebruikte variabelen. Op dat moment zal men de verschillende factoren veel gemakkelijker een gepaste naam kunnen geven. Wij gebruikten de zogenaamde genormaliseerde varimaxrotatie. Het resultaat van deze werkwijze wordt weergegeven in tabel 27.

TABEL 27 :
FACTORMATRIX VAN GENORMALISEERDE VARIMAXROTATIE

Variabelen	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5	Faktor 6	Faktor 7	Faktor 8
1. Afstand	.05278	-.04807	-.08296	.05415	.05096	.13451	.71735*	.23833
2. School ligt op de weg naar het werk.	-.03070	.15824	.20040	.07573	-.02831	-.02847	.69209*	-.13582
3. Reputatie	.09094	.08143	.02817	.01370	.72798*	.02576	.05285	.03304
4. Bestaan van meerdere afdelingen	-.02724	.19314	.09059	.25953	.25127	.33964	-.22517	.06756
5. Voorschoolse opvang	.03358	.00708	.88936*	-.00357	.04197	.02255	.05203	.06671
6. Naschoolse opvang	.06132	.08326	.90414*	.06828	-.02858	.01137	.03156	.05791
7. Onderwijsstaal	.11318	.01445	.13088	.61521*	.03814	-.14850	.03927	-.05375
8. Leerlingenvervoer.	.10822	.04019	.02406	.00980	-.02373	.76798	.09175	-.03402
9. Warme maaltijd	-.00741	.23128	.36243	.28386	-.00710	.31358	-.00220	-.34361
10. Al of niet gemengd	.22358	.42642	.04419	.16148	-.30905	.14124	.05513	-.09047
11. Hogere waardering van het nederlandstalig diploma	.03618	.06204	-.02908	.76354*	.07991	.20599	.09557	.10444
12. Informatie	.42293	-.16319	.15265	-.08626	.30973	.15029	.17468	.08996
13. Betere tweetaligheid	.15697	.08872	-.02522	.73553*	.00395	.05023	.01845	.08823
14. Deskundigheid	.53738*	.06416	-.03186	.21875	.46837	-.12663	.01958	-.16291
15. Vriendelijkheid	.78338*	.01728	.05650	.12761	.08070	-.00472	.04597	-.11374

16. Individuele begeleiding	.72306*	.19467	.06019	.10446	.07443	-.10333	-.07442	-.05765
17. Inspraak	.63468*	.24248	-.07948	.08942	.00375	.35818	.04655	.08973
18. Betrokken bij het schoolgebeuren	.53470*	.38872	-.01831	.06071	-.12333	.21125	.06903	.02663
19. Relatie tussen de ouders en de leerkrachten	.72845*	.24029	.00596	.08820	.01644	.04356	.03121	.00995
20. Open karakter van de school	.69497*	.34539	.02756	.02160	.10292	.09260	.08187	.06067
21. Discipline	.18303	.40298	-.05075	.17092	.58113*	.03301	-.05319	.08073
22. Relatie tussen de leerlingen en de leerkrachten	.65235*	.32738	-.03567	-.00771	.19318	.12510	-.06924	.13851
23. Bestaan van school-activiteiten	.24290	.57414*	.09674	.00857	.07383	.22916	.13145	.00467
24. Leerlingenaantal	.48603	.31819	.11568	.10942	-.09953	-.16243	-.04708	.15121
25. Goede staat van de gebouwen	.28547	.55500*	.12667	.08714	.12091	.04504	-.07040	.17061
26. Voldoende didactisch materiaal	.40524	.63696*	.04651	.01955	.12731	.04748	.01409	.02065
27. Kennisoverdracht	.44544	.55332*	-.04046	.01131	.20220	-.12408	-.02484	.00629
28. Levensbeschouwing	.13261	.47933	-.08402	.16623	.24282	-.17664	.34677	-.16155
29. Gastarbeiderskinderen	.03481	.10283	.12541	.15680	.06900	-.00382	.05822	.83835*

Van fundamenteel belang is de vaststelling dat onze 29 motieven terug te brengen zijn tot acht basisdimensies. Laten we de tabel eens van naderbij bekijken. De sterkste ladingen worden aangeduid met een asterisk. Aan de hand van deze sterke ladingen zullen we proberen de factoren inhoudelijk te benoemen.

TABEL 28 :

**DE ACHT FACTOREN EN DE VERANDERLIJKEN DIE HIEROP DE
STERKSTE LADINGEN VERTONEN**

Factoren	Pedagogische organisatie van de school	Buitenschoolse activiteiten en pedagogische basisvereisten van de school	Kinderopvang	Taalmotivatie
Veranderlijken	Deskundigheid Vriendelijkheid Individuele begeleiding Inspraak Betrokken bij het schoolgebeuren Relatie tussen de ouders en de leerkrachten Open karakter van de school Relatie tussen de leerlingen en de leerkrachten	Bestaan van schoolactiviteiten Goede staat van de gebouwen Voldoende didactisch materiaal Kennisoeverdracht	Voorschoolse opvang Naschoolse opvang	Onderwijstaal Hogere waardering van het nederlandstalig diploma Betera tweetaligheid
Factoren	Beeldvorming ten opzichte van de school	Leerlingen- vervoer	Ligging van de school	Gastarbeiders- kinderen
Veranderlijken	Reputatie Discipline	Leerlingen- vervoer	Afstand School ligt op de weg naar het werk	Gastarbeiders- kinderen

De veranderlijken van faktor 1 kunnen eigenlijk in twee groepen worden opgesplitst. Aan de ene kant onderscheiden we de items die

betrekking hebben op de pedagogische geschiktheid van de leerkrachten als lesgevers, zoals deskundigheid en individuele begeleiding. Aan de andere kant staan de items die de sfeer die in de school heerst als gemeenschappelijk element hebben. Denken we hierbij aan veranderlijken' zoals vriendelijkheid, betrokkenheid bij het schoolgebeuren, relatie leerkrachten-ouders/leerlingen, enzoverder. "Pedagogische organisatie van de school" leek ons dan ook een term die beide dimensies in zich verenigt.

De tweede faktor kan eveneens in twee delen uiteengerafeld worden. Eerst en vooral hebben we de buitenschoolse activiteiten. Dit houdt in dat er schoolreizen, theaterbezoeken, sportmanifestaties en dergelijke voor de kinderen georganiseerd worden. Vervolgens komen een aantal elementaire zaken aan bod zoals de staat van de gebouwen, de aanwezigheid van voldoende didactisch materiaal en de kennisoverdracht. Deze elementen zijn onontbeerlijk voor het goed pedagogisch functioneren van de school. De naam van de faktor hebben we aangepast aan deze tweedeling en luidt "buitenschoolse activiteiten en pedagogische basisvereisten van de school".

Faktor drie, zes en acht behoeven wellicht geen nadere toelichting.

Faktor vier is samengesteld uit motieven die alle iets te maken hebben met taal. Daarin vinden we ondermeer de onderwijstaal (in casu het Nederlands), de hogere waardering van het nederlandstalig diploma en de betere tweetaligheid. Het is dus wel duidelijk waarom wij faktor 4 "taalmotivatie" genoemd hebben.

Faktor 5 zegt iets over het beeld dat de ouders van de school hebben. Dit beeld heeft betrekking op de uitstraling van de school, met name het geheel van opvattingen dat de mensen hebben betreffende de kwaliteit van het onderwijs, de sfeer die er heerst, de deskundigheid van het lerarenkorps, met andere woorden de reputatie van een bepaalde school. Verder heeft deze beeldvorming ook nog betrekking op de manier waarop de leerkrachten een zekere discipline weten te handhaven. "Beeldvorming ten opzichte van de school" lijkt ons hier dus een aangepaste term voor deze faktor.

In de zevende faktor wordt verwezen naar de ligging van de school, enerzijds ten opzichte van de woonplaats, anderzijds ten opzichte van de werkplaats. Deze motieven houden in dat de ouders zich bij de keuze van een school eveneens rekenschap geven van de inplanting ervan. Het feit dat de school dichtbij de woning of op de weg naar het werk gelegen is heeft bepaalde ouders er dus ook toe aangezet voor deze school te kiezen.

We onderscheiden dus duidelijk acht hoofddimensies in het motivatieproces van de ouders.

BESLUIT

Het doel van deze studie was de herkomst, het taalgedrag en het schoolkeuzegedrag van ouders met kinderen in het nederlandstalig basisonderwijs te Brussel te analyseren. In dit besluit geven we nog even een kort overzicht van de voornaamste bevindingen.

Het grootste gedeelte van onze steekproefgezinnen woont in de Brusselse agglomeratie. Wat de sociale herkomst betreft, kunnen we zeggen dat een belangrijk gedeelte van de ouders relatief hoog geschoold is, vermits bijna één derde van hen minstens tot hun twintigste onderwijs heeft genoten. Hun beroep situeert zich vooral in de bediendensektor en de sektor van de zelfstandigen. De relatief hoge status, gemeten aan de hand van de Norc-beroepsstatusschaal, wordt eveneens weerspiegeld in het gezinsinkomen.

Het onderzoek naar het taalgedrag wijst in de richting van een zekere vernederlandsing. De invloed van het taalgebruik en de onderwijstaal van de ouders is hier bijzonder relevant. Eén vijfde van de echtparen hanteert namelijk het Frans als gezinstaal en heeft frans-talige studies achter de rug, maar verkiezen toch hun kinderen in het nederlandstalig onderwijs te plaatsen.

Mochten we over gelijkaardige cijfers over het franstalig onderwijs beschikken, dan zouden natuurlijk precieser uitspraken mogelijk worden.

Uit het schoolkeuzegedrag van de ouders kunnen we vijf belangrijke motieven destilleren : de afstand, de onderwijstaal (in casu het Nederlands), het levensbeschouwelijk argument, de reputatie en de kwaliteit van het onderwijs. De rangordening van deze motieven varieert enigszins naargelang de manier van vraagstelling (t.t.z., naargelang het gaat om antwoorden op de open of de gesloten vraag). Naast deze vijf hogervernoemde argumenten kunnen we ook nog het taalonderricht en de discipline als mogelijke keuzebepalers vernoemen. Met dien verstande echter dat deze percentages enkel in de gesloten vraag erg hoog lagen.

De 29 door ons naar voor gebrachte motieven bleken uiteindelijk te bestaan uit acht basisdimensies. De faktoranalyse, een kwantitatieve techniek die een datareduktie doorvoert, wees namelijk uit dat

ons motivatiepakket terug te brengen is tot de volgende acht hoofd-dimensies : pedagogische organisatie van de school, buitenschoolse activiteiten en pedagogische basisvereisten van de school, kinderopvang, taalmotivatie, beeldvorming ten opzichte van de school, leerlingenvervoer, ligging van de school en gastarbeiderskinderen.

Aan dit motivatieonderzoek, kunnen we een belangrijk besluit vastknopen. Het genuanceerd beeld van het schoolkeuzeproces van de ouders, met de daaraan verbonden rangordening van de motieven, laat toe van een aantal konkrete beleidsopties naar voor te schuiven. Met behulp van deze rangschikking kan immers een toekomstig programma opgesteld worden om nieuwe leerlingen aan te trekken. De scholen zouden dan hun specifiek beleid aan dit programma kunnen toetsen of aanpassen.

De globale vormgeving van dat programma moet echter geschaagd worden door de resultaten van de faktoranalyse. Een duidelijk begrip van de implicaties van deze techniek is dus nodig. De faktoranalyse geeft helemaal geen uitsluitsel over de belangrijkheid van de respektievelijke factoren ten opzichte van elkaar. Ze stelt dus geen kwalitatieve of kwantitatieve gradatie van de motieven op. We kunnen, via deze methode, echter wel de onderliggende basisdimensies uit het motivatiepatroon van de ouders destilleren.

Wanneer we nu terugkeren naar ons programma, betekent dit dat in eerste instantie rekening moet worden gehouden met de acht hogerbeschreven basiselementen. Hieruit blijkt immers dat sommige motieven, die in de rangschikking vrij laag gekwoteerd staan, toch deel uitmaken van een aantal "basisbehoeften". De konkretisering van deze hoofdlijnen moet echter gebeuren met behulp van de rangordening van de motieven. De basisdimensies uit de faktoranalyse vormen dus als het ware de omtrek van de campagne, die dan verder ingekleurd moet worden met de gerangschikte motieven.

Wanneer men er nu in slaagt om een dergelijk programma in de scholen te realiseren, zal men terecht kunnen spreken van een evenwichtige, kwalitatieve uitbouw van het nederlandstalig basisonderwijs te Brussel, dat bovendien in grote mate rekening houdt met de wensen van de ouders.

BIJLAGE

DE AANGEWENDE NORC-BEROEPSSTATUSSCHAAL (1)

BEROEP	MEDIAAN
1 Hoogleraar universiteit	96
2 Arts	94
3 Burgerlijk ingenieur	91,6
4 Rechter	89,2
5 Notaris	88,4
6 Veearts	87,4
7 Wetenschappelijk navorser	86,8
8 Architect	85
9 Kapitein groot zeeschip	84,8
10 Psycholoog	83,8
11 Industrieel navorser	83,6
12 Advocaat	82,6
13 Tandarts	81,8
14 Directeur grote onderneming	81,6
15 Burgemeester van een grote gemeente	81,4
16 Apotheker	81,4
17 Piloot	80
18 Technisch ingenieur	77,8
19 Leraar hoger middelbaar onderwijs	76,4
20 Tolk-vertaler	75,2
21 Leraar hoger niet universitair onderwijs	73,8
22 Hoger staatsambtenaar (bureauchef)	72,4
23 Reder	72,2
24 Journalist	69,4
25 Bedrijfsleider 20 man personeel	69,2
26 Politiecommissaris	68,6
27 Leraar technische school	68,4
28 Personeelschef grote onderneming	67,8
29 Regent	66,8
30 Aannemer bouwwerken	66
31 Schoolhoofd lagere school	65,8
32 boekhouder	65,8
33 Kunstschilder	65,2
34 Landmeter	65
35 Orthopedist	64,8
36 Opticien	64,6
37 Universiteitsstudent	64,6
38 Maatschappelijk assistent	64
39 Technisch tekenaar	63,6
40 Verpleger	63,2

(1) VAN MALDERGHEM, R., o.c., pp. 64-71.

41	Hoteleigenaar	62,6
42	Cineast	62,4
43	Hostess	62
44	Onderwijzer lager onderwijs	61,6
45	Laboratoriumassistent	61,4
46	Kleuteronderwijzeres	61
47	Muziekleraar	60,8
48	Groothandelaar	60,8
49	Loods	60,8
50	Burgemeester van kleine gemeente	60,6
51	Opzichter bouwonderneming	60,4
52	Drukker (zelfstandig)	60,4
53	Secretaresse-typiste	60
54	Automecanicien	60
55	Secretaris van een school	59,8
56	Timmerman (baas)	59,8
57	Commissionair in effecten	59,6
58	Inspecteur verzekeringen	59,6
59	Radio- en T.V.-reparateur	59,6
60	Muzikant in symfonisch orkest	59,2
61	Beursmakelaar	59,2
62	Toneelacteur	58,6
63	Garagehouder met verkoop van wagens	58,4
64	Modeontwerper	58,4
65	Maître d'hôtel	58,4
66	Landbouwer (zelfstandig 15 ha)	58,2
67	Ploegbaas	58
68	Loodgieter (zelfstandig)	57,8
69	Handelsvertegenwoordiger technisch mater.	57,8
70	Filiaalhouder grote winkel	57,6
71	Electricien in een bedrijf	57,4
72	Kapelaan (onderpastoor)	57,4
73	Bakker (zelfstandig)	57,2
74	Freezer - draaier - lasser	56,8
75	Eigenaar zaak elektrische toestellen	56,4
76	Fotograaf	56,2
77	Typograaf	56
78	Staatsbediende niveau opsteller	55,6
79	Etaleur	55,6
80	Huissier	55,4
81	Beroepsofficier	55,2
82	Behanger - decorateur	54
83	Kinderverzorgster	54
84	Slager	54
85	Studiemeester	54
86	Winkelchef (afdeling warenhuis)	53,8
87	Eigenaar boek- en papierwinkel	53,8
88	Verzekeringsagent	53,6

89	Leraar autorijschool	53,6
90	Niet-zelfstandige ambachtsman	52,8
91	Kleermaker	52,8
92	Stucadoor (zelfstandig)	52,6
93	Bloemenhandelaar (zelfstandig)	52,4
94	Kapper (zelfstandig)	52,2
95	Predikant	52
96	Metser	52
97	Handelsvertegenwoordiger voedingswaren	51,6
98	Schilder	51,6
99	Landbouwer (5-10 ha)	51,6
100	Mannequin	51,6
101	Niet-zelfstandig kleinhandelaar	51
102	Mijnwerker	50,6
103	Zeevisser	50
104	Conficeriehandelaar (zelfstandig)	49,8
105	Schoenmaker (zelfstandig)	49,6
106	Schipper op binnenvaarttuig	49,6
107	Machinist in fabriek	49,4
108	Treinconducteur	49,4
109	Winkelier in zuivelprodukten	48,8
110	Rijwielhandelaar	48,6
111	Politieagent	48,6
112	Pensionhouder (zelfstandig)	48,2
113	Vrachtwagenchauffeur	48
114	Brug- en seinwachter	48
115	Tuinier	47,8
116	Loketbediende	47,6
117	Tabakwinkelier (zelfstandig)	47,4
118	Veehandelaar (levend vee)	47
119	Klerk	46,4
120	Bootsman	45,6
121	Dokwerker	45,4
122	Boekbinder	45
123	Kruidenier (zelfstandig)	45
124	Magazijnier	44,4
125	Buschauffeur	44,4
126	Badmeester	44,2
127	Tram- en buscontroleur	44,2
128	Postbode	44,2
129	Rijkswachter	44
130	Trambestuurder	44
131	Caféhouder	42
132	Winkelbediende (bestellen)	41,8
133	Kelner	41,6
134	Houder pompstation	41
135	Fabrieksarbeider	40,6
136	Wegenwachter	40,6

137	Handelaar tweedehandsgoederen	40,4
138	Kindermisje	40
139	Muzikant in vermaakgelegenheden	39,8
140	Matroos	39,8
141	Stoker	39,6
142	Leerjongen	39
143	Werkvrouw-schoonmaakster	38,4
144	Beroepsrenner	38,4
145	Beroepssoldaat	38,2
146	Scheepsmaat	38
147	Melkman	38
148	Huisbediende	37,9
149	Mandenmaker (zelfstandig)	37,6
150	Portier	37,2
151	Koetsier	37
152	Verpakker	36,6
153	Conciërge	35,8
154	Ruitenwasser	31,2
155	Ongeschoolde arbeider	30,8
156	Beroepssergeant	30,2
157	Markt- en straatleerder	28,8
159	Loopknecht, besteller	19,2
160	Bagagedrager	15,4

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- AELVOET, H., *Hondervijfentwintig jaar verfransing in de agglomeratie en het arrondissement Brussel, 1830-1955*, Simon Stevin, Brussel, 1957.
- BARTELD, J.F., KLUTER, H., VAN SMEDEN, K.G., *Enquête-adviesboek*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1978.
- BEHLING, A., m.m.v. DE METSENAERE, M., "De taalstudie in het lager onderwijs te Brussel tijdens de Franse periode (1794-1814)", *Taal en sociale integratie*, nr. 2, 1979, pp. 235-259.
- BILLIET, J., *Secularisering en verzuiling in het onderwijs. Een sociologische onderzoek naar de vrije schoolkeuze als legitimatieschema en als sociaal proces*, Universitaire pers Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut K.U. Leuven, 1977.
- BOSERUP, A., *Brussels Study : Data Summary 1.1., Differences in Socio-Economic Status*, Institute for Peace and Conflict Research, Copenhagen, 1969.
- COCHRAN, W.G., *Sampling Techniques*, John Wiley and Sons, New York, 1963.
- DE BACKER, T., KRISTOFFERSEN, I., "Het taalgebruik en de aanpassing aan het schoolmilieu bij Brusselse kinderen", *Taal en sociale integratie*, nr. 2, 1979, pp. 261-276.

- DE LANNOY, W., De residentiële differentiatie in de Brusselse agglomeratie, Doctoraal proefschrift, V.U.B., Brussel, 1977.
- DE LANNOY, W., Sociaal-geografische atlas van Brussel-Hoofdstad, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudiën, Studies en documenten 11, Ministerie van Volksgezondheid en Gezin, De Sikkell-De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam, 1978.
- DE METSENAERE, M., "Migraties in de gemeente Sint-Joost-Ten-Node in het midden van de negentiende eeuw : Methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie", *Taal en sociale integratie*, nr. 1, 1978, pp. 81-152.
- DEVOS, S., DUMON, G., SUYKENS, M., VAN STEENVOORT, M., Zwart en geel... en een beetje rood, Infodok, Leuven, 1979.
- DE WITTE, K., Brussel open stad, Van In, Lier, 1967.
- DE WITTE KAPROENEN-WERKGROEP ARBEID, Het Brussels separatisme, 1975.
- DRIESEN, I., SWALENS, G., "Bevolkingsmigraties in Sint-Genesius-Rode (1945-1975)", *Taal en sociale integratie*, nr. 1, 1978, pp. 153-198.
- Fonteyn, G., "Taalgemengd gezin lonkt naar Vlaamse scholen", *De Standaard*, 14 oktober 1981, 58ste jrg., nr. 287.
- GADOUREK, I., Sociologische onderzoekstechnieken, inleiding tot de werkwijze bij het sociaal- en gedragswetenschappelijk onderzoek, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1976.
- JAVEAU, C., L'enquête par questionnaire, Manuel à l'usage du praticien, Editions de l'Université de Bruxelles, 1971.
- J.B., "Vlaams kleuteronderwijs in Brussel boekt winst, lager onderwijs kampt met verlies", *De Brusselse Post*, nr. 5, 1982, 32ste jrg., pp. 8-9.
- KINT, G., Het nederlandstalig onderwijs in de Brusselse agglomeratie. De werkelijkheid 1966 als prognose-faktor voor de periode 1966-1975, 2 delen, Ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur, Brussel, 1966.
- KLUFT, P., VAN DER VORST, F., Enquête te Brussel, Taal en politiek, Instituut voor Sociologie, Socio-economisch Centrum, V.U.B., 1969.
- KONGRES BRUSSELSE VLAMINGEN, Samen Brussel bouwen, Kluwer, Antwerpen, 1980.
- LINDEMANS, L., Het vraagstuk Brussel uit Vlaams oogpunt, Simon Stevin, Brussel.
- LOUCKX, F., Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie. Een verkennend sociologisch onderzoek, Centrum voor Sociologie, V.U.B., in opdracht van de N.C.C., Brussel, februari 1974.
- LOUCKX, F., Autochtone Brusselaars op de tweesprong. Centrum voor Sociologie, V.U.B., in opdracht van de N.C.C., Brussel, mei 1975.
- LOUCKX, F., m.m.v. TER HOEVEN, P.J.A., Nederlandstalige inwijkelingen in de Brusselse agglomeratie. Een studie over cultuuraanvaarding en cultuurontwikking in een tweetalige situatie, Centrum voor Sociologie, V.U.B., in opdracht van de N.C.C., december 1975.
- LOUCKX, F., Het taalkundig integratie-proces van de Nederlandstaligen te Brussel, *Taal en sociale integratie*, nr. 1, 1978, pp. 199-228.
- LOUCKX, F., Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië. Taalaanvaardings- en taalontwikkelingsprocessen in een meertalige situatie bekeken vanuit de so-

- ciologische literatuur over etnische en raciale verhoudingen, Doctoraal proefschrift, Faculteit der Sociale, Politieke en Economische Wetenschappen, V.U.B., Brussel, oktober 1980.
- NEDERLANDSE COMMISSIE VOOR DE CULTUUR VAN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE, Het Nederlandstalig kleuter- en lager onderwijs in de Brusselse agglomeratie, Spoedtelling, 1 september 1981.
- NEDERLANDSE COMMISSIE VOOR DE CULTUUR VAN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE, Segmentatieonderzoek, februari 1979.
- MONTEYNE, A., Le monde flamand de Bruxelles, Courrier hebdomadaire du C.R.I.S.P., nr. 776, 21 oktober 1977, nr. 777, 18 november 1977.
- MONTEYNE, A., De Brusselaars in een stad die anders is, Lannoo, Tielt/Bussum, 1981.
- MOORS, J.J.A., MULWIJK, J., Steekproeven, een inleiding tot de praktijk, Agon Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1975.
- PIETERSEN, L., Taalsociologie - minderheden - tweetaligheid - taalachterstand, H.D. Tjeenk Willink, Groningen, 1976.
- ROOSENS, A., De Vlaamse kwestie, pamflet over een onbegrepen probleem, Kritak, Leuven, 1981.
- TACQ, J., Associatiematen voor kruistabellen, Een handleiding bij het interpreteren van SPSS output, Sociologisch onderzoeksinstituut, Katholieke Universiteit Leuven, Rapport 2, 1977.
- VAN DE CRAEN, P., "Verbale strategieën bij nederlandstaligen in Sint-Genesius-Rode, Een pilootonderzoek in sociolinguïstisch perspectief", Taal en sociale integratie, nr. 2, 1979, pp. 97-139.
- VANHAELEN, J., Dossier van het nederlandstalig onderwijs in Brussel, Documenten nr. 2, Vereniging Vlaamse Leerkrachten, Oostende.
- "Vlaamse basisscholen Brussel : 13000 leerlingen", De Morgen, oktober 1982 4de jrg., nr. 260, p. 7.
- WILLEMYNS, R., "Bedenkingen bij het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde", Taal en sociale integratie, nr. 2, 1979, pp. 141-159.

COMMUNICATIEVE ASPECTEN

TAAL EN TELEVISIE TE BRUSSEL (*)

door

Hugo BAETENS BEARDSMORE,

Gewoon hoogleraar VUB

& Herman VAN BEECK,

Licentiaat Pers- en Communicatiewetenschap VUB

Sinds de opkomst van de kabeltelevisie worden nog meer dan vroeger het geval was nationale en taalgrenzen overschreden. De eventuele invloed hiervan op taalattitudes en taalgebruik werd tot nu toe nauwelijks onderzocht. Nochtans zal het meertalige televisieaanbod waarschijnlijk in de nabije toekomst nog toenemen, naarmate de technologie zich verder ontwikkelt. Het feit dat men in sommige gemeenschappen televisieprogramma's kan ontvangen in andere talen dan deze die doorgaans door de leden van zo'n gemeenschap worden gebruikt is het bestuderen waard, al was het maar omwille van de veelgehoorde hypothese dat televisie tegenwoordig een grote invloed zou uitoefenen op het gedrag in het algemeen en op het taalgedrag in het bijzonder. Bepaalde inzichten omtrent een dergelijke potentiële invloed kunnen worden afgeleid uit een onderzoek naar de kijkgewoonten van een deel van de Brusselse bevolking : het merendeel van de inwoners kan hier immers tot dertien zenders ontvangen die samen in ten minste vier talen uitzenden. Een onderzoek in Brussel wordt bovendien nog aantrekkelijker gemaakt door het feit dat de stad een tweetalige enclave is met het Nederlands en het Frans als officiële talen en dit in een land dat berucht is wegens zijn taalproblematiek (cf. Baetens Beardsmore, 1981; Wille-

(*) Dit artikel verschijnt in een Engelse versie onder de titel "Multilingual Television Supply and Language Shift" in *The International Journal of the Sociology of Language*, vol. 48, 1984.

myns, 1981; Baetens Beardsmore, 1980). Aangezien heel wat politieke en socioculturele discussies gewijd worden aan de taaltoestanden in Brussel, binnen het ruimere kader van taalaccomodatiepatronen tussen de Franstalige en Nederlandstalige gemeenschappen in België, kan iedere factor die het taalgebruik in de hoofdstad beïnvloedt ook gevolgen hebben voor het politieke en taalkundige beeld van het ganse land.

Aangezien Brussel officieel een tweetalige stad is waarin de Franssprekende bevolking een absolute meerderheid vertegenwoordigt, rijst de vraag in welke mate het meertalige televisieaanbod taalverschuiving, vooral dan bij de Nederlandssprekende minderheid, beïnvloedt, en/of eentaligen of tweetaligen in Brussel, al dan niet op een bepaald televisiestation afstemmen op basis van de taal waarin het zijn programma's verzorgt. Indien de taal van de uitzending een doorslaggevende rol speelt bij de kijkgewoonten dan kunnen we misschien bepaalde conclusies trekken over de mogelijke rol van de media bij taalbehoud of taalverschuiving. Mocht het anderzijds zo zijn dat de aard en de kwaliteit van de programma's belangrijker is bij de keuze van een station dan linguïstische factoren, dan is het mogelijk om bepaalde tendenzen in de ontwikkeling van tweetaligheid te voorspellen.

Omdat men vragen over taal op verschillende manieren kan interpreteren en omdat ze vaak politiek geladen reacties uitlokken beschikken we niet over preciese cijfers wat de verhouding tussen Franstaligen, Nederlandstaligen en tweetaligen in Brussel betreft. Er wordt aangenomen dat ongeveer 75% van de inwoners Franstalig is en dat ongeveer 25% het Nederlands hanteert. Over het aantal tweetaligen binnen deze beide categorieën is geen informatie beschikbaar. Wat echter wèl duidelijk lijkt is dat door het groeiende taalbewustzijn in de huidige twee gemeenschappen de etnische gebondenheid aan taal gedurende de laatste twee decennia sterk is toegenomen, en dat de gevolgen van het proces waarbij in Brussel de ene taal de andere verdringt werden afgeremd. Deze zg. substractieve tweetaligheid (Lambert, 1974) is een toestand die in het verleden voorkwam en die ertoe geleid heeft dat het Nederlands, de eerste taal van de grote meerderheid, geleidelijk werd verdrongen door de aangeleerde tweede taal, nl. het Frans.

De Brusselse situatie wordt nog ingewikkelder gemaakt wegens het feit dat er zowel tweetaligheid als triglossie voorkomt : onder de "overkoepelende taalhypothese" (cf. Baetens Beardsmore, 1981)

van het Nederlands kunnen immers drie verschillende gesproken varianten voorkomen : de boven-regionale standaardtaal, bekend als het *Algemeen Nederlands*, die Nederlandssprekenden in België en Nederland met elkaar verbindt; de Belgische variant van deze standaardtaal, bekend als *Zuidnederlands Standaard* (vooral getypeerd door een verschillende uitspraak waardoor men in formele situaties een Nederlandssprekende Belg kan onderscheiden van zijn noorderburen, en het meest gehoorde accent bij de Belgische omroepen) en tenslotte de lokale Vlaamse dialecten (Willemyns, 1979). Onder de overkoepelende taalhypothese van het Frans wordt de triglossie opgesplitst in de bovenregionale standaardtaal, die dezelfde is voor Franssprekenden in België en Frankrijk; het regionale Brusselse Frans en verscheidene Waalse dialecten (Baetens Beardsmore, 1971; 1981). Deze varianten kunnen alle zes gebruikt worden in televisieuitzendingen, tenminste op de Belgische nationale zenders. De Vlaamse en Waalse dialecten komen doorgaans voor in regionaal getinte toneelstukken of feuilletons die gericht zijn op een welbepaald publiek; de andere varianten ontmoet men vaker in interviews of in programma's van uiteenlopende aard die in de standaardtaal worden uitgezonden.

Dat het taalbewustzijn met de tijd is aangescherpt werd reeds aangetoond door het onderzoek van Van De Craen & Langenakens (1979) over taalattitudes en taalgedrag in Sint-Genesius-Rode, een tweetalige randgemeente van Brussel. In deze studie werd gepeild naar de attitudes van Vlamingen (tweetalige of eentalige Nederlandssprekenden) uit de gemeente die in hun omgeving geconfronteerd worden met het Standaard Nederlands, het plaatselijk Vlaams dialect en het Frans en doorheen de generaties werden duidelijke verschillen in taalattitude vastgesteld. Tabel 1 toont aan dat zowel de oudere groep (boven de 50 jaar) als de groep van middelbare leeftijd (de 36- tot 50-jarigen) en de jongere groep (de 18- tot 35-jarigen) het Standaard Nederlands als de voornaamste taalvariant beschouwden, dat het plaatselijk dialect belangrijker werd bevonden dan het Frans, maar dat het Frans vrij hoog werd aangeslagen door de oudere en de middenste groep. Dit laatste was echter absoluut niet het geval bij de jongere groep (0-score).

TABEL 1

WAARDEOORDELEN m.b.t. DE RANGORDE VAN DE DRIE TAAL-VARIANTEN IN DE BRUSSELSE RANDGEMEENTE SINT-GENESIUS-RODE (in %)

Leeftijdsgroep	Hoogst	Hoog	Laag
50	Stand. Nederl. 100	Vlaams dialect ca.90	Frans ca. 55
36-50	Standaard Nederl. 100	Vlaams dialect ca.40	Frans ca. 25
18-35	Standaard Nederl. 100	Vlaams dialect ca.99	Frans ca. 0

(Ontleend aan VAN DE CRAEN & LANGENAKENS, 1979, in BAETENS BEARDSMORE, 1981).

Het zou interessant zijn indien we over gelijkaardige gegevens konden beschikken voor de Franssprekende gemeenschap in dezelfde gemeente, maar tot nu toe werd nog geen vergelijkende studie ondernomen.

In een andere studie van Geerts, Nootens & Van Den Broeck (1978), over de attitudes tegenover de taal die in België en Nederland via de televisie wordt uitgezonden naar de Nederlandssprekende gemeenschap toe, kon worden vastgesteld hoe de Belgen reageerden op het dialect en het Standaardnederlands dat in uitzendingen wordt gebruikt. 86,2% van de Nederlandstalige Belgen hadden bezwaar tegen het dialect als medium voor radio en televisie, maar tegelijkertijd zou slechts 35,3% van de ondervraagden bereid zijn om het Noordnederlandse accent te gebruiken, mochten ze zelf in een programma verschijnen. Met andere woorden : de meerderheid van de ondervraagden is zich duidelijk bewust van de triglossie en van de rol die deze speelt in de media. Daarnaast geeft men in Vlaanderen de voorkeur aan een uitspraak die lichtjes afwijkt van de boven-regionale standaard die in Nederland gangbaar is. Ook voor wat de komponent triglossie betreft bestaat er voor de Franstalige gemeenschap geen gelijkaardige studie.

Het onderzoek waarover in dit opstel wordt gesproken gaat niet dieper in op het triglossieverschijnsel in de media. Wel is het mogelijk dat de keuze van een bepaald televisiestation, of het kijkgedrag in het algemeen, beïnvloed wordt door het al of niet vertrouwd zijn met een bepaalde variant van het Frans of het Nederlands. Het is bijvoorbeeld aannemelijk dat Nederlandstalige kijkers regelmatig uitzenden

dingen in het Standaard Frans volgen maar toch nooit kijken naar een programma in het Waalse dialect, omdat dit laatste aanzienlijk verschilt van het Frans dat op school werd geleerd of dat algemeen in Brussel wordt gebruikt. Waarschijnlijk zouden we een gelijkaardig beeld krijgen voor de kijkers die tot de Franstalige gemeenschap behoren en op school Standaardnederlands geleerd hebben, maar die geen enkele notie bezitten van de Nederlandse dialecten die soms in televisiefeuilletons voorkomen, net zoals er door de Franstalige televisie vaak toneelstukken in het Waalse dialect worden uitgezonden. In dit artikel gaat het echter vooral om de globale kijkpatronen en om de taal die doorgaans in uitzendingen wordt gebruikt. Aangezien de verschillende omroepen een verschillend beleid volgen inzake het nasynchroniseren en ondertitelen van buitenlands materiaal, zal dit aspect hier besproken worden; de ondertiteling zou namelijk van invloed kunnen zijn op de keuze van een bepaald station. Men kan inderdaad stellen dat sommige televisienetten meertalig zijn omdat ze programma's leveren (vooral films en feuilletons van Engelse make-lij), die niet nagesynchroniseerd werden, maar die wel in één of twee talen ondertiteld zijn. Andere zenders zullen dan weer regelmatig buitenlands materiaal nasynchroniseren en hierdoor voor een eentalig televisieaanbod zorgen. Gedurende de tijdstippen waarop de kijkdichtheid het hoogst is, kan het gebeuren dat verscheidene stations dezelfde of gelijkaardige programma's uitzenden en dit stelt de kijker in de mogelijkheid zijn keuze te bepalen op basis van de taal van de uitzending, het al of niet aanwezig zijn van ondertitels of op basis van niet-linguïstische criteria.

Films en televisieseries van buitenlandse origine worden door de vier Belgische netten vaak in de oorspronkelijke taal uitgezonden (vooral in het Engels, maar ook in andere talen) en de herkomst van de film bepaalt of de ondertitels in het Frans en het Nederlands gesteld zijn, of in slechts één van beide talen, d.w.z. de voertaal van het station in kwestie. In Nederland gebruiken de televisienetten eveneens ondertitels voor anderstalig materiaal, terwijl de stations uit Frankrijk, Luxemburg en de Duitse Bondsrepubliek in de overgrote meerderheid van de gevallen hun programma's nasynchroniseren en dus zelden een beroep doen op ondertiteling. Vooraleer we de kijkgewoonten van de onderzochte bevolkingsgroep uit Brussel in detail onderzoeken, moeten we noodzakelijkerwijze enkele aanwijzingen geven over het programma-aanbod en het land van herkomst van de zenders die men in Brussel kan ontvangen en over de gehan-

teerde taalvariant. Tabel 2 geeft een overzicht van de gebruikte talen en toont meteen aan of buitenlands materiaal doorgaans nagesynchroniseerd of ondertiteld wordt.

TABEL 2 :

HET TELEVISIEAANBOD IN BRUSSEL

Land van herkomst	Taalbeleid	Gebruikte hoofdtal	Buitenlands materiaal
België : BRT1	Meertalig	Nederlands	Ondertiteld
België : BRT2	Meertalig	Nederlands	Ondertiteld
België : RTB1	Meertalig	Frans	Ondertiteld/nage- synchroniseerd
België : RTB2	Meertalig	Frans	Ondertiteld/nage- synchroniseerd
Nederl. : NL1	Meertalig	Nederlands	Ondertiteld
Nederl. : NL2	Meertalig	Nederlands	Ondertiteld
Frankrijk : F1	Eentalig	Frans	Nagesynchroniseerd
Frankrijk : F2	Eentalig	Frans	Nagesynchroniseerd
Frankrijk : F3	Eentalig	Frans	Nagesynchroniseerd
Duitsland : D1	Eentalig	Duits	Nagesynchroniseerd
Duitsland : D2	Eentalig	Duits	Nagesynchroniseerd
Duitsland : D3	Eentalig	Duits	Nagesynchroniseerd
Luxemburg : L1	Eentalig	Frans	Nagesynchroniseerd

NOOT : De letters en cijfers na de landen van herkomst zullen in alle volgende tabellen als afkortingen gebruikt worden om de stations aan te duiden.

Uitgaande van de veelheid aan beschikbare zenders en de verscheidenheid aan talen waarvan ze zich bedienen mag men aannemen dat er een hevige onderlinge competitie bestaat voor het verwerven van kijkers, maar dat deze concurrentiestrijd kan beïnvloed worden door fenomenen zoals de etnische gebondenheid van het publiek aan de eigen taal en de culturele samenhang. Volgens Mackey (1972) kunnen de media in het algemeen een belangrijke rol spelen in een tweetalige omgeving en kunnen ze een doorslaggevende invloed uitoefenen op het behoud of het verlies van een bepaalde taal; wanneer een tweetalig milieu door één taal wordt gedomineerd, dan zal het feit dat de minderheidsgroep toegang heeft tot de media in haar eigen

taal nog meer het taalbehoud bestendigen. Voor de Nederlandssprekenden, die onder de Brusselse bevolking een duidelijke minderheid vormen, kan televisie er in een aanzienlijke mate toe bijdragen dat zij zich met de Nederlandstalige cultuurgemeenschap blijven identificeren, vooral wanneer men weet dat er bij de Vlaamse immigranten in de hoofdstad een opmerkelijk etnisch losmakingsproces aan de gang is. Louckx (1975; 1975; 1982) stelde vast dat heel wat inwoners van Brussel zich veeleer met de stad dan met hun Waalse of Vlaamse culturele achtergrond identificeren en dat vele uit Brussel afkomstige tweetaligen taal als een communicatief instrument beschouwen in plaats van een etnocultureel etiket.

In dit geval ligt het voor de hand dat de kijkpatronen, tenminste van de Brusselse tweetaligen, minder gestuurd worden door de gebondenheid aan de eigen taal dan door de kwaliteit van de programma's. Anderzijds kan de etnische taalgebondenheid van eentaligen de kwaliteitsfactor bij de keuze van zenders verdringen en tegelijkertijd een stimulans vormen bij de keuze van programma's van buitenlandse zenders die in hun eigen taal uitzenden.

Alle Belgische nationale netten moeten onder de zware concurrentie van het buitenland inderdaad een deel van hun kijkers prijsgeven; volgens krantenverslagen uit 1979 zouden de leden van de Nederlandstalige gemeenschap in België 26% van de tijd die voor het scherm wordt doorgebracht aan programma's besteden die uit Nederland afkomstig zijn (*Knack Magazine*), terwijl de Franssprekende gemeenschap vaker naar de Luxemburgse zender kijkt dan naar de twee Franstalige Belgische netten (*Le Soir*). De voor de hand liggende reden voor de hoge score van de Luxemburgse zender ligt bij het feit dat deze laatste, in tegenstelling tot zijn Belgische tegenhangers, een commerciële zender is : zijn inkomsten zijn afhankelijk van het aantal uitgezonden advertenties en hij voert een strikt populair beleid. Het hoogtepunt van zijn avondprogramma is de speelfilm die dagelijks wordt uitgezonden op het moment van de hoogste kijkdichtheid.

Om een antwoord te kunnen geven op enkele van de vragen die tot nu toe in deze bijdrage aan de orde kwamen werd een onderzoek verricht naar de kijkgewoonten van zestienjarige inwoners uit Brussel. Deze specifieke groep werd in de eerste plaats gekozen omdat het schoolsysteem vrij toegankelijk is maar ook omdat er geen pasklare methode bestaat om de herkomst na te gaan van een significant aantal eentaligen, respectievelijk Franstaligen of Nederlands-

taligen, of tweetaligen, die voor comparatieve doeleinden zou kunnen aangewend worden. De zestienjarigen werden eveneens uitgekozen om gemakkelijker na te kunnen gaan welke invloed de leeftijd heeft op het aankweken van een zekere openheid ten gunste van tweetaligheid. Uit de vragenlijst kon namelijk worden afgeleid of de proefpersonen tot de eerste of de tweede generatie Brusselse tweetaligen behoorden, welke de taal van hun woonbuurt was en in welke mate zij diverse talen begrepen, spraken, lazen of schreven. 307 personen namen deel aan de enquête; onder hen waren 51% in Nederlandstalige en 48,9% in Franstalige scholen ingeschreven. Hoewel alle maatschappelijke groepen vertegenwoordigd waren bleek uit de vragen die betrekking hadden op het beroep van de ouders dat het merendeel van de proefpersonen tot families uit de zgn. middenklasse behoorden. Dit is waarschijnlijk te wijten aan het overwicht van de administratieve tewerkstelling in de Belgische hoofdstad.

Teneinde hun talenkennis en hun taalgebruik na te gaan werden de proefpersonen verzocht hierover informatie te verstrekken door middel van zelfbeoordelingsschalen. Daarbij moest in acht genomen worden dat de tweede nationale taal in alle Brusselse scholen een verplicht onderdeel van het lesrooster vormt, en dit vanaf de leeftijd van zeven jaar. Zo werd het mogelijk om de leerlingengroepen, zowel uit het Franstalige als uit het Nederlandstalige schoolstelsel verder onder te verdelen in een derde categorie, met name die van de tweetaligen. Dit gebeurde op basis van een analyse van de antwoorden op de zelfbeoordelingsschaal die verband hielden met de tweede nationale taal, de taal die thuis werd gesproken, en de geboorteplaats van de ondervraagden en van hun ouders. Men moest met deze drie factoren rekening houden aangezien de aanwezigheid van een bepaalde leerling in het Franstalige of Nederlandstalige schoolnet niet noodzakelijk impliceert dat hij ook in zijn eerste taal wordt onderwezen. Opdat men de proefpersonen op basis van de zelfbeoordelingsschaal bij de tweetaligen zou kunnen onderverdelen werd aan de leerlingen gevraagd om aan te duiden op een vierpunten-schaal of ze een bepaalde taal spraken, begrepen, lazen en schreven. Wie bij deze reeks vragen "uitstekend" of "goed" vermeldde voor ten minste drie van deze vaardigheden, werd als tweetalig beschouwd. Dit soort onderzoek bleek geschikt om een indruk te krijgen over iemands mogelijkheden om het medium televisie in meer dan één taal te waarderen. Ook kon men uit de vraag naar de thuistaal afleiden of het hier al dan niet om dezelfde taal ging als op school, terwijl de ge-

boorteplaats van de ondervraagden en hun ouders een bijkomende maatstaf opleverde. Indien proefpersonen en hun families uit een eentalig landsgedeelte afkomstig zijn, dan is het vrijwel zeker dat zij nog noties bezitten van de taal uit de streek in kwestie, zelfs wanneer ze niet in deze taal zijn opgevoed. Bovendien laat de vraag naar de afkomst van de leerling en zijn ouders toe om, waar dit relevant is, een duidelijk onderscheid te maken tussen de eerste en de tweede generatie van de tweetaligen. Op basis van de antwoorden op de vragenreeks over de talenkennis, het taalgebruik thuis en de herkomst van de familie zou men kunnen besluiten dat 90 ondervraagden eentalig Nederlands (29,32%) en 78 eentalig Franssprekenden zijn (25,41%); dat er 98 Frans en Nederlands spreken en dus tweetalig zijn (31,92%) en dat de talenkennis van 41 anderen een combinatie van andere talen inhoudt, die buiten het bestek van deze enquête vallen (bijvoorbeeld gastarbeiders, 13,62%). Volgens een ruwe schatting kijkt de ganse bevolking gemiddeld negen uur per week televisie. Dit cijfer lijkt misschien verrassend laag maar het komt dan ook niet noodzakelijk overeen met de tijd die werkelijk voor het scherm wordt doorgebracht.

Aangezien het belangrijk leek te onderzoeken of de aard van een televisieprogramma doorslaggevend is voor het afstemmen op een bepaald station, werden de proefpersonen verzocht om de verschillende soorten programma's op te sommen in volgorde van voorkeur. Er werd hen gevraagd een rangschikking te maken tussen detective- of suspensprogramma's, feuilletons, films, documentaires, nieuwsberichten, quizprogramma's, muzikale en andere uitzendingen. De algemene tendenzen bleken dezelfde te zijn voor alle kijkerscategorieën.

Films scoorden het hoogst, gevolgd door muziekuitzendingen, terwijl quizprogramma's en documentaires de minste voorkeur genoten. Hoogstwaarschijnlijk wordt de programmavoorkeur veel sterker bepaald door de leeftijd en de specifieke belangstellingssfeer van de bestudeerde groep dan door de taal waarin een programma wordt uitgezonden, tenminste, dit kan men besluiten uit de reacties op vragen die verband hielden met de bekeken televisienetten. In tabel 3 vindt men een rangschikking van de antwoorden die in de twee bestudeerde onderwijsnetten werden gegeven op vragen over de programmavoorkeur.

TABEL 3

RANGSCHIKKING VAN DE VOORKEURPROGRAMMA'S,
UITGEDRUKT IN PROCENTEN

	Meeste voorkeur		Minste voorkeur	
	Nederlandstalig schoolnet	Franstalig schoolnet	Nederlandstalig schoolnet	Franstalig schoolnet
Politiefilm	14,65	17,33	3,18	7,33
Feuilleton	7,64	10,0	7,01	2,0
Film	36,31	39,33	1,27	0,0
Documentaire	5,73	4,67	10,82	3,33
Reportages	7,64	0,0	8,28	14,00
Quiz	3,82	1,33	19,11	22,07
Muziek	17,19	24,0	9,55	13,33
Andere	5,09	2,67	35,67	36,0
Geen antwoord	1,91	0,67	5,19	1,33

Bij analyse van dit resultaat om na te gaan of de tweetaligen en de andere proefpersonen een gelijkaardig patroon volgen, bleek opnieuw dat films bij alle groepen de hoogste score behaalden maar dat politiefilms bij tweetaligen op de tweede plaats kwamen, op de voet gevolgd door muziekprogramma's. Aan quizprogramma's en aan enkele niet nader omschreven uitzendingen werd door tweetaligen dan weer de minste voorkeur gegeven.

De eigenlijke relatie tussen programmavoorkeur en de tijd die men uiteindelijk aan televisie besteedt kan voor een deel afhankelijk zijn van de omstandigheden waarin men kijkt, vooral wanneer er binnen het gezin slechts één toestel voorhanden is. Misschien moet men het relatief lage aantal kijkuren per week verklaren door het feit dat bepaalde soorten programma's door andere gezinsleden worden geselecteerd die er verschillende voorkeuren op nahouden, wat onze ondervraagden deed beslissen om niet mee te kijken. In ons onderzoek werd aan deze factor echter geen aandacht besteed.

Vooraleer we ingaan op een aantal bijkomende problemen die meer in een rechtstreeks verband staan met de taal is het interessant om de scores na te gaan van de verschillende zenders. Om te kunnen

ontdekken of er een correlatie bestaat tussen de aard van een programma an de taal waarin het wordt uitgezonden werd bij de vragen een onderscheid gemaakt tussen de stations die het vaakst werden bekeken en deze die het vaakst het programmatype uitzonden dat de sterkste appreciatie wegdroeg.

Uit tabel 4 kan men aflezen welk televisienet procentsgewijze het vaakst door respectievelijk Franssprekenden, Nederlandssprekenden en tweetaligen werd bekeken. Doordat soms meer dan één station als het vaakst bekeken werd opgegeven bedraagt het totaal van de scores meer dan 100%.

TABEL 4

DE DRUKSTBEKEKEN TELEVISIESTATIONS

Station + de taal waarin vnl. wordt uitgezonden	Franstaligen	Nederlandstaligen	Tweetaligen
BRT 1 : Nederlands	11,54	85,56	48,98
BRT 2 : Nederlands	1,28	48,89	14,29
RTB 1 : Frans	35,9	41,11	53,06
RTB 2 : Frans	14,1	21,11	23,47
NL 1 : Nederlands	2,56	76,78	43,88
NL 2 : Nederlands	29,49	74,44	46,94
F 1 : Frans	53,85	33,33	57,14
F 2 : Frans	46,15	25,56	57,14
F 3 : Frans	35,9	32,22	59,18
D 1 : Duits	8,79	14,44	19,39
D 2 : Duits	12,82	17,78	10,0
D 3 : Duits	8,79	12,22	14,29
L1 : Frans	76,92	60,0	72,45

De statistieken uit tabel 4 zijn in verschillende opzichten interessant. De Franstaligen kenden de hoogste cijfers toe aan alle stations die uit het buitenland afkomstig zijn en dit toont aan dat de Franse gemeenschap, voor wat het televisiekijken aangaat, zich duidelijk tot buiten de landsgrenzen uitstrekt. De Belgische nationale zender BRT 1 kreeg van de Nederlandstaligen daarentegen de hoogste score en werd van nabij gevolgd door de twee Nederlandse zenders.

Dit kan er op wijzen dat de boven-regionale culturele gemeenschap die Vlaanderen met Nederland verbindt niet sterk genoeg is om de Vlaamse culturele waarden, als determinerende factor bij de kijkgevoonten, van de eerste plaats te verdringen. Het is ook mogelijk dat de verschillende eigenschappen van het Nederlands dat respectievelijk in België en Nederland gebruikt wordt en die, zoals blijkt uit de studie van Geerts, Nootens & Van Den Broeck (1978), vooral merkbaar zijn in de media, tot gevolg hebben dat ondanks de culturele gemeenschapsband BRT 1 verkozen wordt boven NL1 en NL2. Opmerkelijk is wel dat de Nederlandstaligen blijkbaar een hoge waardering hebben voor de Luxemburgse zender L 1, hoewel dit station vrijwel uitsluitend in het Frans uitzendt zonder ondertitels. Bij de tweetaligen eindigde Luxemburg eveneens bovenaan, vóór de drie Franstalige netten uit Frankrijk. Daarna volgde het Belgische Franstalige station RTB 1, op de voet nagezeten door de Belgische Nederlandstalige zender BRT 1. Als de mate waarin de kijker via televisie met een bepaalde taal wordt geconfronteerd zijn ontvankelijkheid voor die taal weer spiegelt, dan kan men uit tabel 4 besluiten dat tweetaligen vermoedelijk eerder door het Frans dan door het Nederlands beïnvloed worden en dat, gezien de hoge waardering voor L 1, Nederlandstalige Brusselselaars niet vrij zijn van Franse invloeden.

De indrukwekkende scores van de Franstalige televisiestations bij de drie ondervraagde groepen kunnen misschien verklaard worden door de aangeboden programmatypes aan een nader onderzoek te onderwerpen en deze te vergelijken met de voorkeurprogramma's uit tabel 3. Aangezien L 1 op bijna iedere avond van de week tijdens de grootste kijkdichtheid een speelfilm programmeert en film door de informanten uit de twee Brusselse schoolnetten als het meest populaire genre werd opgegeven, is de hoge waardering voor dit station niet moeilijk te begrijpen. Men kan zich terecht afvragen of de relatief hoge score die bij de Franstaligen voor NL 2 werd opgetekend (in tabel 4, 29,49) niet toe te schrijven is aan het programmagenre : de Nederlandse zender NL 2 presenteert namelijk pop- en muziekshows van een hoog gehalte die vermoedelijk sterk in de gunst staan van de specifieke leeftijdsgroep waartoe de informanten behoren. Bovendien is bij een groot deel van deze popshows de taal van weinig belang aangezien dit terrein voornamelijk gedomineerd wordt door zangers van Angelsaksische origine. Bijgevolg is het voor Franstaligen niet noodzakelijk storend wanneer een dergelijk programma in het Nederlands wordt gepresenteerd. Om deze veronderstellingen ruw-

weg te kunnen controleren werd aan de proefpersonen ook nog gevraagd aan welke stations zij de voorkeur gaven en dat hoefden niet noodzakelijk ook de meestbekeken stations te zijn (cf. tabel 4) : het keuzelement ontbreekt immers in gezinnen waar men over slechts één televisietoestel beschikt. Tabel 5 geeft een overzicht van de stations die, in percentages uitgedrukt, bij de drie bestudeerde groepen de voorkeur wegdragen. Wanneer men de totalen optelt komt men echter niet aan 100% omdat 41 informanten met een andere, gemengde, taalachtergrond niet in overweging werden genomen. De statistieken, die gevoed werden door in totaal 307 informanten waaronder 78 Franstaligen, 90 Nederlandstaligen en 98 tweetaligen, tonen aan dat deze drie groepen duidelijk de voorkeur geven aan L 1, dat er bij de Franstalige groep een opmerkelijk gebrek aan appreciatie te bespeuren valt voor de vier Belgische nationale zenders en dat er bij alle kijkerscategorieën weinig belangstelling bestaat voor de beschikbare Duitstalige zenders.

TABEL 5

DE POPULAIRSTE TELEVISIESTATIONS

Station + de taal waarin vnl. wordt uitgezonden	Franstaligen		Nederlandstaligen		Tweetaligen	
	Aant.	%	Aant.	%	Aant.	%
BRT 1 : Nederlands	-	-	16	17,78	2	2,04
BRT 2 : Nederlands	-	-	1	1,11	-	-
RTB 1 : Frans	2	2,56	3	3,33	8	8,16
RTB 2 : Frans	-	-	-	-	-	-
NL 1 : Nederlands	-	-	9	10,0	10	10,2
NL 2 : Nederlands	2	2,56	23	25,56	12	12,24
F 1 : Frans	7	8,97	-	-	4	4,08
F 2 : Frans	7	8,97	-	-	4	4,08
F 3 : Frans	1	1,28	2	2,28	1	1,02
D 1 : Duits	-	-	1	1,11	-	-
D 2 : Duits	-	-	1	1,11	1	1,11
L 1 : Frans	47	60,26	20	22,22	31	31,63
Geen antwoord	12	15,38	14	15,56	25	25,51
Totaal	78		90		98	

Hoewel de statistieken uit tabel 5 kunnen fungeren als nuttige indicatoren zou het toch onverstandig zijn er teveel belang aan te hechten omdat de populariteit van een bepaald station gedeeltelijk te wijten kan zijn aan de aard van het programma aanbod op het ogenblik dat de enquête werd uitgevoerd, in plaats van aan de algemene voorkeur.

Aangezien ieder station een ander beleid volgt met betrekking tot nasynchronisatie, ondertiteling en voornaamste taal van uitzending is het de moeite waard om te weten te komen hoe de drie groepen informanten reageerden op de vragenreeks over het al dan niet gebruiken van ondertitels. Als we over dit aspect van het televisieaanbod meer te weten willen komen is er echter een onderzoek vereist dat meer afgelijnd is en dat verder gaat dan de hier besproken enquête, aangezien er in de Brusselse omgeving heel wat variabele factoren een rol kunnen spelen. Het voorbeeld van de speelfilm, het populairste programmagenre bij alle ondervraagden, illustreert dit. Het komt regelmatig voor dat eenzelfde film van Angelsaksische oorsprong binnen de tijd van ongeveer een week door verscheidene netten wordt geprogrammeerd. Als de film door één van de vier Belgische stations op het scherm gebracht wordt kan hij ondertiteld zijn in het Frans of het Nederlands ofwel in beide talen, afhankelijk van het distributiekantoor waarbij de film in kwestie gehuurd werd. Wanneer diezelfde film uit Frankrijk of Luxemburg komt bestaat er een grotere kans dat hij in het Frans is nagesynchroniseerd. De vraag is nu of men de nagesynchroniseerde versie boven de ondertitelde verkiest, temeer omdat een aanzienlijk gedeelte van het beeldscherm in beslag genomen wordt door de tweetalige ondertiteling. Bovendien is het op Belgische zenders de gewoonte dat bij films met tweetalige onderschriften nu eens het Frans dan weer het Nederlands bovenaan staat. Lezen tweetaligen dan door de macht der gewoonte om van boven naar onder te lezen de ondertitels in de taal die eerst verschijnt of kiezen zij de taal die hun voorkeur wegdraagt, zonder rekening te houden met de plaats van de tekst op het scherm? Dat tweetaligen de ondertitels in beide talen zullen trachten te lezen is onwaarschijnlijk, tenminste in de Brusselse context, want uit een ongepubliceerde studie in verband hiermee is gebleken dat het menselijk oog door de plaatsing van tweetalige onderschriften zodanig wordt belast dat het binnen een gegeven tijdspanne nog slechts een beperkt aantal visuele symbolen kan opvangen, en dat de firma's die in België gespecialiseerd zijn in het leveren van ondertitels met deze bedenkingen dan ook rekening hebben gehouden (Duyck, 1979).

Voor het hier besproken onderzoek naar de kijkgewoonten werd aan de informanten gevraagd of ondertitels volgens hen nuttig, noodzakelijk, vervelend of overbodig waren en door de formulering van de vragen werd met de mogelijkheid rekening gehouden dat dezelfde of aan elkaar verwante programma's zowel met als zonder ondertitels binnen het bereik van de kijker kunnen liggen. In verband met deze vragen vindt men in tabel 6 intrigerende scores waaruit men kan afleiden dat alle groepen, inclusief de tweetaligen, ondertitels nuttig vonden terwijl blijkbaar geen enkele groep ze als werkelijk storend ervaarde.

TABEL 6

DE HOUDING VAN HET PUBLIEK TEGENOVER ONDERTITELS

	Franstaligen		Nederlandstaligen		Tweetaligen	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Nuttig	51	65,38	61	67,78	64	65,31
Noodzakelijk	13	16,67	19	21,11	19	19,39
Vervelend	9	11,54	7	7,78	4	4,08
Overbodig	3	3,85	2	2,22	10	10,20
Geen antwoord	2	2,56	1	1,11	1	1,02
Totaal	78		90		98	

Natuurlijk is het mogelijk dat de positieve waardering voor ondertitels een gevolg is van het feit dat de Brusselse kijker eraan gewend is ze geregeld op het televisie- en bioscoop scherm te zien. Kijkers uit landen waar ondertitels veel minder algemeen zijn beschouwen ze vaak als irritant.

Dank zij tabels 4 en 5 heeft men kunnen opmerken dat de Frans-talige stations, met L 1 op kop, zowel bij Nederlandstaligen als bij tweetaligen erg populair zijn. Hieruit kan men besluiten dat deze bevolkingsgroepen, door hun ontvankelijkheid voor uitzendingen in het Frans ook buiten de ontspanningssfeer voor taalverschuiving vatbaar zijn. Dit is een belangrijke factor bij de studie van het taalverschuivingsproces van de in historisch opzicht oorspronkelijke Nederlands-

talige meerderheid naar de huidige Franstalige meerderheid. Doordat voor de minderheidsgroep de toegang tot de media verzekerd is dank zij de vier televisienetten die overwegend in het Nederlands uitzenden, zou men kunnen veronderstellen dat bij de Nederlandssprekende minderheid in geen geval een verdere taalverschuiving naar het Frans toe zal gestimuleerd worden onder invloed van de programma's van de zes Franstalige zenders. Wanneer men de statistieken echter opnieuw gaat onderzoeken en rekening houdt met de generatiefactor, dan valt het op dat de kijkpatronen opmerkelijke verschillen vertonen naargelang de Nederlandstalige of tweetalige groepen tot de eerste of de tweede generatie inwoners van de hoofdstad behoren.

Uit de vragenlijsten bleek dat het merendeel van de tweetaligen, onafgezien van het feit of ze uit het Franstalige of het Nederlandstalige onderwijsnet kwamen, een overwegend Nederlandse taalachtergrond bezat. Net zoals overal elders in de wereld wordt in Brussel dus het gevestigde patroon van de eenrichtingstweetaligheid gevolgd. Door na te gaan of de geboorteplaats van de informant overeenkwam met die van zijn ouders en daarna de cijfers die werden toegekend aan de voorkeur en vaakstbekeken televisiestations hiermee te correleren, kon men vaststellen dat Brusselaars van de tweede generatie opvallend vaker op Franse stations afstemmen dan inwoners uit de eerste generatie. Bijgevolg mag men televisie als een bijkomende factor in het geleidelijke verfransingsproces van de Nederlandstaligen beschouwen. Een tweede mogelijke interpretatie is echter dat de potentiële verfransing van de minderheidsgroep door het leven in de stad juist wordt afgeremd door de aanwezigheid van de vier Nederlandstalige zenders.

Tabel 7 geeft de scores aan van de televisiestations die het vaakst bekeken worden en van deze die het populairst zijn. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen de informanten die op basis van het onderzoek naar hun geboorteplaats en die van hun ouders als Brusselaars van de eerste generatie kunnen beschouwd worden. Met het doel van deze analyse voor ogen werden de eentalig Franssprekenden uitgesloten, maar tweetalige informanten uit het Franse schoolnet werden wel meegerekend indien uit de antwoorden in verband met hun geboorteplaats en die van hun ouders en de taal die thuis gebruikt werd bleek dat zij bepaalde Vlaamse antecedenten hadden.

TABEL 7

**DE INVLOED VAN GENERATIEVERSCHILLEN OP KIJKGEWOONTEN
EN OP DE VOORKEUR VOOR BEPAALDE TELEVISIESTATIONS**

Station + de taal waarin vnl. wordt uitgezonden	Vaakst bekeken station				Meest geliefde station			
	1ste generatie		2de generatie		1ste generatie		2de generatie	
	Aant.	%	Aant.	%	Aant.	%	Aant.	%
BRT 1 : Nederlands	83	64,34	49	46,67	12	9,30	4	3,81
BRT 2 : Nederlands	40	31,01	21	20,00	-	-	1	0,95
RTB 1 : Frans	64	49,61	48	45,71	4	3,10	5	4,76
RTB 2 : Frans	26	20,16	20	19,04	-	-	-	-
NL 1 : Nederlands	72	55,81	46	43,81	9	7,75	4	3,81
NL 2 : Nederlands	75	58,14	54	51,42	20	15,50	18	17,14
F 1 : Frans	57	44,19	54	51,43	4	3,10	9	8,75
F 2 : Frans	51	39,53	50	47,63	3	2,33	6	5,71
F 3 : Frans	47	36,43	50	47,63	2	1,55	1	0,95
D 1 : Duits	21	16,28	12	11,43	-	-	-	-
D 2 : Duits	20	15,50	18	17,14	-	-	-	-
D 3 : Duits	16	12,40	12	11,43	1	0,76	-	-
L 1 : Frans	85	65,89	74	70,08	38	29,46	42	40,00
Geen antwoord	3	2,33	1	0,95	36	27,91	15	14,29
Totaal					129		105	

Wanneer men nu de resultaten die dit onderzoek heeft opgeleverd globaal overziet dan kan men hieruit enkele algemene besluiten trekken. We doen er echter goed aan ze vooral te beschouwen als eigen aan de Belgische context. Door de taalbewustzijnsgraad in alle lagen van de bevolking is het verband tussen taal en identiteit een bijzonder delicaat onderwerp en is het niet zeker of men voor andere meertalige contexten zonder meer aan dezelfde conclusies mag vasthouden. Anderzijds kunnen de tendenzen die in Brussel werden waargenomen aanwijzingen geven over de mogelijke invloed van het meertalig televisieaanbod op een tweetalige gemeenschap.

De resultaten van het hoger beschreven onderzoek bevestigen de veelgehoorde veronderstelling dat de omvang van het kijkerspubliek bepaald wordt door de aard of de kwaliteit van een uitzending en dat

programma's die populair zijn bij de grote massa bovendien een taalbarrière kunnen overschrijden. Dit blijkt duidelijk uit de hoge scores die zelfs bij eentalig Nederlandssprekende kijkers werden opgetekend voor de Luxemburgse zender, waarvan de uitzendingen in het Frans verzorgd zijn. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat de leden van deze bevolkingsgroep een zekere passieve kennis van het Frans kunnen bezitten, al moet hun vermogen om deze taal te begrijpen ook weer niet overschat worden. Bovendien mag men aannemen dat televisie een zekere openheid ten opzichte van taalverandering kan helpen teweegbrengen, aangezien de tweede generatie Nederlandstalige inwoners van de hoofdstad veel vlugger geneigd is om naar Franstalige uitzendingen te kijken dan de eerste generatie Nederlandstalige Brusselaars. Wij kunnen deze tendens vermoedelijk verklaren aan de hand van de invloeden van een omgeving die, zodra men op straat komt, overwegend Franstalig is. Hierdoor aanvaardt de tweede generatie Nederlandssprekenden het Frans op televisie makkelijker. De inwoners die tot de eerste generatie behoren daarentegen hebben misschien sterkere culturele banden bewaard met het Vlaamse milieu waaruit ze afkomstig zijn.

Het wordt stilaan duidelijk dat Franstalige televisieuitzendingen bij de tweetaligen zeer populair zijn, vooral indien er bij hen thuis ook Frans wordt gesproken. In dat geval kan men televisie beschouwen als een bijkomende factor waarmee bij potentiële taalverschuiving rekening te houden valt. Overeenkomsten tussen de scores van tweetaligen en eentalige Nederlandssprekenden in verband met hun kijkgewoonten en voorkeuren, wijzen op een grotere ontvankelijkheid voor de "andere" taal dan het geval is bij Franstaligen. De kijkgewoonten worden kennelijk niet echt beïnvloed door onderschriften of nasynchronisatie. Franstaligen opteren overwegend voor stations die ook in het Frans uitzenden; bij tweetaligen en Nederlandstaligen liggen de uitverkoren programma's over het algemeen verspreid over alle beschikbare zenders, met uitzondering van de Duitse. Het lijkt erop dat de vier Belgische nationale zenders vooral de voorkeur van de Nederlandssprekende eentaligen genieten, terwijl zowel de tweetaligen als de Franssprekenden zich eerder aangetrokken voelen tot de buitenlandse stations.

Tot besluit zou men kunnen zeggen dat taal schijnbaar een doorslaggevende rol speelt in de programmakeuze van Franstaligen, maar dat dit bij tweetaligen en Nederlandstaligen veel minder het geval is. Bij Nederlandssprekenden bestaat er een gedeeltelijke samen-

hang tussen talenkennis en de taal van het televisienet waarop wordt afgestemd, aangezien hun kijkpatronen over verschillende stations gespreid liggen. Voor tweetaligen komt het Nederlands als televisietaal op de tweede plaats. Als men mag aannemen dat televisie een ingrijpende invloed heeft op de meer algemene gedragspatronen, dan kan men uit de resultaten van dit onderzoek afleiden dat dit medium ook voor een stuk aan de basis kan liggen van een mogelijke taalverschuiving. Of dit nu juist is of niet blijft nog steeds een betwistbaar punt, maar onze studie van de zestienjarigen in Brussel toont in ieder geval aan dat de ontvankelijkheid voor het Frans dat via de media wordt overgebracht erg groot is, zowel bij de tweetaligen als bij de eentalige Nederlandssprekenden en dat dit een bijkomende factor kan zijn bij een eventuele vereenzelviging met de Franstalige gemeenschap.

BIBLIOGRAFIE

- BAETENS BEARDSMORE, H. (1971). *Le français régional de Bruxelles*. Bruxelles, Presses de l'Université Libre de Bruxelles.
- BAETENS BEARDSMORE, H. (1980). Bilingualism in Belgium, in *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 1, 2, 145-154.
- BAETENS BEARDSMORE, H. (1981). De overkoepelende taalhypothese toegepast op Brussel, in *Taal en Sociale Integratie*, 4, Brussel, Vrije Universiteit Brussel, 31-44.
- DUYCK, M. (1979). *Linguistic and Technical Problems of Film Subtitling*, Unpublished Dissertation, Brussel, Vrije Universiteit Brussel.
- GEERTS, G., NOOTENS, J. & VAN DEN BROECK, J. (1978). Attitudes Towards Dialects and Standard Language in Belgium, in *International Journal of the Sociology of Language*, 15, 33-46.
- Knack Magazine*, 12 December 1979, "Vlamingen kijken over de grens".
- LAMBERT, W. (1974). Culture and Language as Factors in Learning and Education, in ABOUD, F. & MEAD, R. (eds), *Cultural Factors in Learning*, Bellingham, Western Washington State College.
- Le Soir*, 24 Juli 1979, "Selon une enquête statistique, l'audience de Télé-Luxembourg a dépassé celle de RTBF 1".
- LOUCKX, F. (1975). *Wetenschappelijk onderzoek van de taaltoestanden in de Brusselse agglomeratie*, Brussel, Vrije Universiteit Brussel.
- LOUCKX, F. (1979). *Nederlandstalige inwijkelingen in de Brusselse agglomeratie*, Brussel, Vrije Universiteit Brussel.
- LOUCKX, F. (1982). *Taal en Sociale Integratie*, 5, Brussel, Vrije Universiteit Brussel.
- MACKEY, W.F. (1972). The Description of Bilingualism, in FISHMAN, J.A. (ed.), *Readings in the Sociology of Language*, The Hague, Mouton, 554-585.

- VAN DE CRAEN, P. & LANGENAKENS, A. (1979). Verbale strategieën bij nederlandstaligen in Sint-Genesius-Rode, in *Taal en Sociale Integratie*, 2, 97-139.
- WILLEMYNS, R. (1979). Invloed van "Power" en "Solidarity" op het gebruik van dialect en standaardtaal in Vlaanderen, in *De Nieuwe Taalgids*, 289-302.
- WILLEMYNS, R. (1981). Die Sprachsituation in Belgien unter soziolinguistischen Aspekten, in *Linguistische Berichten*, 75/81, 41-59.

TWEE SENSIBILISERINGSCAMPAGNES IN EN OM BRUSSEL

Vlaams Bewustzijn als marketing-product ? (1)

door

Jan DE BROYER en Carine DE VRIESE,
Licentiaten Communicatiewetenschap VUB
John GOUBIN,
Assistent Communicatiewetenschap VUB

1. INLEIDING

In 1971 werd de Nederlandse Commissie voor de Cultuur (NCC, tegenhanger : FCC) in het leven geroepen, samen met de aanpassing van de schoolbevolkingsnormen, als afkoopsom voor de "Liberté du père de famille" in de Brusselse agglomeratie. De NCC diende te functioneren als het bestuur voor nederlandstaligen in het hoofdstedelijk gebied, dat de cultuur, het onderwijs en de voorschoolse sector tot zijn bevoegdheid had. Deze commissie stelde het voortbestaan van het nederlandstalig onderwijs als prioritair in haar opdracht. De schoolpactwetgeving verbiedt echter rechtstreekse tussenkomsten in het schoolgebeuren. Een werking terzake moest dus extern gehouden worden en via het stimuleren van verenigingen, actief rond de betrok-

(1) J. DE BROYER, *Sociale marketing. De sensibiliseringscampagne "Waar Vlamingen thuis zijn..."*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, Sectie Communicatiewetenschap, 1983; C. DE VRIESE, *De sensibiliseringscampagnes voor het nederlandstalig onderwijs in Brussel-hoofdstad*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, Sectie Communicatiewetenschap, 1983. Het materiaal voor dit artikel werd aangebracht via de licentieoverhandelingen van lic. Jan De Broyer en lic. Carine De Vriese; verwerking en besluit zijn van de hand van ass. John Goubin.

ken scholen, gebeuren. In navolging van het Vlaams Onderwijscentrum dacht men daarnaast aan een promotiecampagne voor de nederlandstalige scholen.

Het Egmontpact van 24 mei 1977 en de verduidelijking ervan in het Stuyvenbergkasteel eind '77, begin '78, voorzag in een inschrijvingsrecht voor franstalige Brusselaars in de zes randgemeenten met faciliteiten, in zeven nederlandstalige gemeenten (Alsemberg, Beersel, Dilbeek, Groot-Bijgaarden, St.-Stevens-Woluwe, Sterrebeek, Strombeek) en in een aantal wijken. In de zeven gemeenten waren nogal wat nederlandstaligen ontevreden met dit inschrijvingsrecht (administratieve, juridische, fiscale en kiesfaciliteiten). Men vreesde minder de quantiteit van potentiële franstalige gebruikers ervan dan wel de inhoudelijke gevolgen. Door de gemeentelijke fusies waren de franstaligen in het geheel vrij zwak geworden. Het inschrijvingsrecht gaf hen echter een nieuwe politieke stimulans. Ze konden immers voortaan ijveren voor een uitbreiding van deze rechten en de voorziene uitdoving ervan (na 20 jaar) bemoeilijken. Men vreesde eveneens dat er door het inschrijvingsrecht eerder een franstalige desintegratie dan integratie zou in de hand worden gewerkt. Vertrekkende vanuit een Vlaamse kern van kaderleden en bedrijfsleiders in het Dilbeekse, reeds een aantal jaren beroepsmatig actief in de immobiliënsector om franstaligen te ontmoedigen, werd als reactie op dat inschrijvingsrecht een sensibilisatiecampagne georganiseerd "Waar Vlamingen thuis zijn..."

Beide campagnes vertonen een aantal gelijkaardige kenmerken : naast een offensief karakter, werden ze professioneel georganiseerd en op marketingleest geschoeid. Het campagne-aspect was het voorwerp van de eindejaarsverhandelingen van Jan De Broyer en Carine De Vriese op wiens gegevensverzameling dit artikel gebaseerd is.

2. BESCHRIJVING VAN DE TWEE CAMPAGNES

2.1. Het nederlandstalig onderwijs in Brussel-hoofdstad

2.1.1. Aanzet

Tussen 1968 en 1974 werd de promotie van de nederlandstalige Brusselse scholen verzorgd door de VZW Vlaams Onderwijscentrum (VOC). Dit gebeurde ondermeer door de regelmatige uitgifte van een

“Gids voor nederlandstalige scholen in Brussel-hoofdstad” en een afficheverspreiding “School en gezin... één”. Vanaf 1975 begon de NCC deze promotie te voeren. De organisatie ervan was betrekkelijk amateuristisch en had als voornaamste doel een nederlandstalige aanwezigheid in het stadsbeeld te verkrijgen. Men hoopte vaag op een gunstige weerslag bij de nederlandstalige schoolbevolking. Het enige promotiemiddel bestond uit een aantal 2m² affiches in de metrostations.

2.1.2. De eerste fase

In 1976 wilde de NCC deskundiger tewerk gaan en besloot na het zelf opstellen van een promotiestrategie, de uitvoering over te laten aan een reclamebureau. Men onderzocht de voordelen van het nederlandstalig onderwijs ten opzichte van het franstalige, omschreef de doelgroepen en ging na wanneer de beslissingsperiode viel bij de schoolkeuze door de ouders. De doelstellingen werden als volgt gesteld :

1. het onderlijnen van de voordelen van het nederlandstalig onderwijs;
2. het aantal vestigingsplaatsen van het nederlandstalig onderwijs bekend maken (dit lag hoger dan de gemiddelde Brusselaar verwachtte);
3. de ouders pogen te bereiken in de beslissingsperiodes : 15 tot 30 juni en 20 tot 31 augustus.

Er werd verder geopteerd niet te werken met “overtuigingsploegen” en dat gastarbeiderskinderen niet in het bijzonder zouden agetrokken worden. Dit laatste omdat men meende niet over de nodige opvangmogelijkheden te beschikken.

De promotiecampagne werd via offertes op jaarbasis uitbesteed (NCC is een overheidsinstelling en werkt met jaarkredieten). In 1976 contracteerde men het reclamebureau De Hollander-De Cort hiertoe. Dit besliste als kernslogan te gebruiken : “Echt tweetalig, goed drielalig en internationaal worden, in Brussel kan dat in het nederlandstalig onderwijs” en “Internationaal Brussel heeft bekwame jonge mensen nodig”. De promotiemiddelen bestonden uit :

1. Een affichage tussen 1 juni 1976 en 30 september 1976 van 140 panelen van 20m² in de 19 Brusselse gemeenten, aangevuld met 4m² panelen, geplaatst in de omgeving van scholen en drukke woonkernen.
2. Affichage van 80 borden in de 16 toenmalige metrostations.
3. De verspreiding van vensteraffiches, door het VOC uitgereikt aan de scholen, ouderverenigingen, enz.
4. Een affichage in de lokale postkantoren van de 19 gemeenten, waarbij de plaatselijke scholen werden vermeld.
5. Het ter beschikking stellen van opdrukaffiches aan verenigingen, enz. om activiteiten aan te kondigen.
6. Aanduidingsborden door de scholen zelf ter beschikking gesteld, met de logo "N".
7. De organisatie van een wedstrijd "Ontdek Brussel" waarbij de nederlandstalige scholen te pas kwamen. Eind mei 1976 werden de deelnameformulieren in 420.000 bussen verspreid, gepubliceerd in Vlan Belgique (no. 1) en in Het Laatste Nieuws.
8. Perspubliciteit in de nederlandstalige dag- en weekbladen. De franstalige pers weigerde publicatie.
9. Publiciteitsfilmpjes van 60 seconden in de Brusselse bioscopen.
10. "Goodwill" van de BRT die deze filmpjes en dia-spots over de campagne uitzond.
11. Uitgave van een brochure met alle nuttige gegevens over het nederlandstalig onderwijs.
12. Verspreiden van zelfklevers.

In 1977 en 1978 werden de slogans behouden, de affiche-opdruk veranderde echter. Vanaf 1979 werden tweetalige affiches en brochures verspreid met ondermeer als tekst : "In Brussel en omgeving leven 1 miljoen nederlandstaligen en 1 miljoen franstaligen. Enkel met deze werkelijkheid voor ogen maakt Brussel een nieuwe kans. Als centrum voor haar directe omgeving, als nationale en internationale hoofdstad. Nederlandstalig onderwijs."

"L'enseignement supérieur néerlandophone contribue au dynamisme culturel, social et économique de Bruxelles. On y est préoccupé de l'avenir de la ville et de ses environs."

2.1.3. De tweede fase

In 1978 werd over deze thematiek, op vraag van de NCC, door

de NV Marketing Development een marktsegmentatie-onderzoek verricht. Er was namelijk geconstateerd dat bij de voorbereiding van de campagne van 1978 de fundering ontbrak voor een gedifferentieerde aanpak van de doelpublieken.

De onderzoeksvraag was : in welke mate is het keuzegedrag van de Brusselse schoolkiesers in overeenstemming met hun houding ten opzichte van het nederlandstalig onderwijs ? In functie daarvan zou een aangepaste promotiestrategie opgesteld worden. Hierbij zou dan op basis van het kwantitatieve en kwalitatieve gewicht van de segmenten bepaalde inspanningen kunnen gekoncentreerd worden op nauwkeurig afgebakende doelgroepen. Het onderzoeksprogramma omvatte een desk-research, een kwalitatief en een kwantitatief deel. We geven beknopt de belangrijkste resultaten.

De *desk-research*, het systematisch in discussie brengen van vroegere gegevens, leverde op :

1. De belangrijkste determinanten voor de schoolkeuze zijn :
 - a. de taal, gesproken binnen het ouderlijk gezin.
 - b. de socio-economische categorie waartoe het gezin behoort. De hogere bediende met zijn carrièrerichte houding en de ongeschoolde arbeider met zijn gevoeligheid voor sociale druk, ontwikkelen meer dan gemiddeld het nederlandstalig onderwijs.
 - c. de situering van de woonplaats.
2. Op basis van het "bruto-marktaandeel" van het nederlandstalig onderwijs (= nederlandstalige schoolbevolking in % van de totale schoolbevolking) kunnen de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie ondergebracht worden in vier groepen :
 1. De noord-rand met een gunstig marktaandeel van 20 à 30%;
 2. Het midden met een middelmatig aandeel van 17 à 20%;
 3. De minder gunstige zuid-oost rand (10 à 15%) en
 4. Het ongunstige zuiden (3 à 8%).

Het *kwalitatief onderzoek* had als doel het achterhalen van de motivaties, de attitudes en het gedrag van de ouders binnen het schoolkeuze-proces. Honderd diepte-interviews met gezinnen van beide taalgroepen (inclusief gastarbeiders) leverden als algemeen resultaat op :

- a. De interne schoolkeuzedeterminanten blijken parallel te lopen met de resultaten van de desk-research.

- *de gezinssituatie*. Bij de eerste schoolkeuze staat de moeder centraal. Dat betekent dat de fysische en mentale (= goede communicatie, dus de taal) nabijheid van de kleuterscholen van groot belang zijn. Later wordt de schoolkeuze meer in relatie gezien tot de arbeidstoekomst. Hier is de taalvisie afhankelijk van de socio-economische categorie. Lagere categorieën motiveren voornamelijk technisch en praktisch. Hogere schatten prestige en cultuuroverdracht mee in.
 - *de woonplaats*. De woonplaats van de moeder bepaalt de eerste schoolkeuze. Deze woonplaats wordt meestal gekozen in functie van de arbeidsplaats van de vader.
 - *de sociale omgeving*. Bij lagere socio-economische categorieën beperkt de keuze zich tot de "buurt" (wijk- en gemeentescholen); bij hogere ligt ze ruimer. De reputatie van een school speelt hier meer een rol.
- b. De externe schoolkeuzebepaling ligt nogal merkwaardig. De verzuiling wordt namelijk doorbroken ten voordele van een toenemend belang van het onderwijsniveau, -type en de leermetodes. Het nederlandstalig onderwijs wordt hierbij geapprecieerd omwille van een lagere bezettingsgraad, een hogere kwaliteit en de aanwezigheid van minder gastarbeiderskinderen.

Het *quantitatief onderzoek* had als doel het quantificeren van de in de vorige onderzoeksdelen onderkende segmenten. Het bestond uit 1393 mondelinge nederlandstalige (73%) en 495 schriftelijke franstalige interviews. De analyse van de resultaten leidde tot de conclusie dat er vier verschillende deelgroepen bij het doelpubliek konden onderscheiden worden :

1. De totale franstalige onderwijs-groep; de taalgemengde gezinnen van de franstalige onderwijsgroep; de ouders van de kinderen in het franstalig voorschools onderwijs; de ouders van de kinderen in het franstalig kleuteronderwijs.
2. De ouders van kinderen in het franstalig lager onderwijs en de ouders van kinderen in het franstalig secundair onderwijs.
3. De totale nederlandstalige onderwijsgroep; de taalgemengde gezinnen van de nederlandstalige onderwijsgroep; de ouders van de kinderen in het nederlandse lager en secundair onderwijs; de taalgemengde gezinnen met een nederlandstalige moeder.
4. De ouders van kinderen in het nederlandse voorschools en kleuter-

onderwijs; de taalgemengde gezinnen met kinderen in het nederlands voorschools en kleuteronderwijs; de taalgemengde gezinnen met een nederlandstalige vader.

Andere belangrijke vaststellingen waren :

1. Kinderen uit homogeen nederlandstalige gezinnen gaan meer naar franstalige dan nederlandstalige kleuter- en lagere scholen.
2. Kinderen uit taalgemengde gezinnen gaan in meerderheid naar het franstalig basisonderwijs.
3. Bij de kinderen uit het derde jaar nederlands kleuteronderwijs stapt de helft over naar franstalige lagere scholen.
4. Vanaf het lager onderwijs geldt de onderwijstaal als keuzefactor voor de ouders.

De promotie-opdracht in 1981 en '82 werd door de NCC op basis van dit marktsegmentatie-onderzoek uitgewerkt. Het belangrijkste objectief was het behoud van het marktaandeel van het nederlandstalig basisonderwijs in de Brusselse agglomeratie en een poging tot verruiming in het kleuteronderwijs. De beoogde doelgroepen werden uiteindelijk als volgt omschreven :

1. De homogeen nederlandstalige en de taalgemengde gezinnen. Deze hebben een duidelijke binding met de nederlandstalige cultuurgemeenschap. Hier dienen leerlingen gerecupereerd te worden, vooral bij diegenen die om loopbaanredenen opteerden voor franstalig onderwijs.
2. De totale Brusselse bevolking. Hier diende een affirmatie verwezenlijkt te worden van het nederlandstalig onderwijs. Ook een meer Vlaams-vriendelijk uitzicht van de hoofdstad werd beoogd.
3. Ouders van drie en zesjarigen bij het voor de eerste maal toevertrouwen aan de kleuter- en lagere school.

De NCC wilde werkelijk de aandacht concentreren op de kleuters. Eens ingeschreven in het Nederlands onderwijs zouden ze immers gedurende drie jaar gemotiveerd kunnen worden om naar een nederlandstalige lagere school te gaan. Men dacht daarom in termen van "verkoopspunten" : de directies, de kleuterleidsters en de leerkrachten van het eerste leerjaar. Verder werd beslist tweetalig te werken, aangepast aan de leef- en denkwerelden van beide cultuurge-

meenschappen. De media zouden van juni tot augustus ingezet worden.

Na de offertes kwam in 1981 het reclamebureau Tragos, Bote-nage, Wiesendangern en Ajraldi (TBWA) als uitvoerder uit de bus. De algemene doelstelling van de TBWA-campagne was "het nederlands-talig onderwijs te positioneren als een dynamische en op de toekomst gerichte instelling en dit op een zodanige manier dat men er niet omheen kan". Oorspronkelijk werd geopteerd voor een verschillende be-nadering voor beide gemeenschappen. Om budgettaire redenen werd uiteindelijk alles zoveel mogelijk gebundeld (1). De homogeen neder-landstalige gezinnen dienden gestimuleerd te worden in hun Vlaams bewustzijn. Men moest bijgevolg aantonen dat het nederlandstalig onderwijs de beste keuze was. De slogans werden : "Doe het", "Goal — De match van het jaar 2000 begint nu". Bij de taalgemengde ge-zinnen zou ingespeeld worden op de crisis en de tweetaligheidsbehoef-te. "Osez", "A diplôme égal qui aura le job ?", "L'avenir est aux bilingues."

We geven een overzicht van de ingezette media in de campagnes van 1981-'82 :

1. *Affichage.*

- 20m² affiches op 150 aanplakborden (Wegens hun hoge im-pactwaarde, het prestige die ze aan het product geven, hun do-minantie in het stadsbeeld en de tactische plaatsingsmogelijk-heden). In juni bekwam men aldus een dekking van ongeveer 85% van de Brusselse bevolking.
- 2 m² affiches in de metrostations.
- Vensteraffiches (distributie zoals in de vorige campagne).
- 100 zijkanten van trams (gedurende drie maanden).

2. *Brochure.*

Een tweetalige huis-aan-huis brochure (400.000 exemplaren per jaar) werd verspreid. Er stond ondermeer een plattegrond van de buurt in (met de scholen), informatie over het nederlandstalig on-derwijs. De Nederlandse en Franse tekst verschilden.

3. *Advertenties in de massamedia.*

Er werd geadverteerd in de dag- en weekbladen (Le Soir weiger-de). Men zond reclamespots uit op RTL-televisie, aanvankelijk eenta-

(1) Gemiddeld kostten de campagnes tussen '76 en '82 tussen de 6 à 8 mil-joen frank.

lig Frans, later met een gedeelte in het Nederlands). In 1982 werden er spots uitgezonden op zes Brusselse lokale radio's.

4. *Varia*

Het spelletje "Dobbel je diertje samen" werd verdeeld onder alle kleuters van de 170 nederlandstalige vestigingsplaatsen van het nederlandstalig kleuteronderwijs. Op het einde van het jaar werd aan al de ouders een brochure gegeven met een bedanking en een aanmoediging voor het volgende jaar. In augustus 1982 kregen alle ouders van 3- en 6-jarigen in de aangepaste taal een brief van de NCC met de voordelen van het nederlandstalig onderwijs.

Naast dit alles werd in de nederlandstalige scholen een voortdurende interne campagne gehouden. Dit via leerkrachten, directieleden samengebracht in een werkgroep, waarin men de concurrentie tussen de levensbeschouwelijke netten poogde te overstijgen.

2.1.4. Korte termijn resultaten

Aangezien evaluatiemetingen voor de NCC niet betaalbaar bleken stelde men zich tevreden met een algemene evaluatie. De gevolgen van meerdere promotiecampagnes lagen alvast in de veel grotere herkenbaarheid van de "verkoopspunten". Daarnaast kreeg de stad via de campagnes een meer "vlaamsvriendelijk" gelaat. Ook andere adverteerders maakten voortaan meer gebruik van het Nederlands.

De resultaten van de campagnes van 1981-'82 waren duidelijker en concreter :

- Ondanks de zware franstalige concurrentie bleef het marktaandeel van het nederlandstalig basisonderwijs behouden.
- Er was een stijging van inschrijvingen van kinderen uit homogeen franstalige gezinnen.
- De inschrijvingen bij de kleuters stegen.
- In plaats van ongeveer 50% stapten 88,9% van de kinderen uit nederlandstalige kleutertuinen over naar nederlandstalige lagere scholen.

Men concludeerde dat de offensieve politiek, sinds 1971 gevoerd, vruchten begon af te werpen. Nochtans zag men in dat alles diende gesitueerd te worden in de algemene socio-economische context die voor de Nederlandse cultuurgemeenschap minder ongunstig lag.

2.2. De campagne ‘Waar Vlamingen thuis zijn...’ in negen randgemeenten

2.2.1. Aanzet

Begin de zeventiger jaren wilden een aantal bewuste Vlamingen uit Dilbeek iets ondernemen tegen de systematische verfransing van het gebied door Brusselse immobiliënmaatschappijen. Begonnen als een VZW evolueert de door hen gestichte organisatie PAJOTA tot een naamloze vennootschap, actief in de immobiliënssektor. PAJOTA tracht zich in te nestelen op vrij gebleven gronden en vrij gekomen woningen en verkoopt of verhuurt enkel aan nederlandstaligen. Als reactie op het Egmontpakt begon PAJOTA met een stickeractie ‘‘Vlaams Brabant. Welkom aan alle mensen die het nederlandstalig karakter van onze gemeente eerbiedigen’’. De grote respons hierop zette een aantal mensen van de organisatie ertoe aan de zaken ruimer en professioneler aan te pakken : men dacht aan een grotere campagne, los van de NV.

2.2.2. Voorbereidende fase

Er werd een persoon uit de marketingwereld gevonden, die ervaring had met socio-culturele campagnes en bereid was na zijn dagtaak een campagne-ontwerp uit te werken. In deze voorbereidende fase, die ongeveer zes maanden zou duren, werd als markt- en vooronderzoek bij een steekproef van een 70-tal opinion-leaders uit de streek een interview afgenomen met betrekking tot hun mening over het Egmontpact en zijn mogelijke gevolgen. Hieruit voortvloeiend werden doelstellingen en doelgroepen bepaald. Men wilde :

1. In Dilbeek de actuele en toekomstige franstalige inwijking ontmoedigen.
2. De actuele en toekomstige Vlaamse inwoners hun Vlaams zelfbewustzijn groeiend houden.
3. Dilbeek positioneren als een oord van Vlaamse actie.
4. Als voorbeeld de andere Egmontgemeenten prikkelen tot navolging.

Als doelgroepen onderscheidde men :

1. De gemiddelde Vlaamse inwoner van het randgebied. Deze diende de campagne als positief te ervaren en de te verwachten franstalige

reactie als negatief. Men hoopte aldus op een zekere polarisatie.

2. De franstaligen dienden de campagne als onvriendelijk te ervaren.
3. De Vlamingen buiten het randgebied wou men het gevoel geven dat de Vlamingen rond Brussel ageerden tegen het Egmontpact.

De slogan "Dilbeek, waar Vlamingen thuis zijn..." werd als adequaat weerhouden. Men wilde daarmee loskomen van de louter defensieve Vlaamse acties zoals die tot dusver al te vaak werden gevoerd.

Om alles in goede banen te leiden werd een leidinggevende structuur uitgebouwd. De persoon die de voorbereiding in gang zette werd "campagneleider". Volgens een aantal criteria (integriteit, vlaamsvoelendheid, enthousiasme en restcapaciteit inzake vrije tijd) werden verantwoordelijken gekozen voor het economaat en de coördinatie (opslag en distributie), het "veldwerk" (plaatsen, bijhouden en bewaken van affichepanelen), de speciale evenementen (prikacties, stands, enz.) en het secretariaat en de Public Relations. Men zou los van het plaatselijk Egmontcomitee werken aangezien dit te log en in feite onbekwaam werd bevonden.

2.2.3. Het verloop van de campagne

Eind mei 1978 startte men met de campagne in Dilbeek. Begin september '78 werd contact gelegd met Overijse en Grimbergen. De andere Egmontgemeenten volgden : Asse, Beersel, Zaventem, St.-Pieters-Leeuw, Meise-Wolvertem. Ook Tervuren als niet Egmontgemeente volgde. Telkens hadden er informatie- en contactavonden plaats, waar de uitgangspunten en de strategie werden besproken. Men beoogde hiermee de eenvormigheid en het a-partijpolitieke van de actie te verwezenlijken alsmede de samenwerking met de gemeentebesturen. Eens gestart nam de actiegroep binnen iedere gemeente zelfstandig initiatief. In bepaalde gemeenten verliep de samenwerking met de plaatselijke overheid allesbehalve vlot (Hoeilaart, Zaventem, St.-Pieters-Leeuw, Meise).

De financiering van de actie (2.100.000 frank als omzet van de Dilbeekse aktie op zich) gebeurde hoofdzakelijk via sponsors (materiële inzet van de gemeentes en vrijwillige actie niet meegerekend) zoals :

- een startpremie van 20.000 frank van het Dilbeekse Egmontcomitee;
- giften van sympathisanten, zowel individueel als uit het verenigingsleven (Marnixkring, Davidsfonds, Vermeylenfonds, Willemsfonds);

- verkoop promotie-artikelen;
- belangrijke steun van privé-groepen en Vlaamse industriëlen (tussen 50.000 en 250.000 frank) waarbij ondermeer de VTB-VAB.

De ingezette promotiemediën waren divers :

1. *Affichage* (onvolledige gegevens)

120cmx160cm affiches op 125 borden op strategische plaatsen (in Dilbeek). Daarnaast waren er “plakrondes” met kleinere affiches (een 2000-tal voor Dilbeek). 18 maanden lang bleef het Dilbeekse straatbeeld ingekleurd door deze witbruine affiches.

2. *Stickers*

In verschillende formaten werden er zo’n 50.000 exemplaren verspreid. Het wagenpark van de gemeente werd met reuzestickers beplakt.

3. *Public Relations activiteiten*

Deze verliepen hoofdzakelijk via het culturele centrum Westrand. Hier werden de twee persconferenties gehouden; perscommuniqués uitgegeven, enz. Via contacten met de geschreven pers tijdens de 18 maanden durende campagne verkreeg men artikels in alle nederlandsstalige kranten en in de meeste nederlandsstalige weekbladen. Radio en TV brachten de campagne over in verschillende informatie-programma’s. Er werd tevens, op het einde van de actie, een magazine-achtig boek uitgegeven, “Thuis zijn”, op 20.000 exemplaren, verspreid via de groep Hoste.

4. *Sales promotion*

Hiertoe kunnen we ondermeer rekenen de verspreiding van het thema en de slogan via :

- een 45-toerenplaat (2000 exemplaren),
- 20.000 lucifersdoosjes, op pendeltreinen uitgedeeld;
- een paaskaarsactie (5000 exemplaren),
- 9000 meetlatjes, in het zesde leerjaar van de 7 gemeenten uitgedeeld,
- speelkaarten, enz.

2.2.4. Korte termijn resultaten

De actiegroep Dilbeek evalueerde de campagne, getoetst aan de vier doelstellingen.

1. Het ontmoedigen van de actuele en toekomstige franstalige inwijkelingen in Dilbeek.

De studiegroep Westrand hield een schriftelijke enquête hierover. Deze, via de gemeente verstuurd en in het Nederlands gestelde, vragenlijst werd aan 200 inwijkelingen en 200 uitwijkelingen toegezonden. Er dient wel voorbehoud gemaakt te worden bij de niet steeds neutrale vraagstelling. Men kreeg 22% bruikbare antwoorden binnen. Bij de franstalige uitgewekenen had van 4,7% de verhuizing iets te maken met de campagne, 16,9% beweerden dat hun verhuizing er niets mee te maken had en 78,4% gaf geen antwoord op de vraag. Bij de nederlandstaligen die inweken beweerde 12,9% dat het Vlaams karakter van Dilbeek van belang was geweest bij hun verhuizing, 10% beweerde van niet en 77,1% gaf geen antwoord.

2. De actuele en toekomstige Vlaamse inwoners hun zelfbewustzijn groeiend houden.

Verschillende handelaars kozen voor eentalige verpakkingen, het straatbeeld werd Vlaamser. Verschillende organisaties deden Vlaamse stellingnames. Het openbaar bestuur en de lokale administratie konden zich niet langer als tweetalig voordoen. De gemiddelde Dilbekenaar zou een verhoogde Vlaamse reflex gekregen hebben.

3. Dilbeek als oord van Vlaamse actie positioneren.

Er bleek in en door de pers een spontane associatie van de actie "Waar Vlamingen thuis zijn..." met Dilbeek plaats te vinden.

4. Door Dilbeeks voorbeeld de andere Egmontgemeenten prikkelen. Met uitzondering van Vilvoorde was dit geslaagd, men verkreeg zelfs een uitstraling naar Zaventem en naar de faciliteitsgemeenten (waar een andere campagne in dezelfde stijl van start ging).

De auteurs Van Der Haegen en De Lannoy (1) vragen zich af of er zich in 1978 voor het eerst een groter vestigingsoverschot van Brusselaars in Wallonië dan in Vlaanderen zou hebben voorgedaan. Hierbij overwegen ze dat de franstalige Brusselaar zich bewust zou worden van het blijvend nederlandstalig karakter van het Vlaams-

(1) geciteerd in J. DE BROYER, *op.cit.*, p. 125.

Brabants randgebied en dat dit met "recente acties van de nederlandsstaligen om hun cultureel zelfbewustzijn in de randgemeenten te versterken" te maken heeft. Verder valt er volgens De Lannoy en Declerck in Dilbeek in 1979 een dalende inwijking vanuit Brussel-hoofdstad en een stijgende inwijking vanuit Vlaanderen waar te nemen (2).

3. LANGE TERMIJN EFFECTEN. SOCIALE MARKETING VERSUS SOCIALE ACTIE

Hoewel beide campagnes getuigen van een geprofessionaliseerde, offensieve aanpak en zich baseren op een sociale marketing-methode ligt o.i. de "Waar Vlamingen thuis zijn..."-campagne meer op het vlak van de sociale actie en de Planned Change strategieën. Eerst iets meer over de soorten interventies die beide invalshoeken veronderstellen.

Marketing ontstond in de jaren twintig in de Verenigde Staten als antwoord op de vraag hoe producten beter konden worden afgezet (er was meer aanbod dan vraag) aan potentiële klanten, die via de oude methoden van "harde" verkoop niet meer of moeilijk te bereiken waren. In het marketing-concept staat volgens Kotler (2) centraal : de gerichtheid op de consument, een geïntegreerde marketing-aanpak en de winstbijdrage via consumentenbevrediging. Er wordt van marketing-mix gesproken als het geheel van marketing-instrumenten wordt bedoeld. Deze instrumenten zijn : productbepaling, prijsbepaling, distributie, verkoop, promotie en reclame. Dit uit de Toegepaste Economie afkomstige concept wordt niet meer uitsluitend daar gebruikt. Sinds de zeventiger jaren wordt er namelijk ook gewerkt met de zogenaamde sociale marketing of welzijns-marketing.

"Sociale marketing is het opstellen, uitvoeren en beheersen van programma's, die erop gericht zijn de aanvaardbaarheid van een sociale gedachte of gewoonte voor doelgroepen te vergroten. Sociale marketing maakt gebruik van de beginselen van marktsegmentering, consumentenonderzoek, idee-vorming, communicatie, incentives en

(1) W. LANNOY en H. DECLERCK, "Migraties naar het Brusselse randgebied : het geval Dilbeek", in *Taal en Sociale Integratie*, nr. 3, 1981, pp. 269-270.

(2) P. KOTLER, *Marketing-management : Analysis, planning, control*, New Jersey, 1972.

ruil- of transactietheorie om een zo groot mogelijke doelgroepsrespons te krijgen" (1).

Binnen de sector van de maatschappelijke welzijnszorg ontstond in de Verenigde Staten rond 1934 de term "Social Action". De "Amerikaanse Nationale Conferentie voor Maatschappelijk Werk" stelde na de economische crisis in 1930 een commissie in voor "sociale actie", die strategisch gebruik wilde maken van de politieke instituties om via wetten, compromissen, juridische en bestuurlijke maatregelen de situaties van vele noodlijdende Amerikanen structureel te verbeteren. Na WO II lanceerde Sydney Maslen opnieuw de term en de werkwijzen van sociale actie : "een massale aanval op een bestaand sociaal probleem, gebruik makende van een georganiseerde groep, welke zich geen anti-sociaal maar een sociaal doel voor ogen stelt" (2).

De verdere ontwikkeling van deze aanpak verloopt historisch verder via de in 1968-69 berucht geworden Saul David Alinsky (3) en verschillende Amerikaanse overheidsprogramma's voor de bestrijding van het armoedeprobleem en de rassenvraagstukken. Meer algemeen kadert dit soort van maatschappelijk werk in de theorieën van geplande sociale verandering. Onder de benaming van Planned Change onderzochten een aantal leerlingen van Kurt Lewin de beheersbaarheid van de sociale verandering. Hun invloed in West-Europa was niet gering. Veel actie-onderzoekers, maatschappelijk werkers of sociaal-agogen grijpen er naar terug. Deze leerlingen van Lewin stelden in een reader een soort landkaart op van de mogelijke veranderingsstrategieën (4). Globaal onderscheiden zij drie types van strategieën : de rationeel-empirische, de normatief-reëducatieve en de machtsdwingende. Social action wordt voornamelijk in de laatste categorie gesitueerd.

(1) P. KOTLER, "Strategies for introducing marketing into nonprofit organizations", in : *Journal of Marketing*, nr. 1; jan. 1979, pp. 37-44.

(2) S. MASLEN, *Social Work Yearbook*, New York, 1947, pp. 472-477.

(3) S.D. ALINSKY, *Dat hoef je niet te nemen ! De organisatie van de sociale actie*. (Oorspronkelijke titel : *Rules for radicals*). Den Haag, 1973.

(4) W.G. BENNIS, K.D. BENNE, R. CHIN, K.E. COREY, *The Planning of Change*, New York, 1976. IDEM, *Strategieën voor verandering*, Deventer, 1979.

We maakten deze uitweiding omdat, zoals reeds gesteld, beide campagnes verschillend kunnen gesitueerd worden. Met de campagnebeschrijving voor ogen kan gesteld worden dat de sensibiliseringscampagne voor het nederlandstalig onderwijs wel degelijk als "sociale marketing" kan gesitueerd worden. Er wordt inderdaad een product of dienst gepromoot, door een reclamebureau en met alle kenmerken van een reclamecampagne. De sensibiliseringscampagne "Waar Vlamingen thuis zijn..." wordt duidelijk door specifieke belangengroepen georganiseerd, steunt op lokale actiecomitees, kan gemakkelijk als "machtsdwingend" ten opzichte van de franstaligen gecatalogeerd worden.

Besluitend kan gesteld worden dat het gebruik van sociale technologie (of het om marketingstechnieken of om social-action technieken gaat doet er niet toe) wijst op een vrij hoog niveau van professionalisme in de organisatie van de Vlaamse belangenstrijd. Wat de effecten betreft dient toch gewezen te worden op het gevaar dat enerzijds schuilt in een loutere marketing aanpak. Vlaams bewustzijn verkopen als produkt kan slechts tijdelijke resultaten ressorteren, als daar geen bredere politiserende vorming en organisatie mee gepaard gaat. In de loop van de campagnevoorbereiding, -onderzoek en -uitvoering rond het nederlandstalig onderwijs valt op hoe de aanvankelijk zeer gedifferentieerde en genuanceerde omschrijving van doelgroepen en doelstellingen verwatert tot eerder algemene slogans in de campagne zelf. Problemen die met menselijk samenleven te maken hebben "... zullen opgelost moeten worden op het vlak waar ze liggen, ze zullen als sociale, morele en politieke problemen moeten worden erkend. Dat laatste gebeurt niet via een sociaal-technologische aanpak..." (1). Anderzijds schuilt er eveneens een gevaar in het voornamelijk machtsstrategisch denken dat achter de campagne in de randgemeenten zat. Wanneer een dergelijke actie zonder degelijke follow-up wordt stopgezet en geen politiek verlengstuk kent, dan valt te vrezen dat behalve korte-termijn resultaten er niets meer dan een doodlopende polarisatie mee wordt bereikt.

(1) H. ACHTERHUIS, *De markt van welzijn en geluk*, Baarn, 1980, p. 188.

SAMENVATTING

Maureen COVELL : Het "Pearl Harbour" syndroom, het statuut van Brussel en de Belgische regionalisering.

De Brusselse problematiek wordt gewoonlijk benaderd in functie van de betrokken groepen en de bestudeerde periode. In het na-oorlogse België speelde het probleem Brussel een cruciale rol tijdens de onderhandelingen over de kommunautarisering en de regionalisering in 1970 en de herziening van die onderhandelingen in 1980. Twee krachtlijnen bepalen het probleem Brussel. 1) Het is een onoplosbaar probleem. Ondanks jaren van intensieve onderhandelingen en het uitwerken van verschillende voorstellen, slaagde niemand erin een voorstel te formuleren dat alle betrokken partijen bevredigt. Vandaar dat de grondwetswijziging en de erbij horende wetten van 1980 op Brussel niet van toepassing zijn. 2) Het is gebleken dat de problemen rondom de toekomst van Brussel een katalyserend effect hadden tijdens de onderhandelingen in de periode 1970-80. De besprekingen resulteerden in een Nederlandstalige en Franstalige blokvorming waardoor de interkommunautaire vijandschap werd aangewakkerd en de onderhandelingen stokten. In deze bijdrage wordt nagegaan wat de rol van het Brusselse vraagstuk is geweest in de diverse onderhandelingsrondes in de periode 1970-80. Tevens wordt een verklaring aangereikt voor de bovenvermelde krachtlijnen. Een onderzoek naar de geschiedenis van de hoofdlijnen van het Brusselse vraagstuk wijst uit dat verklaringen moeten worden gezocht, ten eerste, in de structuur van de situatie gekreëerd door de belangen van diegenen die de toekomst van de hoofdstad bepalen en, ten tweede, in de dynamiek van de grondwetsherziening. De Vlaamse en Franstalige standpunten i.v.m. de centrale punten aangaande de toekomst van de Brusselse regio, met name de begrenzing van het gebied, de Vlaamse vertegenwoordiging in de politieke organen en de toekomst van de randgemeenten, liggen zo ver uit elkaar dat een compromis onmogelijk is en het afspringen van de onderhandelingen de enige uitweg is. Bijgevolg wordt een status-quo in stand gehouden, dat op zijn beurt het resultaat is van in het verleden gevoerde onderhandelingen en stilzwijgende compromissen. Het voordeel van een dergelijke situatie is dat geen van beide partijen haar politieke verantwoordelijkheid dient op te nemen omdat de bal steeds opnieuw in het andere kamp wordt geschopt. Een bijkomend aspect van de grondwetsherziening in België, overigens ook in andere landen, betreft het vetorecht van de minderheidsgroepen. Deze groepen, die zowel in het Vlaamse als in het Waalse kamp zijn te vinden, lieten zich tijdens de grondwetsherzieningen niet door compromissen op andere terreinen paaien. Ze bleken bereid van hun strategische positie gebruik te maken om de onderhandelingen in het geding te brengen als bleek dat hun positie in Brussel op het spel stond.

RESUMES

S. DE SCHAEPPDRIJVER : "Filles au fait du langage du monde" : la prostitution réglementée à Bruxelles comme indice d'une ségrégation sociolinguistique (1844-1877).

En dépouillant les archives de police et les registres de la population on a tenté de dresser un profil linguistique de la prostitution réglementée à Bruxelles et on s'est intéressé aux tenancières de maisons de tolérance et de maisons closes, ainsi qu'aux filles publiques inscrites. Les centres de prostitution réglementée ont été situés sur une carte sociale et linguistique de Bruxelles afin de préciser la catégorie sociale de la maison de passe et sa clientèle.

Les résultats ont démontré une différence de langue selon la classe de la maison en question, car la prostitution destinée aux clients aisés semble strictement liée à la connaissance du français. Dans cette branche d'activité professionnelle les normes sociolinguistiques sont très évidentes.

D. HEREMANS - E. HEYLEN : L'avenir économique de Bruxelles à la lumière de la régionalisation.

Pour bien comprendre l'avenir économique de Bruxelles dans le cadre de la régionalisation, il faut d'abord avoir une idée précise de l'évolution actuelle de l'économie bruxelloise.

L'économie bruxelloise se caractérise par une conversion accentuée en direction des activités tertiaires, avec une spécialisation très nette dans le domaine des organisations financières et des administrations publiques nationales.

Ces caractéristiques ont un reflet certain dans le domaine de l'emploi. Le chômage est plus accusé parmi les ouvriers, mais relativement moins élevé parmi les femmes. En tant que grande ville et capitale, Bruxelles attire un important contingent de navetteurs, en particulier dans les services publics. Comme ceux-ci fournissent un tiers de l'emploi, il est clair qu'actuellement le principal atout de Bruxelles est sa fonction de capitale. L'avenir de l'économie bruxelloise se trouve toutefois dans le développement de la ville en tant que centre de communications, de connaissances et de recherche scientifique.

Par conséquent tout développement industriel doit être orienté vers des activités qui utilisent au maximum le capital humain présent dans la capitale et qui sont en relation avec le secteur tertiaire. Il convient surtout de stimuler le développement de la ville en tant que marché de services national et international, tout particulièrement dans le domaine financier.

Une régionalisation mal conçue, donnant lieu à une gestion économique conflictuelle entre les régions, est susceptible d'hypothéquer lourdement le déve-

loppement de Bruxelles en tant que centre de services spécialisé. L'avenir économique de la ville sera le mieux assuré par un statut lui permettant d'exercer d'une manière équilibrée ses fonctions régionales, nationales et internationales et non par une conception politique étroite qui mettrait trop l'accent sur ses fonctions régionales.

P. VAN DEN BERGHE & L. WILS : La loi du 22 février 1908 sur l'emploi des langues dans les tribunaux dans l'arrondissement de Bruxelles.

La loi du 22 février 1908 sur la jurisprudence plaçait l'arrondissement de Bruxelles en territoire flamand, à l'exception de l'agglomération bruxelloise elle-même qui obtenait un statut bilingue. Elle prévoyait également que les condamnés non-francophones qui seraient jugés par un tribunal wallon auraient la possibilité d'aller en appel pour exiger une procédure néerlandophone.

La facilité et la rapidité relatives avec lesquelles les flamands obtinrent cette loi s'explique difficilement dans le contexte très sombre dépeint par H. Van Velthoven dans son article sur les rapports entre l'élite politique et la question linguistique dans la capitale paru dans *Taal en Sociale Integratie*, 4, 1981. Il se pourrait que cette loi ait justement donné lieu à une prise de conscience des wallons et des juristes bruxellois qui a permis que la situation évolue, à partir de 1908, dans le sens décrit par Van Velthoven.

Il y a des indices à ce sujet dans le *Journal des Tribunaux* et les Conférences du Jeune Barreau. Lors des élections parlementaires du 22 mai 1910 une liste wallingante apparut à Bruxelles pour la première fois. Auparavant, lors des élections dans la capitale, la pression flamande semble avoir été plus forte et plus efficace que les poussées wallingantes.

Il apparaît qu'en ce qui concerne la loi en question, comme souvent par le passé, le gouvernement catholique de l'époque n'a pas voulu être mené plus loin par sa base pro-flamande que ne l'aurait toléré quelques parlementaires libéraux. Malgré l'appui de la presse et des parlementaires socialistes, ce furent en fait les parlementaires libéraux les plus pro-flamands (Persoons et Franck) qui limitèrent la portée du projet de loi linguistique proposé par le catholique Van der Linden. Par conséquent, et ce à titre d'exemple, contrairement à la lettre de la loi, on continua à poursuivre un non-francophone devant les assises francophones du Brabant si son avocat déclarait ne pas pouvoir suivre la procédure en néerlandais; d'autre part, le président ne pouvait pas désigner un avocat francophone *pro deo* pour la défense d'un néerlandophone.

H. VAN VELTHOVEN : La loi linguistique de 1908 sur le plan juridique à Bruxelles.

La loi linguistique de 1889 avait donné à la population néerlandophone de Flandre les éléments juridiques de ses droits, mais les Flamands de Bruxelles étaient insuffisamment protégés. Ce n'est qu'après un scandale juridique que la loi linguistique de 1908 fut votée. Elle assurait aux néerlandophones de l'arrondissement de Bruxelles les mêmes droits qu'à leurs congénaires de la Flandre. Mais

il s'agissait avant tout de se rendre compte de la réalité de la langue parlée par les préposés. Question de savoir si la loi de 1889 leur était applicable. Si c'était le cas, les articles 3, 8 et 10 pouvaient être appliqués. Il en résultait qu'un individu ignorant le français pouvait, s'il le souhaitait, comparaître devant la Cour d'Assises francophone du Brabant.

Vu la concordance avec la loi de 1889, les auteurs Van den Berghe et Wils se trompent quand ils estiment que les parlementaires libéraux pouvaient freiner l'action des flamingants catholiques. Le progrès sur le plan juridique était incontestable, mais comme on avait à faire à un scandale en cours et que des droits élémentaires étaient en jeu, cette loi était l'objet d'une moindre contestation que d'autres lois linguistiques. D'autre part, l'arrêt de la francisation ultra-rapide ne fut pas le résultat de ces dispositions législatives, mais plutôt de mesures administratives et d'enseignement. La résistance acharnée d'une francophonie virulente contre ces mesures en fut une preuve évidente.

Dès le début de la législation linguistique l'agglomération bruxelloise fonctionna comme une monnaie d'échange pour les lois linguistiques en faveur de la Flandre. La loi Van der Linden-Renkin va entièrement dans ce sens. A cause de cela les néerlandophones de l'arrondissement de Bruxelles ont du attendre vingt ans en plus pour acquérir leurs droits juridiques élémentaires.

K. DE SCHOUWER : Continuité et contradiction : le FDF dans les années '80.

Le présent article décrit et analyse l'évolution récente du FDF (Front Démocratique des Francophones), un parti politique qui défend les intérêts des francophones bruxellois. A une analyse des origines du parti dans un cadre de références politique et sociologique fait suite une argumentation tendant à démontrer que le système politique belge ne présente plus actuellement le triple clivage politique traditionnel qui en était la caractéristique dans le passé; les clivages actuels sont déterminés à un niveau plus élevé par les rapports entre l'individu et la collectivité.

La seconde partie analyse l'idéologie du FDF. Si l'on considère le parti essentiellement comme une organisation formelle visant à une action stratégique, on peut mieux comprendre son élargissement idéologique et les conséquences d'un intérêt décroissant pour les problèmes strictement linguistiques. Il découle de cette analyse que le parti libéral se pose en rival le plus sérieux pour le FDF.

La dernière partie porte sur la relation entre la stratégie et la structure du FDF. Dans un cadre de références emprunté à la sociologie des organisations, on met en lumière les stratégies différentes du parti sur le plan national et local et la très grande autonomie dont jouissent les sections locales.

Ceci amène à la conclusion que le FDF est contraint de limiter son champ d'action.

M. COVELL : Le syndrome "Pearl Harbour", le statut de Bruxelles et la régionalisation belge.

Le problème bruxellois est le plus souvent considéré selon le point de vue

des groupes engagés ou de la période étudiée. Dans la Belgique d'après-guerre, Bruxelles a joué un rôle crucial lors des négociations communautaires et lors de la régionalisation en 1970 ainsi que dans la révision de ces négociations en 1980. En gros, dans le problème bruxellois on peut distinguer deux lignes de force. Tout d'abord, c'est un problème insoluble. Malgré des années de négociations intensives et après de multiples propositions, personne ne s'est avéré capable de faire une proposition satisfaisante pour tous les partis. Il s'en suit que la révision de la constitution de 1980 ne s'applique pas à Bruxelles. Deuxièmement, les problèmes autour de l'avenir de Bruxelles ont eu un effet catalysant lors des négociations de la période 1970-1980. Celles-ci virent la constitution de deux blocs correspondant aux deux communautés linguistiques, ce qui accrut les sentiments d'hostilité réciproque et mit fin aux négociations. Dans cet article, l'impact du problème bruxellois sur les négociations dans la période 1970-1980 est étudié. En plus, une explication est proposée pour les lignes de force mentionnées plus haut. L'explication doit être cherchée, premièrement, dans la structure de la situation créée par les intérêts de ceux qui déterminent l'avenir de Bruxelles et, deuxièmement, dans la dynamique de la révision de la constitution. Les points de vue néerlandophone et francophone concernant les points essentiels par rapport à l'avenir de la région bruxelloise, c'est-à-dire, la délimitation de la région, la représentation néerlandophone dans les organes politiques et le statut futur des communes de la banlieue se sont tellement écartés qu'un compromis est apparemment impossible. Il en résulte que les négociations ont été rompues, ce qui est favorable au maintien du statu quo, en fait le résultat des compromis tacites du passé. L'avantage d'une telle situation est qu'aucune des deux parties ne doit prendre ses propres responsabilités politiques parce qu'ils se renvoient toujours la balle. Un autre aspect de la révision de la constitution en Belgique, et d'ailleurs aussi dans d'autres pays, est le droit de veto des groupes minoritaires. Ces groupes minoritaires, qu'on peut trouver aussi bien en Flandre qu'en Wallonie, ne se sont pas laissés allécher par les compromis proposés sur d'autres terrains. Ils étaient prêts à se servir de leur position stratégique afin de faire échouer les négociations susceptibles de mettre leur position à Bruxelles en péril.

G. GIELEN & F. LOUCKX : Recherche sociologique sur l'origine, le comportement linguistique et le choix de l'école des parents dont les enfants suivent l'enseignement de base néerlandophone dans l'agglomération bruxelloise.

Cette étude veut être une approche sociologique du choix d'école fait par les parents dont les enfants fréquentent l'enseignement primaire néerlandophone de l'agglomération bruxelloise. Nous avons étudié tant la motivation des parents, que leur origine géographique ou socio-économique et leur comportement linguistique.

A peu près 65% des familles ayant participé à l'enquête sont domiciliées dans l'agglomération bruxelloise. Il apparaît que près du tiers de ces parents a reçu une éducation scolaire jusqu'à vingt ans, qu'ils travaillent le plus souvent comme employés ou comme travailleurs indépendants et qu'un nombre important d'entre eux gagne plus de 70.000 fr. par mois. L'étude du comportement

linguistique indiqua la présence d'une certaine flamandisation. Le pourcentage de parents parlant le français avec leurs enfants ou ayant fait leurs études en français mais qui, malgré cela, envoient leurs enfants à l'enseignement néerlandophone, est significatif à cet égard.

Puis, nous avons essayé de construire une image de la motivation des parents. Dans un premier temps (grâce à la méthode de la question ouverte, c'est-à-dire sans catégories de réponses proposées d'avance) nous avons demandé aux parents de raconter spontanément les raisons ayant présidé au choix de l'école actuelle. Ensuite, nous leur avons soumis une liste de 29 motifs et nous leur avons demandé d'indiquer dans quelle mesure ceux-ci avaient déterminé leur choix.

En conclusion, 5 motivations semblent être prédominantes : la distance entre l'école et la maison, la langue de l'éducation (le néerlandais), le réseau auquel l'école appartient, la réputation de l'école et la qualité de l'enseignement. L'ordre de ces motivations variait d'après la manière de questionner. Aux 5 raisons mentionnées ci-dessus, il convient d'ajouter l'apprentissage de la langue et la discipline.

Finalement, nous avons appliqué une analyse de facteurs aux 29 motifs proposés. Cette technique quantitative, permettant une réduction des données, nous a fourni des résultats très importants, centrés autour de huit dimensions principales. Ces huit éléments étant le reflet des demandes des parents, ils nous permettent de construire une "image idéale" de l'enseignement. Si toutes les écoles primaires s'inspiraient de cette image idéale, un pas important serait fait vers le perfectionnement qualitatif de l'enseignement néerlandophone de Bruxelles.

H. BAETENS BEARDSMORE & H. VAN BEECK : Langues et télévision à Bruxelles.

Cet article présente les résultats d'une enquête menée auprès d'élèves de 16 ans répartis presque également à travers les réseaux scolaires francophones et néerlandophones afin de mesurer les rapports entre le choix des stations émettrices, les connaissances linguistiques et les changements éventuels dans l'emploi des langues à Bruxelles. Les élèves ont été répartis en un groupe d'unilingues francophones, un groupe d'unilingues néerlandophones et un groupe de bilingues, ces derniers répartis à leur tour en bilingues de la première et de la seconde génération. Les réponses fournies aux questionnaires ont permis de constater les préférences selon le genre de programme émis et les habitudes d'écoute à travers les 13 émetteurs captés à Bruxelles au moment de l'enquête et qui utilisent principalement les 3 langues nationales. Les effets éventuels du doublage ou de sous-titrage sur le choix d'émetteur ont également été pris en considération. Les résultats ont permis de déceler des tendances d'écoute nettement différenciées selon les groupes, avec des implications sur le rôle éventuel de la télévision dans l'emploi des langues à Bruxelles. Les unilingues francophones ont une tendance à se restreindre aux émetteurs de langue française, tandis que les unilingues néerlandophones, tout en accordant leurs préférences à des émetteurs utilisant principalement le néerlandais, répartissent davantage leur temps d'écoute entre toutes les chaînes. Les bilingues de la première génération ont tendance à se conformer aux habitudes des unilingues

néerlandophones, avec toutefois une plus grande ouverture aux chaînes francophones, tandis que les bilingues de la seconde génération donnent leur préférence aux émetteurs francophones. Le sous-titrage ou le doublage des émissions dans d'autres langues semblent peu influencer le choix des émetteurs. Le facteur déterminant dans le choix des stations d'émission semble être la nature des programmes, plutôt que la langue d'émission, comme en témoignent les résultats obtenus par la chaîne luxembourgeoise pour tous les groupes étudiés. Les émetteurs en langue allemande semblent peu populaires à Bruxelles.

J. DE BROYER, C. DE VRIESE, J. GOUBIN : Deux campagnes de sensibilisation à et concernant Bruxelles.

Le présent article décrit et compare deux campagnes de promotion, l'une de la Commission Néerlandaise de la Culture (1976-1982) et l'autre, intitulée "Waar Vlamingen thuis zijn" ("Où les Flamands sont chez eux") qui fut menée dans un certain nombre de communes de la périphérie bruxelloise en 1978.

Les aspects suivants sont successivement analysés : l'évolution de la situation avant la campagne, les études préparatoires, les buts de la campagne, son déroulement, les moyens utilisés et, enfin, les effets à court terme.

En ce qui concerne les effets à plus long terme, l'article décrit l'approche professionnelle et offensive des deux campagnes (basées sur des principes de "marketing social"), mais également les différences de contexte, de buts et d'organisation. Dans la conclusion, nous soulignons le fait que la campagne de la Commission Néerlandaise de la Culture fut élaborée et menée d'une façon principalement technique et d'après les principes du marketing social. Par contre, la campagne menée dans les communes périphériques peut être caractérisée avant tout comme une stratégie de dissuasion autoritaire.

Nous concluons en indiquant le danger qui résulte d'une approche trop strictement axée sur l'aspect "marketing". "Vendre" l'identité et la conscience flamandes comme un quelconque produit ne peut avoir que des résultats temporaires, si l'on néglige de mener simultanément une campagne de formation et d'organisation politiques plus large. D'autre part, un second danger réside dans les buts de stratégie du pouvoir sous-jacents à la campagne des communes périphériques. Sans une action suivie et bien pensée, l'on peut craindre qu'une telle campagne, bien qu'obtenant des résultats à court terme, ne réussisse qu'à susciter une polarisation stérile.

ABSTRACTS

S. DE SCHAEPDRIJVER : "Filles au fait du langage du monde" : controlled prostitution in Brussels as an indication of sociolinguistic segregation (1844-1877).

From an analysis of police archives and population registers an attempt is made to provide a linguistic picture of the numbers involved in controlled prostitution in Brussels by examining the persons who ran tolerated brothels and the resident ladies involved. The centres of controlled prostitution were plotted on the linguistic and social map of Brussels in order to interrelate social and linguistic data by looking at the price category of the brothels and their public. There appears to be a strict correlation between the language factor and the nature of the brothel with higher class prostitution running parallel to knowledge of French, leading to a clear picture of sociolinguistic behaviour in this particular professional branch.

D. HEREMANS & E. HEYLEN : The Economic Future of Brussels as a Result of Regionalisation.

In order to obtain a deeper understanding of the future of Brussels as a result of regionalisation policies a more precise insight into the current evolution of the economy of Brussels is required.

The general picture that emerges is a profound adaptation to service activities particularly specialised in financial organisations and civil service activities on the national level. Employment trends reveal specific characteristics tied up with this trend. Unemployment is relatively higher amongst blue-collar workers, but lower amongst female employees. Brussels is also characterised by its large commuter population in the employment field, like all capital cities, particularly in the civil service. The strongest economic sector in Brussels to date is employment in the civil service, while the future would seem to indicate further economic development as a centre for communication, know-how and research. Any industrial development, therefore, requires to be directed towards the intensive use of personnel required in services. Particular development is required in those sectors connected with the city as a national and international meeting place, specifically in financial undertakings. Badly conceptualised regionalisation which may lead to conflicts between economic policy and the interests of the sub-regions may hinder the further development of Brussels as a specialised service centre. Economic interests suggest that the future of Brussels lies in a status which allows it to harmoniously develop its regional, national and international functions, rather than short-sighted policies which place too much emphasis on its regional functions.

P. VAN DEN BERGHE & L. WILS : The Law of 28 February 1908 on the Use of Languages in Criminal Proceedings with Particular Reference to Brussels.

The law of 28 February 1908 with reference to criminal proceedings placed the voting area of Brussels in the Flemish part of the country except for greater Brussels itself where a bilingual status was granted to the larger city area. By this the law anticipated the possibility for those who did not speak French and were judged in a Walloon court to appeal and request proceedings in Dutch.

The relative ease with which Flemish nationalists managed to get this important law passed is difficult to interpret in the light of the very sombre picture presented by Dr. H. Van Velthoven in *Taal en Sociale Integratie*, 4, 1981, in his article about the attitude of the political elite towards language questions in the capital. Or could it be thought that this particular law led to a wakening of awareness amongst French language supporters and the legal profession which led to some evolution after 1908 bringing about the situation described by Van Velthoven? Certain indications in *Le Journal des Tribunaux* and the *Conférences du Jeune Barreau* lead to this conclusion. In the parliamentary elections of 22 May 1910, a Walloon orientated list of candidates appeared for the very first time. Before this date it seems that parliamentary elections brought to the fore greater Flemish orientated pressure groups than French orientated lists.

From the documents it appears that the Catholic government of the day, as so often in the past, would not be pushed further by its Flemish basis than the liberal members of parliament would tolerate. In spite of support from the socialist members of parliament and press it seems that the most pro-Flemish liberals, Persoons and Franck, in fact determined the limits of what the proposers of the law (the Catholic member, Van der Linden) were to achieve. The results were that, in spite of the law, a trial involving someone who did not speak French could take place before the assises court of Brabant if the defending barrister claimed he could not conduct the case in Dutch; on the other hand, the presiding judge would not be allowed to designate a French-speaking barrister under the system of legal aid to defend a Dutch speaking accused.

H. VAN VELTHOVEN : Juridical applications of the language law of 1908 in Brussels.

The language law of 1889 conferred elementary juridical rights to the Dutch-speaking residents of Flanders, but did not give sufficient protection to the Dutch-speaking residents of Brussels. Only after a judicial scandal was the language law of 1908 carried, guaranteeing Dutch-speaking residents of the Brussels agglomeration the same rights as those in Flanders. This law recognised the 'personaliteits-principe', the right of the accused to choose the language of legal proceedings. If the law of 1889 applied to him, then articles 3, 8, and 10 could be enforced. As a result, a person with no knowledge of French could, if he wished, appear before the French-language judge and jury of Brabant.

In view of the agreement of the law of 1889 with the law of 1908, the authors Van den Berghe and Wils are mistaken when they assume that the

Liberals in parliament could restrain the action of the Catholic 'flamingants'. There had been undeniable judicial progress, but the 1908 law met with less opposition than previous linguistic laws because basic civil rights were at stake and a scandal was in progress. Furthermore, the end of the ultra-rapid 'francisation' was not due to these legislative modifications, but rather to new administrative measures and educational policies. The stubborn resistance of a virulent French-speaking community against these measures was evident proof of this.

From the very beginning of language legislation, the Brussels region functioned as a bargaining chip in favour of Flanders in language legislation. The Van der Linden-Renkin law runs along these lines. For this reason the Dutch-speakers of the Brussels region had to wait twenty years longer than others to attain their elementary legal rights.

F. DE SCHOUWER : Continuity and Contradictions : the F.D.F. in the Eighties.

This article describes, with an analysis, the recent evolution of the F.D.F. party (Front Démocratique des Francophones), a political party defending the interests of French-speakers in Brussels. After a description of the origins of the party within a politico-sociological frame of reference, arguments are put forward to indicate that the Belgian political system no longer lends itself to interpretation in terms of traditional tripartite socio-political cleavages typical of the past; on the contrary, at present one must take into account cleavages determined on a more general level by the relationship between the individual and the collectivity.

In a second phase the ideology of the F.D.F. is analysed. By considering the party in terms of a formal organization acting strategically, certain insights into the broadening of its ideology and the consequences of disinterest in purely language problems can be gathered. It appears from this analysis that the liberal party emerges as the F.D.F.'s major rival.

In a final stage attention is drawn to the relationship between the strategy and the structure of the F.D.F. Using a frame of reference based on the sociology of organizations, the party's different strategies at both national and local level are highlighted, indicating the impact of the far-reaching autonomy enjoyed by local sections in each borough. This leads to the conclusion that the F.D.F. should limit its field of action to certain restricted areas of political pressure.

G. GIELEN & F. LOUCKX : A Sociological Investigation into the Origin, Linguistic Background and Selection of Schools of Parents whose Children Attend Dutch Language Primary Schools in Brussels.

The purpose of this study is to evaluate, from a sociological point of view, the behaviour of parents in choosing a primary school for their children who speak Dutch and live in Brussels.

Attention was focussed not only on the motivational pattern of the parents

but also on their geographical origin, their social background and their linguistic behaviour.

Nearly 65% of our random test families live within the boundaries of the Brussels conurbation.

The test shows that almost one third of the parents went to school until they were twenty. It also shows that most of them work as employees or are self-employed. A large number of them earn more than 70,000 Belgian francs per month.

As we researched linguistic behaviour it became clear that a tendency to speak more and more Dutch becomes apparent. Perhaps one could call this process "Dutchification"? The number of Frenchspeaking parents, or parents with a Frenchspeaking educational background who send their sons and daughters to Dutch schools, was striking.

We also tried to explain the parental motivational pattern in two ways. Using an 'open question' (without any premeditated question categories) we let the parents talk freely about why they had chosen a particular school. Afterwards we suggested 29 motives for such a choice and questioned them about these motives.

Five arguments appeared to be most important : the distance between home and school; the teaching language (Dutch); the institutional system to which the school belonged; the school's reputation and the standard of education.

These motives were not always arranged in this order. Whether the school provided adequate instruction in foreign languages and whether discipline was high or not, proved to be two other important motives, although they did not score 'top of the bill', except in the so-called 'closed' questions.

Finally, we submitted the 29 motives to a 'factor analysis', which proved that the number of motives could easily be reduced to eight. This conclusion might prove of high significance in the decision-making process.

As these eight elements reflect the demands parents have and the expectations and hopes they raise about schools for their children today and tomorrow they could be used in picturing an image of the 'ideal school'.

If existing primary schools decide to work in this direction, much would have been achieved towards the qualitative expansion of the Dutch schooling system in Brussels.

H. BAETENS BEARDSMORE & H. VAN BEECK : Language and Television in Brussels.

An investigation was carried out among 16 year old pupils split up almost equally across the French and Dutch language education systems to discover the relationship between viewing habits, knowledge of languages and potential language shift. Subjects were divided into monoglot French speakers, monoglot Dutch speakers and bilinguals from either of the two school networks, while the latter were further sub-divided into first and second generation bilinguals. Questionnaires were devised to ascertain viewing habits and programme preferences across the 13 channels on offer at the time of the enquiry and

which broadcast primarily in the 3 national languages of Belgium. The possible effects of dubbing or sub-titling foreign language material on choice of network were also taken into account. Results tended to show clearly differentiated viewing habits which led to interpretations about the possible impact of television on language shift in Brussels. French monoglots tended to restrict themselves to French language television programmes while Dutch-speaking monoglots tended to give their preference to networks broadcasting in Dutch though there was a fairly wide spread of viewing across other language networks depending on the nature of the programme. Although first generation bilinguals tended to follow the Dutch monoglot patterns of viewing, though with a greater receptivity to channels broadcasting in French, second generation bilinguals tended to prefer French language broadcasts. Sub-titling or dubbing of foreign language material appeared to have little impact on choice of channels. The nature of the programme on offer seemed to be the most important factor in determining choice of a particular network, irrespective of the language of broadcasting, as could be seen from the high scores obtained by the Luxembourg station broadcasting in French, irrespective of the group to which respondents belonged. Stations broadcasting in German had little impact in Brussels.

DE BROYER et al : Two Politico-Linguistic Advertising Campaigns In and Around Brussels.

The present article outlines and compares the publicity campaign sponsored by the Dutch Cultural Commission from 1976-1982 with that carried out under the slogan "Where Flemings Feel At Home" and conducted in several peripheral boroughs of Brussels in 1978. Attention is paid to the background period leading up to the campaigns, the preliminary research behind them, the objectives aimed at, the resources invested and their short-term effects. Possible long-term effects are also examined in the light of the context of each campaign, the professionalism behind their approach and their organisation. Conclusions reached are that the Dutch Cultural Commission's approach was prepared technically on the basis of social marketing principles while that in the peripheral boroughs was designed more as a strategy for change in power structures. The dangers of a purely marketing-based approach in this type of operation are indicated. Attempts to sell Flemish awareness as a product can only have temporary results if this is not reinforced by greater organisation and by working on political sensitivity. On the other hand there is also some danger in relying on purely strategic thinking of the type behind the campaign conducted in the peripheral boroughs. It is to be feared that, apart from short-term effects, campaigns of the type studied may lead to little more than sterile polarisation.

**CENTRUM VOOR INTERDISCIPLINAIR ONDERZOEK NAAR
DE BRUSSELSE TAALTOESTANDEN
VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL**

Samenstelling

- Geschiedenis :** Prof. Dr. J. Craeybeckx
Drs. M. De Metsenaere
Prof. Dr. J. Hannes
Prof. Dr. H. Van Velthoven
Prof. Dr. E. Witte
- Germaanse Filologie :** Prof. Dr. H. Baetens Beardsmore
Prof. Dr. S. De Vriendt
Dr. P. Van De Craen
Prof. Dr. R. Willemijns
- Romaanse Filologie :** Prof. Dr. R. Mantou
Prof. Dr. A. Boone
- Communicatiewetenschappen :** Prof. Dr. C. Lis
- Sociologie :** Prof. Dr. F. Louckx
- Menselijke Aardrijkskunde :** Prof. Dr. W. Delannoy
Prof. Dr. Y. Verhasselt
- Psychologie :** Prof. Dr. T. De Backer
Prof. Dr. I. Kristoffersen
- Directeur :** Prof. Dr. E. Witte
- Secretaris :** Drs. M. De Metsenaere

Adres

Pleinlaan 2, lokaal C 425, 1050 Brussel

Telefoon : 02/641.25.80

Publicatie : Taal en Sociale Integratie

De leden van het Centrum vormen de redactieraad van deze publicatie. Bijdragen en andere mededelingen voor de redactie zende men aan de directeur of de secretaris van het Centrum op bovenvermeld adres. Bij de kopij dient een samenvatting van het artikel van max. 1 pagina toegevoegd. De auteurs en niet het Centrum zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Administratie : de publicaties kunnen verkregen worden door overschrijving van 450 BF op nr. 001-0679664-61 ten name van het "Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden", Pleinlaan 2, 1050 Brussel.

INHOUD NUMMER I, 1978

METHODOLOGIE EN BRONNEN

- P. VAN DE CRAEN : Methodologische implicaties van socio-linguïstisch onderzoek.
H. BAETENS BEARDSMORE : De onbekende elementen in linguïstisch onderzoek over Brussel.
E. GUBIN : La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques.

DEMOGRAFISCHE ASPECTEN

- M. DE METSENAERE : Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node in het midden van de negentiende eeuw : methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie.
I. DRIESEN en G. SWALENS : Migraties in Sint-Genesius-Rode (1945-1975).
F. LOUCKX : Het taalkundig integratieproces van de nederlandstaligen te Brussel.

RUIMTELIJKE ASPECTEN

- J. BAERTEN : De groei van Brussel : een historische puzzel.

POLITIEKE ASPECTEN

- M. DENECKERE : Socialisme en Vlaamse Beweging te Brussel (1885-1914).

COMMUNICATIEVE ASPECTEN

- S. TULP : Reklame en tweetaligheid. Een onderzoek naar de geografische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel.

309 p.

INHOUD NUMMER II, 1979

METHODOLOGIE EN BRONNEN

- P. DE RIDDER : Peilingen naar het taalgebruik in Brusselse stads-cartularia en stadsrekeningen - XIIIde-XVde eeuw.
M. DE METSENAERE : Taalkaart van België in de XIXde eeuw.

LINGUISTISCHE ASPECTEN

- A. VAN LOEY : Het Brusselse Nederlands dialect.
P. VAN DE CRAEN & A. LANGENAKENS : Verbale strategieën bij nederlandstaligen in Sint-Genesius-Rode.
R. WILLEMYNS : Bedenkingen bij het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde.

RUIMTELIJKE ASPECTEN

- F. LOGIE : Ruimtelijke spreiding van de nederlandstalige bevolking in Watermaal-Bosvoorde.

DEMOGRAFISCHE ASPECTEN

- D. DESERRANO : Taalaspecten van een kwantitatief huwelijksonderzoek in de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht, 1850-1914.

ONDERWIJS

- A. BEHLING m.m.v. M. DE METSENAERE : De taalstudie in het lager onderwijs tijdens de Franse periode.
T. DE BACKER & I. KRISTOFFERSEN : Het taalgebruik en de aanpassing aan het schoolmilieu bij Brusselse kinderen.

COMMUNICATIEVE ASPECTEN

- J. MUYLDERMANS : Het Vlaamse element in "Le Soir", 1944-1969.

366 p.

ACTA VAN HET COLLOQUIUM "ONDERZOEK NAAR DE BRUSSELSE TAALTOESTANDEN"

INHOUD NUMMER III, 1981

- W.F. MACKEY : Urban language contact : common issues in Brussels and abroad.
J.L. OBLER : Group rights and the linguistic dispute in Brussels.
J. GIJSSELS : De toepassing van de taalwetgeving in het Brusselse en de persoonsgebonden aangelegenheden.
F. LOGIE : Ruimtelijke spreiding van de Nederlandstalige bevolking in Brussel-hoofdstad.
L. HOLVOET : Het gewijzigde politieke beeld in het kiesarrondissement Brussel, 1964-1979.
R. VAN MALDERGHEM : Enkele elementen van het kiesgedrag in Brussel. Een analyse van het F.D.F.-elektoraat.
G. FONTEYN : Het verschijnsel F.D.F.

BEVOLKINGS- EN RUIMTELIJKE ASPECTEN

- D. WIJGAERTS : De sociale demografie van Brussel-hoofdstad, 1960-1977.
A. VANDAMME : Demografie van het Brusselse randgebied.
M. DOYEN en M. THIELENS : Migraties te Brussel : verhuisbewegingen te en vanuit Anderlecht, 1978.
W. DE LANNON en H. DECLERCK : Migraties naar het Brusselse randgebied : het geval Dilbeek.
G.L. DE BRABANDER : Een bijdrage tot de economische geografie van de grootstedelijke ontwikkeling : het geval Brussel.

329 p.

INHOUD NUMMER IV, 1981

TAALSOCIOLOGISCHE EN SOCIOLINGUISTISCHE ASPECTEN

- A. LANGENAKENS en P. VAN DE CRAEN : De noodzaak van een efficiënt tweetalig onderwijs aan migrantenkinderen in Nederlandstalige basisscholen te Brussel : enkele taalsociologische en sociolinguïstische beschouwingen.
H. BAETENS BEARDSMORE : De overkoepelende taalhypothese toegepast op Brussel.
R. BAETEN en A. VERDOODT : Belangstelling voor het Frans en het Nederlands als tweede taal in het Brussels secundair onderwijs, en behoefte aan talenkennis in de bedrijven van de Brusselse agglomeratie.
F. LOUCKX : Operationalisering, beschrijving en analyse van het taaletnisch integratieproces van de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie.
S. KEULEERS : Ideologieniveaus en communicatiesituaties : amplificatie en tegenwerking bij etnische thema's. Samenvatting van een onderzoeksproject.
K. DEPREZ, Y. PERSOONS en M. VERSELE : Over het identiteitsgevoel van de Vlamingen in Brussel. Deel 1.

SOCIAAL- EN POLITIEK-HISTORISCHE ASPECTEN

- J. DE BELDER : Stad en platteland : inleiding tot de problematiek.
R. BRUYNINCKX en M. DE METSENAERE : De rekrutering van de Brusselse bevolking op basis van de telling van het jaar XI.
J. HANNES en M. DESPONTIN : Brussel omstreeks 1830. Enkele sociale aspecten.
P. VAN DEN EECKHOUT : De rekrutering van de Brusselse armenbevolking in relatie met de afstotingsmechanismen in het gebied van herkomst.
H. VAN VELTHOVEN : De taalwetgeving en het probleem Brussel, 1830-1914.
H. VAN VELTHOVEN : Taal en onderwijspolitiek te Brussel, 1878-1914.

479 p.

INHOUD NUMMER V, 1982

F. LOUCKX

VLAMINGEN TUSSEN VLAANDEREN EN WALLONIE

Taalaanvaardings- en taalontwikkelingsprocessen in een meertalige situatie bekeken vanuit de sociologische literatuur over etnische en raciale verhoudingen.

Een grondige sociologische studie over de verfransing van de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie. Niet alleen wordt gepoogd een antwoord te geven op de vraag hoe het verfransingspatroon eruit ziet, maar ook wordt nagegaan welke factoren hierop een doorslaggevende invloed uitoefenen. Aan de hand van allerlei statistische technieken wordt hierbij onder meer de impact van de werkomgeving, de socio-economische status en de woongemeente nauwkeurig gemeten. Dit alles wordt gesitueerd tegen de achtergrond van de nationale economische, politieke en sociale ontwikkelingen die zich de laatste decennia hebben voorgedaan. In de loop van de studie wordt ook een vrij uitvoerig overzicht gegeven van de Nederlandstalige infrastructurele voorzieningen te Brussel, dit zowel wat betreft het onderwijs, als de geneeskundige en sociaal-culturele sector.

340 p.

INHOUD NUMMER VI, 1982

POLITIEKE ASPECTEN

- R. VAN ALBOOM : Aspecten van de Waalse beweging te Brussel (1877-1914).
- L. JANSEGGERS : Onmachtpositie van het Brusselse flamingantisme (1884-1895).
- K. DESCHOUWER : Het profiel van de Brusselse FDF-kiezer (1968-1978).

LINGUISTISCHE EN TAALSOCIOLOGISCHE ASPECTEN

- H. BAETENS BEARDSMORE : Substraat-, adstraat- en residutweetaligheid te Brussel.
- G. JANSSENS : Evolutie van de taalsituatie te Overijse (1830-1980).

ONDERWIJS

- A. BEHLING en M. DE METSENAERE : De taalsituatie in het lager onderwijs te Brussel tijdens het Verenigd Koninkrijk (1814-1830).
- K. DEPREZ, Y. PERSOONS en M. STRUELENS : Anderstaligen in het nederlandstalig basisonderwijs in Brussel. Wie en Waarom ?

COMMUNICATIEVE ASPECTEN

- K. VANDERLINDEN : De bladen van de sociaal-culturele raden in Brussel : een indicatie voor de sociale integratie van de Vlamingen ?

GEZONDHEIDSZORG

- M. VAN MALDEREN : Localisatie van de geneeskundige praktijk in de agglomeratie Brussel.

METHODOLOGIE EN BRONNEN

- P. DE RIDDER : Peilingen naar het taalgebruik in de archieven der Brusselse schepengriffies, ambachten, kerkelijke instellingen en hospitalen (vóór 1500).

379 p.